

81

108

FAUST

IRODALOMTÖRTÉNETI CZIKKEK

IRTA

HEINRICH GUSZTÁV

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Ára 6 K

Kötelező példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

FAUST

IRODALOMTÖRTÉNETI CZIKKEK

IRTA

HEINRICH GUSZTÁV

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

	Lap
A Népkönyv és a történeti Faust	1—22
Az első Népkönyv 1587. — A Wolfenbütteli kézirat. — A XVI. század jelleme	1—3
I. <i>A Népkönyv</i> . Tartalma 4. — Faust és Luther 7. — Népdalok Fausról 9. — Nürnbergi történetek	9
II. <i>A történeti Faust</i> . XVII. századi kritika 11. — Fausról a Népkönyv előtt 12. — A történeti Faust jelleme 17. — Faust szövetsége az ördöggel 18. — Felekezeti szempontok 19. — Idegen anyag 20. — A monda lényege.....	21
Faustszerű alakok Faust előtt	23—66
I. <i>Faust az ókorban</i> 23. — Az Ó-Testámentom 26. — Böles Salamon 27. — Jób könyve 28. — Visvamitra 29. — Dsemsid 29. — Barsisa 30. — Prometheus 31. — Vergilius 33. — Pythagoras 36. — Empedokles 37. — Apollonius	37
II. <i>Simon mágusz</i> 39. — A Clementina 39. — A Recognitiones 44. — Faust és a mágusz	46
III. <i>Cyprianus</i> 47. — A legenda 47. — Calderon csodatevő mágusza 51. — Calderon Németországban 52. — Faust és Cyprianus	58
IV. <i>Theophilus. Militarius. Proterius</i> 59. — Theophilus legendája 60. — Feldolgozásai 62. — Mária-legendák 64. — Militarius 64. — Proterius 64. — Theophilus és Faust	66
Faust a XVII. században. Marlowe	67—93
Népkönyv Wagnerről 67. — A luxenburgi herceg 67. — Widman Faustkönyve 68. — Pfitzer Faustkönyve 70. — A Christlich Meinender Faustkönyve 71. — A verses Faustkönyv 72. — Marlowe Kristéi 73. — Faust-tragédiája 74. — A német népdráma 79. — Bábjátékok 80. — Schröder György följegyzése 82. — A német népdráma Bécsben 86. — Marlowe és a német népdráma	92
Lessing Faustja. Weidmann Pál	94—118
I. <i>Lessing Faustja</i> 96. — Keletkezése, elveszte, megtalálása 98. — Az «Allegorikai Faust» 101. — Weidmann darabja 105. — Lessing terve 107. — A phantom 108. — Lessing és Calderon	109
II. <i>Weidmann Pál</i> 113. — Weidmann élete 113. — Irodalmi működése 114. — Weidmann Faustja	117

Sturm und Drang	119—153
A geniek és a Faust-monda 120. — Müller Frigyes, a festő, 122. — Két Faust-műve 124. — Klinger Miksa 127. — Faust-regénye 127. — Hatása 131. — Soden Gyula gróf 132. — Forrásai és jelleme 135. — Schöne Károly 136. — Schink János Frigyes 139. — Voss Gyula 145. — Klingemann Ágost 148. — Goethe Faustjának első előadásai	153
Goethe Faustjának első alakja	154—178
I. <i>Az Ős-Faust</i> 155. — A Faust keletkezése 158. — Scherer fölvetései 160. — A weimari kézirat 161. — A töredék 1790, 162. — Az I. rész	165
II. <i>Faust-magyarázatok</i> 170. — Philosophiai magyarázat. Louvier 171. — Történelmi magyarázat. Scherer 173. — Helyes magyarázat. — Magyar fordítások	176
A XIX. századból	179—238
I. <i>A romantika</i> 179. — Chamisso Adalbert 180. — Baggesen Jens 182. — Grillparzer Ferencz	182
II. Grabbe Miklós Detre 184. — Faust és Don Juan 186. — Vogt Miklós..	188
III. Rosenkranz Károly 191. — Goethe Faustjának II. része 191. — Pfizer Gusztáv 192. — Braun von Braunthal	193
IV. Lenau Miklós 196. — Lenau és Goethe 201. — Lenau Faustjának tartalma 205. — Alap gondolata	216
V. F. Marlow (Wolfram Lajos Hermann) 217. — Stolte Ferdinánd..	223
VI. Heine 225. — Faust-balletek 226. — Heine forrásai 231. — Heine és a német mythosz 233. — Heine a Faust-mondáról 234. — Heine és Goethe 237. — Bechstein Lajos	238
A lengyel és a magyar Faust	239—252
I. Twardowski János (vagy Sámuel) 239. — Pulszky Teréz elbeszélése 241. — II. Magyar ponyva-termékek Fausról 243. — Hatvani Imre 244. — III. Hatvani István 246. — Kazinczy Sámuel 248. — Jókai Mór 250. — A magyar és a német Faust	251
Névmutató	252—000

A NÉPKÖNYV ÉS A TÖRTÉNETI FAUST.

Több mint háromszáz esztendeje, hogy 1587-dik évi szeptember havában Goethe szülővárosában az a kis népkönyv* megjelent, mely Faust történetét, a világirodalomnak ez egyik legérdekesebb termékét, a költészetnek ezen kimeríthetetlen anyagát tartalmazza. Soha nagyszerű tartalom nem jelent meg silányabb alakban. A könyv szerzője ismeretlen; a kiadó csak annyit mond a munka keletkezéséről, hogy a híres bűvész életéről és kalandjairól igen sokat mesélnek, de hogy ezeket a történeteket és meséket eddig még nem jegyezte föl senki, noha a közönség nagyon keresi, és hogy ő maga, Spies János,** Faustnak azt az életrajzát, melyet most közlétesz, Speierből kapta. Kiadványának czime:

«Historia von D. Johann Fausten, dem weitbeschreyten Zauberer und Schwarzkünstler, Wie er sich gegen dem Teuffel auff eine benandte zeit verschrieben, Was er hierzwischen für seltzame Abentheur gesehen, selbs angerichtet vnd getrieben, biss er endtlich seinen wol verdienten Lohn empfangen. Mehrentheils auss seinen eygenen hinderlassenen Schrifften, allen hochtragenden, fürwitzigen vntt Gottlosen Menschen zum schrecklichen Beyspiel, abschewlichem Exempel, vnnnd trewherziger Warnung zusammengezogen, vnnnd in Druck verfertigt.

* Legjobban kiadta 1878 (és több lenyomatban) Braune Vilmos, Zarncke Frigyes kitűnő könyvészeti bevezetésével, mely javítva és kiegészítve, újra megjelent Zarncke *Goetheschriften* című kötetében, 1897, 258–291. l. — A Braune-féle kiadás helyébe lépett 1911-ben Robert Petsch kiadása. (Lásd róla bírálatomat Egyet. Philolog. Közöny XXXV., 1911., 819. l.) — Photolithographiai másolatban kiadta Scherer Vilmos, 1882.

** L. ezen érdekes emberről Zarncke, *Goetheschriften*, 289–299. l., a ki kimutatja, hogy Spies kiadványai majd kivétel nélkül az orthodox-lutheránus irány termékei. Ugyanilyen irányú az első Faust-könyv is.

Jacobi IIII. Seydt Gott vnderthänig, widerstehet dem Teuffel, so fleuhet er von euch.

Cum Gratia et Privilegio.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn, durch Johann Spies, M. D. LXXXVII.»

A könyvnek szerzőjét tehát nem ismerjük, de azon nem kételkedhetni, hogy theologus, hogy protestáns (lutheránus) pap volt. A bibliát folyton idézi, már a címlapon is, Faust sorsát borzalommal kíséri és meséli, sőt a könyv latin kiadását is igéri, a mely azonban elmaradt.* De tanult ember nem írhat ily rossz könyvet. Nincs benne sem külső, sem belső összefüggés; a munkának jó fele nem egyéb, mint anekdotáknak, még pedig részben régi, részben gyarló anekdotáknak rendezetlen gyűjteménye.** Valószínű, a mit a XVI. századnak egyéb gyakorlata is igazol, hogy a kiadó, t. i. a nyomtató maga is belekontárkodott a kéziratba. Hogy a munka terjedelmesebbé, tartalmasabbá, érdekesebbé legyen, beleszótt mindenféle históriákat, melyeket a hagyományból ismert, vagy a századnak tarka bűvészirodalmából merített. Így keletkezett ez az irodalmi fércmunka, a ponyvairodalomnak ezen klasszikusa, melyet mi, a jelenkor gyermekei modernebb és tisztultabb ízlésünkkel, csak bosszankodva olvashatunk. A kortársak azonban el voltak ragadtatva; hiszen Németország sohasem állott ízlés dolgában olyan mélyen, mint a XVI. században. Az emberek csak a tartalmat nézték; ettől követelték, hogy a kornak nagy eszméit visszatükröztesse, hogy benne az üdvözülés nagy problémája, felfogásuk szerint, helyes megoldást nyerjen. Az *alakkal* mitsem törődtek. Hutten költeményei lángba borították hazáját, pedig nyelve és stílusa egyaránt gyarló. És mily stilbeli ízlést teremthettek az ellenséges felekezeteknek támadó és védő ratau, könnyen eleve is tudhatjuk, midőn esodálkozással és

* Ily latin szövegre hivatkozik a wolfenbütteli Faust-könyv (l. alább). Rendkívül valószínű, hogy a német Faust-könyveket csakugyan ily latin munka előzte meg.

** Kedvezőbben ítélnék a szerzőről és művéről Wilh. Meyer, *Nürnbergger Faustgeschichten*, Bajor Akadémia, XX. 1895. (ismertetem Közlöny XX., 1896., 385. l.) és Adolf Seeger, *Das Faustbuch von 1587*. Burg, 1905. (a Népkönyvnek legjobb tárgyalása).

meglepetéssel látjuk, hogy a századnak ezen legfontosabb irodalmi ága még Luther hatalmas tolla alatt is mennyire telve durvasággal és póriassággal!

A kor ízlésének ezen színvonalán áll a Faustról szóló népkönyvnek nyomtatásban megjelent* első alakja, melyben a mondának mély értelme inkább elfödve és eltakarva, mint kifejtve és megtestesítve van. De a kor azért megértette a történetnek eszmei magvát is.

I.

A Népkönyv.

A Népkönyv három részből és 68 (helyesen 69) fejezetből áll. A 18. fejezettel kezdődik a második, a 33. fejezettel a harmadik rész. Faust utolsó napjai (60—68. fej.) külön résznek vannak föltüntetve. Az egész munkának kompozíciója felette ügyetlen, az egyes fejezetek tele vannak ismétlésekkel, az események fonala minduntalan megszakad. Az előadás hangja és stílusa is igen különböző: megragadó, hatalmas felfogású

* E népkönyvnek egy régebbi, 1575 körül írt kéziratát (*W*), melynek szövege azonban nem tér el lényegesen az 1587-iki Spies-féle nyomtatványtól (*S*), találta Milchsack Gusztáv a wolfenbütteli könyvtárban és kiadta 1892—97-ben egy 374 lapra terjedő bevezetéssel. Milchsack szerint ez a munka irányregény, melyet egy tudós férfiú nagy tudományossággal és ügyességgel előbb latin nyelven megírt, még pedig minden népies hagyomány nélkül. (Ezt a fölfogást a tudomány nem tehetné magáévá.) *W* csak három fejezettel ad többet mint *S*, egyébként a két szöveg egyazon forrásból származik, de *W*, úgy látszik, jobban ragaszkodik a közös eredetihez, mely valószínűen egy latin munka fordítása volt, és több helyütt helyesebb szöveget nyújt. *W* mulattató, de persze egyúttal tanító olvasmány akart lenni, mit az előszó világosan elárul; kifejezett irányzatnak benne semmi nyoma, de a szerzőnek lutheránus álláspontja itt is félreismerhetetlen. De legkevésbé volt a szerzőnek «művészi» czélzata, mint Milchsack állítja, a ki a *W* szerzőjét a latin eredetinek szerzőjével azonosítja és azt hiszi, hogy ez souverain szabadsággal alakította át és egészítette ki a hagyományt. *W* szerzőjének írói tehetsége rendkívül gyöngye: alig képes egy jó mondatot leírni. E tekintetben *S* szerzője nagyobb hivatottságot árul el. *W* ideje pontosan meg nem állapítható. Csupán egy történeti czélzás van benne, mely Medici Katalinra és a Bertalan-éjre (1572, melyet, természetesen «ex eventu», megjósol) vonatkozik, — tehát kétségtelenül a XVI. századnak hetvenes éveiben íratott, úgy hogy valószínűen egy évtizeddel régebbi, mint a Spies-féle szöveg.

részletek mellett egészen sületlen, bárgyú fejezetek vagy fejtegetések állanak.

Az első rész szerint Faust János, egy parasztnak fia Rod (Roda) faluból, Weimar (Weinmar) mellett, tehetséges gyermek, a ki jól tanul és gyorsan lesz a theologia doktorává. De aztán megúnja a szent tudományt, mely őt ki nem elégíti; mindent akar tudni, mindent bírni, mindent élvezni. A saskeselyű szárnyait ölti magára és a föld és ég minden mélységét föl akarja kutatni. A titánok nyomain halad, a kik az eget ostromolták. Azért félredobja a bibliát, Krakkóba megy, melynek egyeteme, mint a bűvészet főiskolája, igen rossz hírben volt, orvosi és nigromantikus* tanulmányokra adja magát, végre megidézi az ördögöt és huszonnég évre saját vérével írt és aláírt szerződést köt vele: Mephostophiles** e földön szolgálja Faustot, minden kívánságát teljesítve; a kiszabott határidőn túl Faust lelke az ördögé. A Gonosz most pénzt és mindenféle élvezetet, főleg szép nőket juttat Faustnak, hogy komoly kutatásaitól elvonja; de azt hevesen ellenzi és meg is gátolja, hogy szövetségese meg nősüljön. Az első rész további fejezeteiben Mephistopheles felel Faustnak a világra és pokolra, az angyalokra és szellemekre vonatkozó kérdéseire. Feleletei a középkori babona és az újkor derengő természettudományi ismereteinek tarka, de épen nem szellemes, még a kor tudományos színvonalán sem álló keveréke. Columbusról és Copernicusról nem tud a Faust-könyv,

* Helyesen *nekromantia*, halott-jóslás: a halottak megidézése, hogy tőlök a jövőt megkérdezzük. Így idézi meg Saul az ő-testamentomban Sámuel árnyékát és Odysseus Homerosnál a jós Teiresiaszt. A jóslásnak e nemét nemcsak a klasszikus ókor ismerte, gyakorolták kelták és germánok is. *Nigromantia* (nigra divinatio) a szónak népetymologiai elrontása: fekete bűvészet (innen a varázsló német neve: *Schwarzkünstler*).

** Marlowe: Mephostophilis, Shakespeare: Mephostophilus, Wunderhorn: Mephistofilis, Weidmann: Mephistofeles (ezen alakban már 1754-ben). Ezen névről l. Ed. W. Sabell, *Über den Namen Mephistofeles*, Festschrift zum 28. August 1879; Jak. Zeidler, *Mephistofeles*, Zeitschr. für vergleichende Literaturgeschichte, N. F. VI, 464. l. és Goebel, *Allg. Zeitung* 1905. aug. 25., 195. sz. A névnek régibb magyarázatai a héberből vagy görögből tarthatatlanok. Valószínűen annyi mint Megist-Ophiel (ebből: görög *ophis*, kígyó). Ophiel mellékeve volt Hermes Trismegistosnak, már az ókorban a bűvészek védőjének, a kit a középkori egyház megtett a pokol egyik főfejedelmének. A «Fausts Höllenzwang» című varázsmunkában (l. róla alább Faust munkáinál) az ördög neve Mephistophiel, a mi esetleg sajtóhiba Megistophiel helyett.

melynek szerzője tudományos műveltség tekintetében elmaradott ember. A hősből ismételve fölébred a bűnbánat, melyet az ördög vagy maró gúnynyal utasít vissza, vagy érzékiségének felkeltésével és kielégítésével elnyom.

A második részben ezek a tudományos felvilágosítások folytatását kapjuk, mire Faust az ördöggel fölemelkedik a csillagok közé és betekint a paradicsomba, melyet örökre elveszített. A pokolban is jár, de ez az útja csak Mephisto káprázata. Aztán beutazza a világot. Kalandjai silány tudomány és gyöngye képzelet alkotásai. Legtovább tartózkodik Rómában és Konstantinápolyban; természetesen: a XVI. századot a pápa és a török szultán foglalkoztatta leginkább, ezeket gyűlölte legjobban, és Faust mind a kettőt kigúnyolja és nevetségessé teszi. Kezdetleges természettudományi, főképp csillagászati felvilágosítások, most már Faust részéről is, fejezik be ezt a második részt is.

A harmadik részben Faust mint bűvész szerepel: földézi Nagy Sándort és a trójai hősokeket, tél közepén a legszebb szőlőt varázsolja az asztalra, a levegőn keresztül viszi az embereket köpenyén stb. Számos gyerekes és lapos tréfát is visz véghez, melyek miatt nem volt érdemes az ördöggel szövetkeznie. Mindössze 25 többé-kevésbé csodás történetet mesél róla a Népkönyv, nagyrészt régi, részben ősrégi meséket, melyeket a hagyomány, esetleg könyvünk szerzője Faustra ráruházott. Egyetlen egyszer (54. fejj., mikor egy szerelmespárt boldoggá tesz) mível jót; egyéb tettei vagy gonoszak vagy haszontalanok. Lelkiismerete ismételve fölébred és zaklatja; végre elhatározza, hogy kibékül az Istennel: hátha még megbocsátaná bűneit. De a Gonosz ismét elcsábítja: Menelaus nejét, a trójai aggasztánoktól is bámult csodaszép Helenát juttatja birtokába. Faust nem tud a szépségnek ellenállani, lemond Istenről és boldog napokat él Helenával. Fiok, Justus Faustus, a ki jövődőlő tehetséggel bír, atyja halála után anyjával együtt eltűnik. Végre letelt ideje. Faust végrendeletet csinál: mindenét famulusára, Wagnerre hagyja, a kit arra kér, hogy halála után jegyze föl tetteit. Együttal egy szolgálni köteles szellemet, Auerhahnt, is szerez neki. Azután elbúcsúzik tanítványaitól és barátaitól, kiket istenes keresztény életre buzdít, borzalom-

mal tekint vissza istentelen életére és Rimlich faluban iszonyú halállal ér véget. Tanítványai Wittenbergben temettetik el, hol lakásán önéletrajzát találják, melyhez rettenetes kimulásának elbeszélését csatolják. A befejezés újra óvja az olvasót a Gonosztól és újra erősíti az elbeszélésnek teljes igazságát.

A tartalom és kompozíció ezen futólagos áttekintése is mutatja, hogy a Népkönyv gyarló munka. Látszik, hogy a szerző vagy kiadó minél több furcsa történetkével, anekdotával, névészhistóriával akart kedveskedni kortársainak. Az erfurti történetekben a nagy bűvész alakja imponálóbb; de azért a Népkönyv is hangsúlyozza, hogy Faust szomjúhozza az igazságot, hisz az ördöggel kötött szerződésének egyik sarkpontja, hogy Mephisto felelni, még pedig csak igazat mondva felelni tartozik minden kérdésére. Még «epikuri élete» is magasabb szempontból tudásvágyát van hivatva kielégíteni. Csakhogy ez a mélyebb felfogás jóformán elvész abban a sok kis kalandban, melyekben Faust mint bűvész elkábítja a hiszékeny embereket. Ezek a történetkék többnyire nem igen érdekesek, nagy részök, mint már említettem, nem is új, sőt több nagyon is régi. E kalandok forrásai már rég ki vannak mutatva; de ezek a történetkék nem érdekelnek most bennünket. Ha a Faust-monda forrásairól beszélünk — és ezen tanulmányoknak nagy része, noha egy kissé elütő szempontból, ezt a kérdést tárgyalja, — a könyv hőseit, Faustnak alakját és jellemét, gondolkodása módját, törekvése céljait, az ördöggel kötött szerződés indító okait értjük. Van-e mind ennek mintája a régibb irodalomban? Mely elemekből alakultak a mondának eme jellemző fővonásai?

Két eleme a mondának kétségtelen: a történeti Faust reális alakja és a XVI. századi Németország szelleme. Ez utóbbi még a silány Népkönyvön is fölismerhető. A renaissance és a reformatio, a természettudományok föléledése, a modern kutató és bíráló szellemnek első szárnyalása nyomokat hagytak a Spies-féle elbeszélésben is. A XVI. században nagy szerepet játszik az ördög: a tudósok az ő szövetségesei, Luther a legnagyobb ellensége; amazok neki köszönik bámulatos ismereteiket és a természet fölött kivívott hatalmukat, emez a Gonosz legyőzésével találja meg az üdvözülésnek helyes útját. A kor

hiszékenysége és babonája éppen akkor volt, egészen természet-szerűen, a legnagyobb, midőn egy oldalról a klasszikus ó-világnak új életre ébredése, más oldalról a szabadabb és mélyebbre ható kutatás megsemmisítették az emberi hit és tudás eddigi alapjait és egészen más, teljesen új alapot készültek teremteni az emberiség érzésének, hitének és tudományának. De Faust alakján a humanismus hatása is észlelhető: a bűvész ismeri a hellén világot, lelkesedik az ókorok fényes alakjai iránt, feleségévé varázsolja a klasszikus kornak legideálisabb nőalakját, könyv nélkül tudja Platót és Aristotelest és képesnek mondja magát Plautus és Terentius elveszett műveinek helyrehozására. És végre a reformatio. A hit és üdvözülés kérdései, a XVI. századnak e valóban égető kérdései, sokat foglalkoztatják; de Faust nem bír szenvedélyeivel és nem képes az emberi gyarlóság kinövéseit legyőzni; többet akar bírni és tudni, mint embernek bírnia és tudnia adatott; nem hisz az Isten véghetetlen kegyelmében, hanem vakmerőségében isteni hatalomra akar szert tenni. Nem Scherer fedezte föl, csak ő fejezte ki legélesebben,* hogy Faust a Luther ellenképe: Luther hisz, Faust kételkedik; Luther tiszteli a szent írást, Faust «a pad alá dobja»; Luther nem bízik az emberi észben, Faust merészen kutat és azt hiszi, hogy emberi eszével mindent kikutathat; Luthernek a bibornoki méltóságot és minden kívánsága teljesedését igéri az ördög, ha elhallgat, de nem ér célt; Faust éppen földi méltóságok és javak érdekében is szövetezik vele és lesz rabszolgájává; Luther legyőzi az ördögöt, Faust áldozatává lesz. A bibliára és Krisztusra támaszkodó kutató szembezállhat a világgal és az egyházzal, mégis üdvözül; a merész tudós, a ki egyedül szellemének erejében bízik és sem isteni, sem emberi tekintélyre nem támaszkodik az igazság szenvedélyes keresésében, elkárhozik. Ez a XVI. századi orthodox protestantismus felfogása, mely természetesen a XVIII. század közepén, midőn egy rokon-szellemű forradalom közepett az ifjú nemzedék

* *Geschichte der deutschen Literatur*, 1881. 302. l. és bővebben: Erich Schmidt, *Faust und das XVI. Jahrhundert (Charakteristiken)*. 1886., és *Faust und Luther*, 1896.). — Valószínűen ezen szempontból tette a Népkönyv szerzője, a ki Luther műveit igen jól ismeri és igen sokszor czéloz rájuk, Faustot wittenbergi lakóvá, Luther tőzsomszédjává, a miről a történeti tanúk nem tudnak.

újra felkarolja és ismételve feldolgozza a régi Faust-mondát, tetemesen átalakul: a mondának már legelső földolgozója, Lessing, kimondja, hogy a tudásvágy, az embernek e legnemesebb törekvése, nem vezethet elkárhozásra; Faust azért már nála üdvözült volna. A XVIII. századnak ez ifjú nemzedéke megragadja a Népkönyvnek egy másik lényeges motívumát is, mely a Faust és Helena viszonyában rejlik: a renaissancenak kutató titanismusa frigyre lép az antik világ alaki szépségével; ezen frigy gyümölese egy fiú, a ki mindentudó. De ez a motívum sem nyer megfelelő alakot a Népkönyvben, melynek szerzője sehol sem hatol a nyers anyagon keresztül a szellemi tartalom mélyébe.

Az új szellem, — a reformatio, a renaissance, a humanismus, a természeti tudományok megindulása, a korszak titanismusa és akadályt vagy határt nem ismerő tudásvágya, — a XVI. század szellemének ezen hatalmas irányai mind felismerhetők a Faust-könyvben, melynek egyik legfontosabb elemét teszik, ha a földolgozó nem volt is képes, az emberiségnek ez egyik legnagyobb századát méltóan föltüntetni, — mint az, legalább részben, már a Faust-monda első önálló földolgozójának, az angol Marlowe Kristófnak, talán csak egy évvel a Népkönyv megjelenése után készült titanikus irányú tragédiájában, nagy vonásokban sikerült.

Az 1587-iki Népkönyvnek rendkívüli hatását bizonyítják számos, gyors egymásutánban következő kiadásai és fordításai, valamint a monda hősről szóló népdalok is,

A Népkönyv még a XVI. században számos kiadást ért, melyek az eredeti szöveget mind többé-kevésbé módosítják és bővítik; így van még 1587-ből egy kiadás, állítólag szintén a frankfurti Spies Jánosnál, mely nyolcz új fejezetet tartalmaz. Ezen régi kiadások közül legérdekesebb egy 1589-iki, mely hat új fejezetben az úgynevezett erfurti történeteket tartalmazza: Faust az egyetemen előadásokat tart Homérosról és megidézi Polyphemost; kijelenti, hogy Plautus és Terentius elveszett komédiáit előteremtteni képes; Prágából rögtön megjelen egy lakomán és bort csapoltat az asztalból; keresi az ördögök sorából a leggyorsabbat, hogy az angol király asztaláról elcsent fényes ételekkel kiszolgálja vendégeit; szárnyas

lóvá, «milyen a poéták pegazusa», változtatja szolgáló daemonját; végül Klinge barát följelentésére kiutasíttatik Erfurtból.¹ Még megjelenése évében Tübingenben verse is szedik az 1587-iki Népkönyvet.

A Népkönyv még a XVI. században megjelent alnémet, angol, francia és hollandi fordításokban is,² a cseh fordítás, az 1587. és 1589-iki szöveg alapján, 1611-ben jelent meg.

A Fausról szóló népdalokat Alexander Tille gyűjtötte össze:³ tizenkét népies eredetű ily verselményt kutatott föl, melyek közül négy epikai, négy lyrai jellegű. E költeményeknek költői bece csekély; de érdekesek tárgyuknál fogva, melynek történeti fejlődéséhez értékes anyagot szolgáltatnak.

Ily értékes mondai anyag az a hat történet is, melyet Rosshirt Keresztély nürnbergi polgár 1575-ben, tehát még a Népkönyv megjelenése előtt, följegyzett (kézirata ma Karlsruhe-ban van). E történetek⁴ nem módosítják lényegesen a híres szédelgő alakját, a mint azt a tudomány az eddig ismert anyag alapján megalkotta; de érdekesen tanúsítják Faust nagy népszerűségét, a ki mindjobban tipikus alakká lett. Így meséli pl. Rosshirt, hogy Faust az ingolstadti egyetemen «philosophiam et chiromantiam» adott elő, a mi épen nem valószínű, de mutatja, hogy a monda hőséneke már 1587 előtt is mily fontos szerepet tulajdonított a hagyomány.

Ily szóhagyományon alapul az első német Népkönyv is, mely kétségtelenül egy régibb latin szövegnek átdolgozása. Ezt a latin históriát egy félművelt, szintén (mint hőse is) a tudományos pályán kisiklott ember írhatta, a ki csak mulatgatni akarta olvasóit, a kiket a tanult osztályokban keresett (innen a latin nyelv és a sok tudós idézet), mikor egyik híres társuknak szájról-szájra szálló komoly és víg kalandjait összegyűjtötte és följegyezte. Ez a latin szöveg elveszett, de gyorsan dolgozták át németül, csakhogy most már nem első sorban

¹ Siegr. Szamatólszki, *Faust in Erfurt*, Euphorion II, 1895., 39—57. l.

² A teljes Faust-irodalmat összeállítja Karl Engel, *Zusammenstellung der Faustschriften vom 16. Jahrhundert bis Mitte 1884.*, 1885., 764 l., 2215. szám.

³ *Die deutschen Volkslieder vom Dr. Faust*, 1890., 207 l.

⁴ Kiadta Wilhelm Meyer, *Nürnberger Faustgeschichten*, Bajor Akadémia XX. köt. 1895. (Ismertettem Egy. Philolog. Közöny XX., 1896., 385. l.)

a közönség mulattatására, hanem tanító czélzattal: hogy a jó keresztényt az ördög incselkedéseitől óvja. Így keletkezett az 1587-iki Népkönyv, mely a német átdolgozó tolla alatt korának szellemét visszatükröztető irodalmi terméké lett.

De kétségbevonhatatlan eleme a Népkönyvnek a szorosb értelemben vett történeti vagy jobban életrajzi anyag is, melyre a Népkönyv kiadója maga is hivatkozik előszavában. Faust bizonyosan élt a XVI. század első felében, sőt — a kor hite szerint — maga írta meg élete történetét, és Spies könnyen elhithette közönségével, hogy a Népkönyv — már a cím lap szerint is: *mehrentails aus seinen eigenen Schriften** — nagyrészt Faustnak magának hátrahagyott irataiból szerkesztetett össze.**

Ezen történeti Fausttal meg kell ismerkednünk, hogy a hagyomány való és költői elemeit megkülönböztethessük.

II.

A történeti Faust.

Faust bizonyosan történeti egyéniség, a ki a XVI. század első felében kalandos, tarka életet élt. Ezt nem a Népkönyvből tudjuk, mert ez a mű ilyen célra nagyon megbízhatatlan forrás volna; de tudjuk Faust kortársainak följegyzéseiből és nyilatkozataiból, még pedig első sorban oly adatokból, melyek a Faust-könyvet előző korból származnak. Csakis ezek tekinthetők tudományos értékűeknek; a többi, t. i. a Faust-könyv megjelenése (1587) után följegyzett adatok, mind többekévesbbé már a gyorsan páratlan népszerűsége jutott Népkönyvnek.

* Hyenekre hivatkozik az 5., 24., 25., 53., 63. és 68. fejezetekben; az 58. és 61. fejezetekben még Faust famulusának, Wagner Kristófnak műveire is történik hivatkozás.

** A Faustnak tulajdonított munkák közül a leghíresebbek: *Dr. Johannes Faustus Magia naturalis et innaturalis oder Dreifacher Höllenzwang, letztes Testament und Siegelkunst*. Passau, 1612. (újra lenyomatta Scheible, *Kloster II.*, 1846., 805. l.) — és *Faustus grosser und gewaltiger Höllenzwang, nach einer alten Handschrift des Jesuitenklosters in Prag*, Leipzig, 1902. — I. F. Köhler, *Historisch-kritische Untersuchung über das Leben und die Taten des als Schwarzkünstler verschrienen Landfahrers D. Johann Faust, des Cagliostro seiner Zeiten*, Leipzig, 1791., 160. l. szerint még a XVIII. század végén is 100–200 tallért fizettek ezen munkákért, melyeket főleg kolostorok vásároltak.

könyvnek közvetlen vagy közvetett befolyásán alapulnak és azért történeti hitelre nem tarthatnak igényt.

A történeti adatokat, melyek Faust alakjára és életére vonatkoznak, már a XVII. században kezdték gyűjteni és fejtegetni. Ezen századból származnak azok a vélemények is, melyeket az újabb kutatások alaposan megczáfoltak, hogy t. i. Faust csak a népköltészet és népmonda terméke, tehát semmiféle reális alappal nem bír, és hogy a Népkönyv hőse azonos Fust Jánossal, a mainzi könyvnyomdászszal († 1466 vagy 1467), hisz a könyvnyomtatást is ördögi művészetnek tekintette a XV. század. Az első nézet főképviselője a fölvilágosodott és bátor Gabriel Naudé:¹ szerinte Faust története «un roman magique», Faust maga «un homme imaginaire, Chimère des Allemans;» — a másodiké *Dürr Konrád János* tudós altorfi tanár:² szerinte a monda a szerzetesek koholmánya, a kik Fust Jánost, kinek találmánya őket nagy mértékben megkárosította, az ördög czimborájává tették. De szintén még a XVII. században kétségtelenné tette Faust történeti egyéniségét Neumann János György wittenbergi theologus egy alapos és minden kétséget eloszlató dolgozatban,³ mely azonnal, még megjelenése évében három kiadást ért és melyet Miethen Kristóf 1702-ben németre fordított.⁴

Faust kortársainak nyilatkozatai a Faust-könyv és a Faustmonda helyes felfogására és megítélésére is igen fontosak.

¹ *Apologie pour tous les grands personnages, qui on esté fausement soupçonnés de Magie*, 1625., németül 1703.

² *Epistola ad Georgium Sigismundum Führerum*, 1676. — Ezt a nézetet még legújabbban is vallották Heine Henrik és Simrock Károly.

³ *Disquisitiono historica de Fausto praestigiatore*, 1683.

⁴ Újabbban a történeti Faustra vonatkozó forrásokat és adatokat legjobban állították össze és dolgozták föl: Emil Sommer, *Ersch. és Gruber-féle Encyclopaedia*, s. v. Faust, 1845.; — W. Creizenach, *Allgemeine Deutsche Biographie* s. v. Faust, 1879.; — Max Schwengberg, *Das Spies'sche Faustbuch und seine Quelle*, 1885.; — Karl Kiesewetter, *Faust in der Geschichte und Tradition*, 1893., 567 lap; — Georg Witkowski, *Der historische Faust*, Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, I., 1897.; — Rudolf Petsch, *Der historische Faust*, Germanisch-romanische Monatsschrift II., 1910. — A magyar dolgozatok közül említést érdemel korán elhunyt tanítványom, Szakal Károly értekezése: *A Faustmonda keletkezése és legrégebb prózai földolgozásai*. Pápai program, 1894. (Ismertettem Egyet. Philolog. Közöny, XIX., 1895., 248. l.)

Először történik említés Faustról Trithemius Jánosnak (1462—1516), a híres sponheimi apátnak, 1507. aug. 20-án kelt s Virdung János hasfurti matematikushoz és csillagászhoz intézett levelében. Trithemius, a kit a kortársak szintén bűvésznek tartottak, egy bizonyos Georgius Sabellicusra figyelmezteti barátját, egy csalóra és kalandorra, a ki Virdungot fölkeresni készül. Trithemiusnál ezen czímmel vezette be magát: *Magister Georgius Sabellicus, Faustus junior, fons necromanticorum, astrologus, magus secundus, chiromanticus, agromanticus, pyromanticus, in hydra arte secundus.** E nagyhangzúsú, sokat ígérő czím kétségtelenné teszi, hogy embertársainak butaságára vagy legalább vastag hiszékenységére számító merész kalandorral van dolgunk.

Trithemius további tudósítása szerint Faustus 1506-ban Gelnhausenben és Würzburgban tartózkodott; mind a két helyen titkos bölesezéséről beszélt, sőt Würzburgban azt állította, hogy Krisztus csodatetteit minden nehézség nélkül tudja ismételni. A következő évben Kreuznachba került, hol a misztikus hajlamú és romantikus irányú Sickingen Ferencz lovagot

* A *Sabellicus* nevet, úgy látszik, a humanistikus tanulmányoknak köszöni Faust. *Sabellicus* valószínűen a m. *sabinus*; a régi sabinusok pedig a varázslás és bűvészmesterség hírében állottak: *Sabellica anus*, jósnő (Horat. Sat. I, 9, 29); *sabellica carmina*, jóslatok, varázsigék (Horat. Epod. XVII, 28). *Sabellicus* tehát a XVI. században, főképen a humanisták köreiben, könnyen nyerhette a «varázsló, bűvész» értelmét. De *Sabellicus* egyszersmind egy ókori orvos neve, és Faust csodatevő orvos is volt. Faust kortársa, M. Antonius Coccius olasz történetíró és költő († 1506.), szintén *Sabellicus*nak nevezte magát.

Faust valószínűleg igazi családneve volt a XVI. századi kalandornak. Ezen névhez hasonlított a mainzi *Fust* neve, a kit, mint a könyvnyomtatás egyik föltalálóját, korán az ördög szövetségesevé tett a hagyomány. (Midőn ez a két alak a mondában mindjobban összeolvadt, lehetett az eredeti Faust Györgyből utóbb Faust János, mert *Fust* keresztnéve János volt.) Ha a monda hőse csak felvette a *Faust* nevet, a mi nem épen lehetetlen, erre egyrészt a név latin értelme (*jaustus*, boldog), részben az a körülmény is vezethette, hogy Simon Magusnak volt egy *Faustus* nevű tanítványa. Valószínűen ezen Simonra és tanítványára való tekintettel nevezi a monda hőse magát *magus secundus*nak és *Faustus junior*nak. Ez a két alak a XVI. században, főképen tudós körökben, melyek annyit foglalkoztak a kereszténység őstörténelmével és a melyeknek mondánk hőse elsősorban imponálni akart, oly ismeretes volt, hogy ifjabb druszájok méltán várhatta tekintélyének és nimbuzának növelését ezen nagyhirű nevektől.

(† 1523) annyira megnyerte, hogy ez neki tanári állást szerzett. De Faustus erkölcstelen és feslett élete miatt ezt a hivatalát nem sokára elhagyni és a városból menekülni kényszerült.

A második tanú Conradus Mutianus Rufus (tul. Konrad Mudt, † 1526) gothai kanonok, Reuchlin, Erasmus, Hutten és Melanchthon tudós barátja, az erfurti humanista kör feje, a ki 1513. okt. 3-án azt írja, hogy néhány nap előtt egy Georgius Faustus nevű chiromanticus,* szerinte szédelgő és bolond, jött Erfurtba, hol a tudatlan nép roppantul bámulja. Mutianus maga is hallotta, mint dicsekedett ez a Faustus a korcsmában csodás tudásával és természetfölötti erejével; de a tudós humanista nem avatkozott a dologba, mert nem szokott mások bolondságával törődni. Mutianus szerint ez a Faustus Erfurtban, a hol előadásokat tartott Homérosról és hallgatóinak óhajtására az Odysseában szereplő Polyphemost föléptette, *Helmitheus Hedebergensis* melléknévvel lépett föl, mit már Düntzer helyesen *Hemiteus Hedelbergensis*-re (azaz: heidelbergi félisten) javított.** Erfurtból dr. Klinge Konrád ferenczrendi barát izgatására kiutasították, de a «Faustgässchen» ezen városban ma is őrzi erfurti tartózkodásának emlékét.

Hét évvel Mutianus levele után (1520) olvassuk III. György bambergi püspöknek (ez a «Götz von Berlichingen» püspöke) számadási könyvében, hogy «Dr. Faustus philosophus» tőle 10 forintot kapott, mert a csillagokból megjósolta neki jövőjét. Ugyanezen évben kiutasította János szász választófejedelem a veszedelmes kalandort Wittenbergből és 1528-ban kiutasították «dr. Jörg Faustus» jóslót Ingolstadtból. Ellenben csak későbbi koholmány a Goethe tragédiájából is ismert adat, mely szerint Faust 1525-ben Lipcsében Auerbach pinczejéből egy hordón kilovagolt volna. E jelenetet a nevezett pinczében egy festmény (egy-egy német és latin verssel; egy másik festmény ugyanott a bűvészt diákok társaságában tünteti föl) örökíti meg. Az 1525-iki évszám (az eseményt magát a Nép-

* A ki az ember kezéből megjósolja jövőjét.

** Grimm Hermann, *Die Entstehung des Volksbuches vom Dr. Faust*, 1881., a *Hedebergensis* melléknévben czélesztást talált Trithemiusra, kinek családi neve *Heidenberg* volt. Különben Schwengberg (46. l.) szerint Mutianus kéziratában tényleg *Hedelbergensis* áll.

könyv 1589-ik évi kiadása említi először) már azért **sem** lehet helyes, mert ezt a pinczét csak 1530-ban építtette Stromer Henrik orvos, a ki a bajor Auerbachból került Lipcsébe. Ez évszámmal és Auerbach pinczéjéhez kapcsolva először Hohl András kéziratos lipcei krónikája meséli 1630-ban a népszerű hagyományt.*

A harmadik tanú Begardi Fülöp wormsi orvos, a ki *Index sanitatis*, *Zeyger der Gesundheit* című művében (Worms, 1539.) épen úgy nyilatkozik Faustról, mint Trithemius és Mutianus, azután hozzát teszi, hogy a szédelgő, a ki *philosophus philosophorum*nak nevezte magát és sok ember zsebéből kicsalta a pénzét, bekalandozta egész Németországot és 1516—1525 közt ifjúkori barátjánál, Entenfuss János apátnál tartózkodott Maulbronnban, hol a «Faust-torony» máig megőrzi emlékét. Begardi följegyzéséből kiolvasható, hogy Faust ekkor valószínűen már nem élt.

A negyedik tanú, Gast János baseli protestáns lelkész, már Faust haláláról is tud. *Sermones convivales* című könyve, melyben a híres kalandor tetteiről és borzasztó végéről szól, 1548-ban jelent meg. Ez évben tehát Faust már nem volt az élők sorában. Gast maga személyesen is ismerte Faustot; egyszer, valószínűen 1525-ben, együtt ebédelt vele Baselben, és ekkor Faust oly madarakat adott át a szakácsnak, milyeneket soha senki ezen a vidéken nem látott. Egy kutyája is volt, melyről az emberek azt mesélték, hogy Faustnak pokoli inasa, a ki ura parancsa szerint majd ember, majd állat alakjában szerepel. Haláláról a baseli theologus rémes dolgokat mesél, de természetesen csak hallomásból: az ördög megfojtotta Faustot, a ki a ravatalon, akár hogyan fektették is, mindig a föld felé fordította arcát. — Az utolsó adat róla, hogy 1532-ben (Agrippa von Nettesheim szerint) barátságos fogadtatásra talált Hermann von Wied kölni érseknél. Még életében tisztelettel említik őt Camerarius Joákim híres philologus 1536. augusztus 13. és Hutten Fülöp 1840. január 16.

Ezek tehát az oly kortársak nyilatkozatai, a kik Faustot

* Ernst Kroker, *Doktor Faust und Auerbachs Keller*, 1903. (ismertettem Egyet. Philolog. Közöny, XXVIII., 785. l.).

személyesen ismerték vagy legalább látták. A többi tanúk, egészen a Népkönyv megjelenéséig, már csak másod- vagy harmadkézből birják adataikat. Ezekben azért már jóval mondaszerűbb a híres bűvész alakja.

Az elsők ezek közül Gesner Konrád híres zürichi természetudós, a ki 1561. augusztus 16-án Krato János orvoshoz intézett levelében Faustról, mint nem rég (*non ita pridem*) elhalt varázsló «scholasticus vagans»-ról tesz említést, — és Manlius (Mennel) János, a ki Faustra vonatkozó adatait (*Locorum communium collectanea*, Basel, 1562. p. 38), úgy látszik, legnagyobb részt Melanchthontól kapta, a ki Faustot személyesen ismerte.¹ Ezek szerint Faust János — nem többé György,² mint a kortársaknál — Knittlingenben (Kundlingban) született, Melanchthon szülőhelyének, Brettennek tőszomszédságában. Krakóban tanulta a magikus tudományt (*Hic cum esset Scholasticus Cracoviensis, ibi magiam didicerat, sicut ibi olim fuit ejus magnus usus et ibidem fuerunt publicae ejusdem artis professiones.*), mire kicsapongó, istentelen életet élt. Nürnbergben és Wittenbergában, hol János választófejedelem idejében (1525—32) tartózkodott, a hatóság el akarta fogatni de Faust «csodálatos módon» megszökött. A merész szédelgő többi közt avval is dicsekedett, hogy V. Károly császár seregei az ő bűvészmesterségének köszönik olaszországi győzelmeiket. (*Idem Faustus, turpissima bestia et cloaca multorum diabolorum, vane gloriabatur de se, omnes victorias, quas habuerunt caesarini exercitus in Italia, esse partas per ipsum sua magia. Idque fuit mendacium vanissimum.*)³ Velenczében a levegőn át akart repülni, de az ördög lecsapta a földre. Az ördög mindig kutya alakjában kísérte őt. Haláláról, mely egy württembergi faluban történt volna, Manlius hasonlókat mesél, mint Gast János, — míg a Zimmern grófnak 1566-ban befejezett krónikája szerint

¹ De Luther nem ismerte. Minthogy Faust tényleg járt Wittenbergában, ez csak úgy magyarázható, hogy a varázsló oly időben fordult meg a reformatio városában, mikor Luther távol volt, tehát valószínűen 1521—22-ben, midőn a reformátor a Wartburgon tartózkodott.

² Grimm Hermann (id. h.) ezen kettős keresztnév alapján két különböző Faustot tesz föl, egy olasz és egy német kalandort, de föltevése merőben tarthatatlan.

³ Értve van a paduai csata 1525- és Róma elfoglalása 1527-ben.

Faust «a legelvetemedettebb varázslók egyike», élemedett korban «az imént» (t. i. a XVI. század negyvenes éveiben) Stauffenben, a Breisgauban, lett a Gonoszak áldozatává.

Hogy Faust Wittenbergben Melanchthonnal sokat érintkezett, azon kételkedni nem lehet, ha nem helyezünk is nagy súlyt Lercheimer Augusztinnak, a ki 1547-ben Melanchthon tanítványa volt, elbeszélésére (*Christlich Bedenken und Erinnerung von Zauberey*, Frankfurt, 1585), melyben már nagyon sok a mondaszerű, de mely mégis figyelembe veendő, mert a Népkönyvet előző időből való. Szerinte Faust Miksa császár előtt földidézte az elhunyt császárnét, Burgundi Máriát, a kit a császár «egy kis fekete jegyről, mely nyakán volt,» felismert. (A Népkönyvben Nagy Sándort és nejét idézi föl, és ez utóbbinak «fekete szemölcs volt a nyakán».)¹ Lercheimer is hangsúlyozza, hogy Faust Krakkóban tanult, a mi ki nem deríthető, mert a krakkói egyetem legrégebb névlajstromában² ily nevű deák nem fordul elő. Hát ha a bolyongó kalandor akkor más névvel szerepelt? vagy csak azért híresztelte maga krakkói tanulmányát, hogy ezzel tekintélyét növelje?

Szintén Faust halála után, de még a Népkönyv megjelenése előtt, érdekes, de nagyrészt jelentéktelen történetkéket jegyzett föl a híres bűvészlől Wier (Weiher, Piscinarius) János ismeretes orvos († 1588): *De praestigiis daemonum et incantationibus ac veneficiis libri sex*. Basel, 1568.³ Szerinte Faust a század harminczas éveiben virágzott, sok hiszékeny embert megcsalt és egy büntett miatt Batenburgban fogva is volt, de csodálatos ügyességgel megszökött.

A mit mások Faustról, részben a bűvész kortársainak elbeszéléseiből, részben a hagyományból mesélnek, — az már

¹ Hans Sachs 1564 október 12-én írt költeménye, melyben egy névtelen varázsló («Nigromant») Miksa császár előtt föllépteti Hektort, a szép Helenát és Burgundi Máriát, kétségtelenül szintén a Faust-mondából van merítve.

² Kiadta Heinrich Zeissberg, Innsbruck, 1872. — A Faust név nem volt a XVI. században ritka: egy Faust János Simmernből tanult Heidelbergában 1509-ben és egy másik, szintén János, Mühlbergből, Wittenbergában 1518-ban, 1522-ben pedig egy Faust Henrik beiratkozott az erfurti egyetemre.

³ Az 1566-iki kiadás még nem tud Faustról. Ez a munka 1586-ban megjelent német fordításban is.

mind a Népkönyv megjelenése utáni időből való¹ és azért történeti adatnak nem tekinthető többé. E későbbi feljegyzések² leginkább annyiban igen érdekesek és tanulságosak, mert a mondának gyors elterjedését és folytonos gazdagodását bizonyítják.³

Ha már most a fent összeállított történeti följegyzéseket összegezzük, a következőkben állapodhatunk meg. Faust György (kit a hagyomány utóbb Jánosnak nevezett, esetleg már maga is nevezte magát Jánosnak) szegény földművelők nagyratörő fia, tudományos képzettségű, de felületes és kapkodó ember volt, a ki valószínűen a XV. század hetvenes éveiben született. Csak bolygó tanuló (*fahrender Scholast*, mint Goethe helyesen nevezi) lett belőle, a ki kóbor életet élt, az emberek babonás hiszékenységét ügyesen kiaknázza, sok botrányt követett el, többször került kellemetlen érintkezésbe a rendőrséggel, tudatosan és szándékosan titkos ügyességek és tudományok birtokosának hirdette magát, és ismeretlen módon, de úgy látszik nem természetes halállal, talán mint kezdetleges természet-tudományi kísérleteinek áldozata, múlt ki, még pedig a XVI. század negyvenes éveiben, valószínűen a breisgauri Stauffenben.⁴

¹ A Népkönyv előtt említi Faustot még Lavater Lajos zürichi lelkész 1570-ben, *De spectris, lemuribus et magnis atque insolitis fragoribus*, p. 208, — de épen csak említi mint híres bűvészt, a ki nem régen halt meg. A Faustra vonatkozó összes régibb adatokat összegyűjtötte Alex. Tille, *Die Faust-splitter in der Literatur des XVI—XVIII. Jahrhunderts*, 1900.

² Ide tartoznak a Faustnak tulajdonított varázs- és bűvészkönyvek is, melyek állítólag már a XVI. század elején, mikor a történeti Faust még fiatal ember volt, megjelentek. Ezek a könyvek természetesen késő, mindenestre a Népkönyv utáni időből származó koholmányok, melyekre régi évszámokat tettek, hogy eredetibbeknek és hitelesebbeknek tünessék föl. Hogy az emberiség régebben ebben a tekintetben milyen naiv volt, még kézzelfoghatóbban látni abból, hogy egészen komolyan beszéltek, már az egyházi szent atyák korában, és azóta is, a középkor végéig, varázskönyvekről, melyeket Abel, Henoch, Noah, Cham stb. írtak!

³ A Faust-monda gyors elterjedése és nagy népszerűsége mellett bizonyít az is, hogy már hat évvel a Népkönyv megjelenése után a hősnek famulusa is egy külön mondakör központja. (L. alább.)

⁴ Luther 1537-ben beszél Fausról, még pedig oly módon, hogy már halott-nak tudja; de ezen tudása talán csak bizonytalan híren alapult. Figyelmet érdemel, hogy a Népkönyv hollandi fordítása (Delft, 1592) pontos évszámokat kapcsol Faust életrajzához. Szerinte Faust 1491-ben született és 1538 október 23. és 24-ike közt éjjel halt meg.

A kortársak, a kik róla említést tesznek, aljas szédelőnek vagy bolondnak mondják, de mégis úgy beszélnek róla, hogy a sokat hányatott doctornak bizonyos jelentőségét ők sem tagadják. Egy közönséges csalóval és ignoranssal nem foglalkoztak volna annyit, és a tudósok Speierben, Erfurtban és Wittenbergában nem bocsátkoztak volna vele tudományos vitatkozásokba. Csak az ókori irodalomban kitűnően jártas férfú merhette azt az állítást, melylyel Faust Erfurtban oly nagy feltűnést keltett, hogy Plato és Aristoteles összes munkáit könyv nélkül képes elmondani.

A legfeltűnőbb az, hogy a történeti Faustról nem állítja senki világosan, hogy az ördöggel szövetségelt, sőt még azt sem, hogy varázsló vagy bűvész volt, a ki a daemonok fölött hatalommal bír. Pedig ezen váddal a reformatio korszaka igen bőkezű volt. A mint valaki a természettudományokkal, melyek akkor még mint rengeteg rejtélyek összege feküdtek az emberek gyakorlatlan szeme előtt, foglalkozott, rögtön azt állították róla, hogy daemonokkal van dolga. Ily veszedelmes hírbe keveredtek pl. maga a már többször említett Trithemius (Heidenberg János), a kiváló theologus és történész, a kóbor életű Agrippa von Nettesheim († 1535), a ki «*Philosophia occulta*» című művében bőven szól a szellemek megidézéséről, Theophrastus Paracelsus († 1541), a ki a természettudományokat kiragadta a scholastikusok kezéből és az orvosok kezébe tette át, de azért erősen hitt szellemekben, a kik szerinte a föld belsejében laknak stb.* A régibb tudósok közül főleg Roger Baco, az angolok Faustja († 1294), a ki a physika, chemia és astronomia terén sok fölfedezést tett, melyek őt a pokoli varázslás hírébe hozták, noha könyvet írt a magia értéktelenségéről és a daemonokat csak jó czélokra vette igénybe,** és Albertus Magnus, a leghíresebb scholastikus († 1280), a kiről csodadolgokat mesélt a hagyomány, voltak koruk szemében a pokol szövetségesei. Hisz ilyeneknek tekintettek sok pápát is, némelyek szerint az összes tizenhat pápát, a kik II. Sylvestertől

* Reicke, *Der Gelehrte in der deutschen Vergangenheit*, 1900.

** Fokozta a híres angol szerzetes népszerűségét Robert Greene színműve: *The honorable History of Frier Baco and Frier Bongay, as it was played by her Majesties servants*, 1594.

VII. Gergelyig viselték a tiarát.* Pokoli szellemekben és a személyes ördögben a kor legjobbjai is hittek, protestánsok és katolikusok egyaránt: milyen hiszékenységet árul el pl. Gast János (főnt 14. l.), a tudós protestáns theologus! Nincs is azért a Népkönyvnek, bár kétségtelenül protestáns pap műve, határozott felekezeti jellege, — természetesen nem tekintve a pápa kigunyolását tartalmazó néhány silány kalandot, melyek nem tartoznak a mondának lényeges elemei közé. Különböznék ezekből sem volna szabad protestáns szerzőre következtetnünk, mert a XVI. században katolikus írók és a reformatio heves ellenesei is csak oly ellenszenvvel és gyűlölettel beszéltek a pápáról, mint a hitújításnak szenvedélyes hívei. A reformatio Faust történetére is veti árnyékát, a század szelleme ebben a népkönyvben is érezteti erejét; de tartalmában nincsen semmi, a mi az egyházak dogmatikai vitáira vonatkoznék. Nemesak az ördög maga felekezetnélküli, Faust is mind a két felekezetben lehetséges volt és mind a kettőben ugyanegy sorsra jutott volna. Azért tarthatatlan azon kutatók fölfogása, a kik a Faust-könyvben bizonyos vallási vagy felekezeti irányzatot vélnek fölismerhetni. Igy Wolfgang Menzel, de csakis ő, a reformatio ellen intézett katolikus pamphletet látott a Népkönyvben, míg Karl Reichlin-Meldegg szerint ellenkezően könyvünk a katolikus egyház ellen fordul, Gust. Milchsack pedig Melanchthon Synergismusa (hogy az ember üdvözülése nemcsak Isten kegyelmétől, hanem az ember akaratótól is függ) ellen irányzott pártiratot ismert föl benne. Már a nézeteknek ezen föltűnő eltérése mutatja, hogy egyikük sem lehet helyes. A Népkönyv szerzője vallásos érzelemtől áthatott protestáns férfiú, a ki oly könyvet akart írni és tényleg írt is, mely az olvasókat mulattassa, de egyúttal igaz vallásos hitökben megerősítse. A kis munkának rendkívüli népszerűsége úgy protestáns, mint katolikus területeken legjobban mutatja, hogy célját, izlésünk szerint gyarlón, de kortársainak igényeit tekintve, fényesen megoldotta.

* Johan. Bodin, *De magorum Daemonomania*. (Németre fordította Fischart János, 1591.) Scheible, *Kloster* II, 1846., 226 l. — Widmann is hivatkozik e «történeti» tényre és már előszavában hangsúlyozza, hogy nemcsak «szegény nők és boszorkányok, kiket megégettek», voltak a pokollal szövetséges varázslók, hanem «szent atyák és Krisztus helytartói, a vallásos pápák is».

A ki a Faust-könyvet csak futólag is olvassa és nem egészen járatlan az ó- és középkori varázs- és bűvész-irodalomban, lépésről-lépésre jó ismerősökre fog találni: Faust és Mephostophiles híres tetteinek egy tetemes része épen nem dicsekedhetik az újság értékével vagy varázsával. Kimutatták, hogy a Faust-könyvnek csodás dolgaiból az egyiket már századok előtt Agathodaemonról, a másikat Simon Magusról, a harmadikat Albertus Magnusról stb. mesélték. A történeteknek egy nagy része még ma is a nép ajkán élő regékből van véve, melyek részben régi mythikus elemekre vezethetők vissza.* És ezen épen nem csodálkozhatni, ha figyelembe vesszük, hogy az ördögről és egyéb gonosz szellemekről szóló hagyományok alatt egyáltalában igen gyakran régi mythikus elemek lappangnak. Egyes történetek abban az alakban, melyben a Faust-könyvben találhatók, ki nem mutathatók ugyan régibb forrásokban, de ismerjük az elemeket, melyekből jól-rosszúl összetákoltattak. De még a szereplő lósnak neve, illetőleg nevei sem újak, mint már érintettem: Faustusról tud a régi irodalom is, Sabellicus valószínűen a sabinus bűvészekre vonatkozik, mágusz pedig, azaz az ördöggel vagy a pokol daemonjaival szövetséges bűvész, az ókorban keleten és nyugaton számtalan volt.

Igy tehát a Népkönyv neveiben és adataiban, de a mondának egyéb számos elemében is felismerhető és kimutatható a régibb hagyományok befolyása. Ezen nincs mit csodálkozni. A mint több rokon vagy hasonló alak közül valamelyik typossá izmosodik, a többiek lassankint beléje olvadnak. Így örökölték Schilda hírneves polgárai az ó- és újkor korlátolt nyárspolgárságának összes bolondságait; így ruházták át idővel Eulen-

* Ezt Grimm Jakab Német Mythológiája (1835) óta számos idevágó hagyományról kimutatták. De nem szabad az ily összehasonlító kutatásoknál oly módszertelen hóborttal eljárni, mint Albert Pick, *Faust in Erfurt*, 1902, a ki a Faust-monda adatait és alakjait kapkodva vezeti vissza az ősgermán mythoszra. Szerinte Faust lova és köpenye annyi mint Wodan lova és köpenye; Faust szövetsége az ördöggel onnan magyarázandó, hogy a germán ókorban Wodannak szentelték magukat az emberek; Polyphemos, a kit Faust erfurti hallgatói elé idéz, Donar vagy Thor; még az ördögök gyorsaságának kikutatása is mythikus eredetű; Faust a szénásszekéren annyi mint Donar az áldásos felhőben, és egyéb hóbortos ötletek, melyek csak arra jók, hogy a helyes alap gondolatot nevétségessé tegyék. V. ö. ismertetésemet ezen könyvről Philolog. Közöny XXVI, 950. l.

spiegelre mind azokat a csínyeket, melyekben a természetes józan ész erősebbnek és életrevalóbbnak bizonyul az egyoldalú tudománynál vagy élehetetlen műveltségénél; így jutottak Münchennek a világ összes nagy hazugainak merész képzeletű elményei, Luciántól kezdve egészen a múlt századig. Épen úgy történt Fausttal: a mint alakja a XVI. században kiemelkedett a hasonló vagy rokon alakoknak nagy számából, reá ruházták régibb varázslók vagy bűvészek tetteit, a mit főképp a mondának későbbi földolgozásaiban világosan és lépésről lépésre fölismerhetni, mert minél fiatalabb valamely Faust-könyv, annál többet tud a hősről, azaz: annál több régi történetet visz át, ha rendesen nem is az eredeti forrásokból és azért sokszor tetemesen módosított alakban is, a XVI. századi kalandorra.

De miért épen Faustra? miért nem Agrippára vagy Paracelsusra vagy a kornak más «ördögös» tudósára? A felelet ezen kérdésre igen közel fekvő. A századnak ezen nagy alakjai mindenkép védekeztek kortársaiknak babonás fölfogása ellen; nyilatkozataikkal és tetteikkel kétségtelenné iparkodtak tenni, hogy a keresztény vallás lelkes hívei, és a legerélyesebben utasították vissza azt a vádat, hogy tudásukat vagy ügyességöket az ördöggel kötött szövetségnek köszönhetik. Faust ép az ellenkezőt tette, mert ő a közönség hiszékeny babonájából élt. Nyiltan és büszkén hirdette vagy legalább nem tiltakozott azon vád ellen, hogy ő szövetségese az ördögnek, hogy a pokol szellemei fölött uralkodik, hogy emberfölötti hatalom birtokosa. Így lett ő és nem más az ördögi bűvész típusa, kire azután a hagyomány minden ördögös jellegű történetet ráruházott, melyet régibb és korabeli kimagasló, de egyúttal gyanús hírbe keveredett tudósokról tudott.

De ezek a kis kalandok, mint már említettem, nem teszik a *Faust-mondát*.* Kérdés: a monda *lényegére* volt-e valamely

* Nem teszik a Faust-mondát a Népkönyvben összetakolt theologiai, természet-tudományi, földrajzi stb. adatok és ismeretek sem, melyeknek forrásait legújában nagy buzgósággal keresik és jó részben a századnak tudományos irodalmában már meg is lelték. A német irodalomtörténeti és philologiai folyóiratok (de a «Goethe-Jahrbuch» is) igen sok idevágó anyagot tartalmaznak. Legtöbbet merített a Népkönyv szerzője a korabeli természet-tudományi kézikönyvekből, az úgynevezett Elucidariusokból, és Milichius Lajosnak «Der Zauberteufel» (1563) című művéből.

régibb hagyomány és vajjon mennyiben befolyással? Faustnak alakja és sorsa nem csupán újabb, módosított, a kor uralkodó eszméi szerint átalakított földolgozása-e valamely régibb, vagy esetleg több régibb mondának vagy történeti hagyománynak? Más szavakkal: nincsen-e talán az ó-kornak és a középkornak is a maga Faustja, a ki aztán, kedvező körülmények közt, a század hatalmas szellemi életétől emelve és egyénítve, egy rokon jellemű és irányú élő alaknak közvetlen hatása alatt, a reformatio és humanismus korában új életre föltámadt?

Előre bocsáthatom ezen bevezető tanulmány eredményét: Faustot nem találunk az előző századokban, — de igen is alakokat, melyek egyéniségök egyik vagy másik feltünőbb vonásában, sorsuk némely jellemző momentumával, törekvésök kiindulópontjában, eszközeikben vagy céljaikban elevenen emlékeztetnek a XVI. századi Faust-monda hőisére. Ez alakokkal behatóbban kell foglalkoznunk, hogy Fausttal való esetleges rokonságukat fölismerhessük, de hogy azon vonásaikat is kellőleg kiemelhessük, melyekben Fausttól különböznek. Csakis ilyen összehasonlítás után lehet pontosan meghatározni, hogy a XVI. századi németek teremtettek-e és vajjon mennyiben újat, midőn ezen egyik leghíresebb és legérdekesebb alakjukat megalkották.

Ilyen Faust-szerű alakokat nagy számmal találunk már az ó-korban, de az őskeresztény, ó-keresztény és a későbbi középkorban, valamint találtunk ilyeneket a renaissance és reformatio korában is. Ezekkel legalább röviden kell foglalkoznunk, hogy a német Faust-monda* eredetiségének és sajátos jellegének kérdését lehetőleg tisztázzuk.

* A mondára vonatkozó összefoglaló munkák közül a legkiválóbbak: E. Falgen, *Histoire de la légende de Faust*. Paris, 1888. — Kuno Fischer, *Goethes Faust*. Negyedik kiadás, I. köt. 1901. — Karl Kiesewetter, *Faust in der Geschichte und Tradition*, 1893. — Az egyes alakokra vagy kérdésekre tartozó irodalmat alább kellő helyen fölemlitem.

FAUSTSZERŰ ALAKOK FAUST ELŐTT.

I.

Faust az ókorban.

Faust német alak és a Faust-monda a német szellem alkotása. De a monda alapjául szolgáló gondolat régibb, mint a történeti Faust, és régibb, mint a német nép. Ez a gondolat oly régi, mint az emberiség maga, hiszen csekély túlzással mondhatni, hogy a Faust-gondolat megvillant már az első ember agyában. Nincs korszak, nincs nép, melytől ez a gondolat idegen volna, ha az egyes népeknek eltérő nemzeti szelleme és vallásos hite szerint egyes korokban és egyes népeknél más meg más alakban vagy változatban tűnik is föl. Alapjában ennek a gondolatnak gyökere az emberi természet gyarlósága, melyet az emberi szellem le akar győzni. Tudásunk korlátolt, hatalmunk korlátolt, de vágyaink korlátlanok és akaratumk erélyesen nekiment ezen korlátoknak. Mily keveset tudunk mi emberek, pedig mindent szeretnénk tudni! Honnan jöttünk? hová megyünk? miért vagyunk ezen a földön? mi a célja végtelen küzdelmeinknek? Ki felel e kérdésekre? és ki nem óhajtana ezen kérdésekre feleletet? Mi az igazság és hogyan jutunk ez igazság birtokába? Honnan a világ? és mi a rendje? Az élet telve talányokkal: ki fejt meg? A világ telve ellenmondásokkal: ki magyarázza meg? És mily gyarló az ember hatalma! A természet törvényei minden lépten-nyomon legyőzhetetlen akadályokat gördítenek utunkba. A kit szeretünk, sokszor nem viszonzozza érzelmeinket, és a kit gyűlölünk, rendszerint nem törődik ellenszenvünkkel, és mind a két esetben tehetetlenül sopánkodunk vagy toporzékolunk. Mily boldog kor az ifjúság

és mily botorul élünk vele! Miért kell megvénülnünk és meghalunk, mikor sanyarú élmények és tapasztalatok árán végre rájöttünk arra, hogyan kellene élveznünk az életet? Mennyi forró kívánság, mennyi gyötörő vágy, mennyi balga remény — és ezekkel szemben mily óriási és féktelen akaratunk és mily tehetetlen és gyerekes erőnk!

Gyarló emberek vagyunk, — hátha emberfölötti erőre, hatalomra, szellemre tudnánk szert tenni? Vannak istenek, félistenek, vannak daemonok, jók és gonoszak, telve a világ ily csodás erejű lényekkel. Ez a hit oly régi, mint az emberiség, és nincs tudomány, mely ezt a hitet megdönteni képes volna. Hátha ez emberfölötti hatalmakat sikerülhetne hatalmunkba ejteni, vágyaink engedelmes eszközeivé tenni! hátha magunk is emberfölötti hatalmakká magasulhatnánk! Mit nem adnánk ezért! lelkünket, boldogságunkat, üdvözülésünket! Ime a Faust-gondolat köre: föllázadni az emberi természet korlátai ellen, ledönteni a természetnek törvényes rendjében vágyaink ellenében gyökerező és nyilvánuló akadályokat, daemonok segítségével daemoni erő és hatalom birtokába jutni és azután: mindent tudhatni, mindent tehetni, minden vágyunkat teljesíthetni, minden érzélunkat elérhetni. Megszünni embernek lenni, átváltozni istenné, minden áron!

A pogány világnézet istenekkel népesítette be az eget és daemonokkal, jókkal és gonoszokkal, a természetet. Ez emberfölötti hatalmak hozzáférhetőek a gyarló és gyenge embernek is, a ki ezzel a természeti erők birtokosává lesz: az ember máguszsza magasodik. A mágusz ura a térnek és az időnek, tudja a multat és a jövőt, okozhat és megszüntethet minden testi és lelki bajt, élet és halál ura, ölhet és föltámaszthat: próféta, orvos, mindentudó és mindenható, a természeti erők, a szellemek, a daemonok mestere. De hogyan nyerhetni meg ezt a hatalmat? A keleti népek azt hitték, hogy a papok ezen hatalom birtokosai, mert mindennapi érintkezésben vannak az istenekkel, a kiknek áldozatokkal és a kultusznak egyéb eszközeivel kedveskednek. Ők a Faust-gondolat megtestesítői: természetfölötti erők birtokosai, mindenhatók, mindentudók. Innen az a mély és félelmes tisztelet, melyben a papi rend emberei, főleg régi időkben, különösen a keleten részesültek és sok helyütt

még ma is részesülnek. Az egy Istent imádó népek világnézetével ez a keleti hit össze nem egyeztethető. Mózes szigorúan tiltja a daemonok tiszteletét és a mágia vagy varázslás útján megkísérlett velök való érintkezést,* mert a zsidó vallás nem ismert gonosz szellemeket, melyek Istentől függetlenek, melyek vele szemben állanak; csak a «veszedelem angyalairól» tud, a kik ép úgy alá vannak vetve Istennek, mint maga Sátán is: csak az Isten parancsolatából vagy engedélyével cselekedhetnek. De később, a parzismus elterjedése után, a zsidó népnél is rendkívül elterjedt a daemonokban való hit: most az Istentől elpártolt, ellene föllázadt és büntetésből az égből száműzött, bukott angyalok ivadékai a rossz szellemek, a kiknek országa a sötétség, működése minden gonoszság. De a monotheismus ezeket is átalakítja, legalább részben: a daemonok sokszor jóakaró, segítők szolgái az embereknek,** kikkel értékes titkokat és csodás erőket közölnek. Ezekkel az emberből mágusz lesz és az eredeti keleti mágusz átalakul, módosul: próféta, jós, tudós lesz, de mindig a Faust-gondolat hordozója marad.

Ez a Faust-gondolat oly régi, mint az emberiség maga. Innen a sok Faust az igazi Faust előtt. De nincs igazi Faust a történeti Faust előtt. Csak a Faust-gondolat van meg és az nyer különböző korokban és különböző népeknél, ilyen különböző alakot. Ez alakok mindegyikében van valami az igazi Faustból, de csak a XVI. századi német Faustban kapjuk a Faust-gondolatnak teljes megtestesítőjét, a német Faustét is leghatalmasabban a Goethe remekében.

* Pl. Levit. 19, 31: Ne menjetek a nézőkhöz (jósokhoz) és ne tudakozatok a jövendőmondóktól, hogy magatokat azokkal megfertéztessétek. Én vagyok a ti Uratok, Istenetek. — U. o. 20, 6: Valamely ember pedig a nézőkhez megyen és a jövendőmondókhoz, hogy azokat követvén, paráználkodjék: annak az embernek ellene kiontom az én haragomat és eltörlöm azt az ő népe közül. — Deut. 18, 10—12: Ne találtassék te közötted, ki az ő fiját vagy leányát általvitetné a tűzön, vagy jövendőmondó vagy napválogató vagy madárszólásból jövendőlo vagy varázsló. Se bűbájos, se ördöngösöktől tudakozó, se jegymagyarázó, se halottaktól tudakozó; Mert utálja az Úr valaki ezeket művelni és ez ilyen utálatosságokért űzi ki a Pogányokat a te Urad Istened te előled. Stb.

** Azért már Szent Ágoston (*De civitate dei* XII, 4.) megkülönböztet jó és rossz, fehér és fekete mágiát.

Innen van, hogy a Faust-gondolatot képviselő Faustszerű alakokat találunk az ókorban is, keleten is, nyugaton is, és könnyű belátni, hogy ez ókori alakok és képzetek is lehetnek többé-kevésbé, főleg egyes mellékes részletekben vagy vonásokban, befolyással a német Faust hatalmas alakjának és történetének megalkotására. Lássuk azért legalább a legfőbbeket.*

Már az emberiségnek egyik legrégebbi szent könyvében, az Ó-testamentomban, fölhangzik a Faust-gondolat, még pedig kiválóan három helyen. Az első emberpár bűnbe esik, mert fölébred benne a tudás vágya és ezen vágyuk annyira elhatalmasodik, hogy ellenszegülnek Isten szavának. Hiába parancsol az Úr, hiába fenyegeti teremtményeit iszonyú büntetésekkel: az ember tudni akar; tudni akarja, hogy mi a jó és mi a rossz, azaz mindent akar tudni, és e hő vágyának kielégítésére kockáztatja és elveszti a paradicsom boldogságát, melynek helyébe verejtékes munka és a szenvedéseknek szakadatlan láncolata lép. És még közelebb áll a későbbi Fausthoz a héber bibliának egyik legkimagaslóbb alakja, Salamon, a hatalmas és bölcs király. Végredelele (*Testamentum Salomonis*), melyben Izrael gyermekeinek a daemonok és angyalok természetét és hatalmát megmagyarázza, már a Kr. utáni első században keletkezett, varázskönyvét (*Clavicula Salomonis*) pedig a középkor igen nagyrabecsülte és még a Goethe Faustja is idézi. Salamon, kinek bölcsességét Sába királynéja, Balqis, is hirdette, daemonokat hajtott hatalma alá, a kik őt szolgálták és minden kívánságát teljesítették: hisz a későbbi hagyomány, mely a nagy király alakját tetemesen átalakította, megtette őt a férfidaemonok királyává, míg a nő-daemonok feje Lilith, Ádámnak első, hűtlenné lett neje volt. Salamon, hogy nagy terveit keresztülvihesse, szenvedélyesen keresi a bölsek követét, mely korlátlan tudást, hatalmat és élvezetet nyújt. A király elfogadja ezt a csodatévő követ Adramelech ördögtől, de ez álmában megtámadja a királyt, elveszi tőle a követ, melyet a tengerbe

* V. ö. K. Kemmer kitünő értekezését *Der Faustgedanke im Altertum* (Lyon-féle *Zeitschrift für den deutschen Unterricht* XV. 1901. 500. l.), mely szintén ismerteti a tárgyaltam anyagnak jó részét.

dob, Salamont magát pedig a sivatagba viszi és most az ő alakjában uralkodik ötszáz ágyasával a zsidók országában. A mászszok utóbb vérökkel írt szerződés fejében visszanyerik a bölcsék követ. Salamon, kit egyúttal Gábor angyal is hűségesen szolgált, hatalmas volt és gazdag, fényes és bölcs; mégis, élete végén — a monda trónvesztettnek és koldusnak képzeli és fölteszi, hogy egy pogány nő iránt érzett szenvedélyes szerelme miatt a daemonok fölötti hatalmát is elveszítette — kénytelen hajótörötten bevallani, hogy minden hiábavalóság és a leg-hiábavalóbb dolog: tudás és bölcsesség után törni. Embert nem tudás és bölcsesség boldogít, hanem ha Istent féli és parancsolatait megtartja; azaz: ha szerényen és lemondással megmarad emberi természetének korlátai közt. Kétely és tudásvágy megmérgezik az életet és megölik minden örömét, úgy hogy végre undorral fordulunk el az élettől és többre becsljük a halál pereztét, mint születésünk óráját.* A kétségbeesésnek és fájdalmas lemondásnak ez érzése, mely a Salamonnak tulajdonított «Qoheleth» (Prédikátor) című ótestámentomi könyvnek alapját teszi, ismételve nyer kifejezést a Faust-mondának régiebb és újabb földolgozásaiban.

Bölcs Salamon mondája, mely idővel nagy számmal perzsa és arab képzeteket olvasztott magába, leginkább a perzsáknál és araboknál fejtett ki, kiknek meséiben («Ezeregy éj») is nagy szerepet játszik a bölcs király. Jellemző fővonásaival azonban a zsidó vallásban gyökerezik, mely csak egy Istent ismer el. Ez mindenható, tehát tehet csodákat is, de ezek a csodák más természetűek, mint a bálványok, a hamis Istenek csodái. Az egy Isten szolgálói is tehetnek Istenök segedelmével csodákat és ezek a csodák hatalmasabbak, mint a hamis istenek szolgálóinak csodái. Így győzi le Mózes az egyiptomi papokat és Illés a Baal papjait; így végeznek később a keresztény egyház szentjei is csodákat, melyekkel a bálványimádók csodatettei fölött

* Georg Salzberger, *Die Salomo-Sage in der semitischen Literatur*. Berlin, 1907. — A mondának egyes elemeit és részleteit a középkornak legkedveltebb mese-könyvei, a «Gesta Romanorum», a «Liber facetiarum» (Gervasius de Tilbury), a «Disciplina clericalis», a «Dialogus miraculorum» (Caesarius de Heisterbach) stb. is föntartották, tovább fejlesztették és a legszélesebb körökbe vitték.

diadalmaskodnak: Assisi szent Ferencz pl. megtéríti az agobiai farkast, a daemontól szabadítja meg a barátot, a belpoklosból kiűzi az ördögöt stb., a vértanúk pedig halálukkal és halálukban is csodákkal hirdetik az igaz Istent.* Salamon király is ily csodatevő mágusz és csodái nagyszerűek, míg az igaz Isten szolgálatában végzi.

És újból fölhangzik a Faust-gondolat Jób könyvében, melyből Goethe is merített. Mephistopheles fogad az Istennel, hogy elcsábítja és megrontja Faustot, mint Sátán az Úrral, hogy elszakítja tőle leghívebb szolgáját, Jóbot. A Gonosz, a ki tehát Isten felhatalmazásából cselekszik, elrabolja mindenét, nejét, gyermekeit, összes birtokát, betegséget és fájdalmat küld reá, csak életéhez nem szabad nyúlnia. Ekkor föllázad szenvedései tengerében az Úr engedelmes híve Istene ellen, mert úgy érzi, hogy igazságtalanul szenved. Hiába iparkodik három jó barátja hét nappal és hét éjjel folytatott vitatkozásokban a zúgolódót lecsöndesíteni és az Úrhoz visszavezetni: Jób anynyira át van hatva saját ártatlanságáról, hogy nem képes szerencsétlenségét összhangba hozni Isten irgalmasságával, jóságával és igazságosságával. Végre megtéríti Isten szava: kiesoda az, a ki meghomályosítja az Isten tanácsát tudatlan beszédekkel? és mely halandó képes az Úr útjait fölfogni és czéljait megérteni? Ekkor orczára esik a sokat szenvedett Jób: «utálom, a miket mondottam és bánom a porban és hamuban». Sátán elvesztette fogadását. Kétely és kétségbeesés szakítja el Jóbot istenétől. Ő jobban akarja tudni, hogy mire tarthat igényt, mint Isten, a kitől sorsunk származik, és mivel sorsa nem vág össze önérzetében és lelkiismeretében gyökerező korlátolt emberi belátásával, föllázad az Úr ellen és daczol vele. Ime a Faust-gondolat, de oly fölfogással és megalakításban, mely a zsidó vallás keretében és talaján lehetséges volt: csak az Istenbe vetett hit boldogít.

Egészen más az indus világnézet. Főistene Brahma nyugszik, tétlen, szemlélődő és a ki hozzá hasonló akar lenni, annak is nem nagyokat cselekedni, hanem nagyokat szenvedni kell.

* Azért könnyen érthető, hogy a középkori Faustszerű alakok történeteinek tetemes része a legenda körébe is tartoznak.

Visvamitra király, a Ramajana egyik főalakja (a ki a Mahabharatában is szerepel), ezen sajátos fölfogásnak legjellemzőbb megsemmélyesítője. A nagy és hatalmas király, a ki évezredek át uralkodott fényben és dicsőségben, meglátogatja Vasishta brahmánt, a kinek szent tehene (Sabalah, a Mahabharatában: Nandini) urának minden kívánságát teljesíti. Visvamitra hihetetlen értékű kincseket ajánl föl a csodás tehénért, de birtokosa nem adja oda a páratlan állatot. Ekkor Visvamitra ellopja Sabalah-t, hogy segítségével ő is teljes hatalmú legyen és minden vágyát betölthesse. Vasishta nem akadályozza meg a gonosz rablást, de a szent állat iszonyú bajokat okoz a rablónak és végül visszafut jogos urához. Most a király évezredek át folytatott vezeklésekkel iparkodik mind nagyobb hatalom birtokába jutni, hogy Vasishtán bosszút állhasson. Féktelen képzelettel kigondolt vezeklései célhoz vezetnek: mind óriásibb méretekből fokozódó hatalma már veszélyeztetni az istenek létét és a világ rendjét. A megrémült istenek a legszebb nymphát (Menaka) adják neki, hogy világrendítő törekvéseitől elvonja, de siker nélkül, mint Mephistopheles Helenát vezeteti Faust karjaiba, hogy megtérését meggátolja. Végre Brahma az istenek kétségbeesett könyörgésére megadja a királynak a brahmán jelleget és hatalmat. Most végrehajthatja Visvamitra bosszúját, de ime, minden bosszúvágy kihalt szívében, lelke megtisztult; a megdicsőült szellem csak a jóra képes. Visvamitra kibékül Vasishtával, a kivel most egyenlő rangban, fényben, dicsőségben. Mint később a Faust-monda hőse, Visvamitra is isteni hatalmat kívánt, hogy minden vágyát teljesíthesse, minden célját elérhesse. Hogy ezen célhoz nem daemónok segítségével, hanem vezekléssel és önsanyargatással közeledik, míg végre évezredek át folytatott hihetetlen szenvedések útján eléri: ez a sajátos fölfogás az indus világnézet terméke, mely azonban nem tünteti el a legendában lappangó Faust-gondolatot: hogy a hős egyenlő akart lenni bölcsességben és hatalomban az istenekkel.

Még feltűnőbbben nyilvánul ez a gondolat Dsemsid (Dsamséd) perzsa király történetében, melyet a fonséges Firdausi (a X. században) oly szépen szőtt bele nagy eposzába (Sâhnâme) és mely kétségtelenül főbefolyással volt a héber Salamon-

mondának megalakulására.* Dsemsid hét századon át uralkodott ezen a földön és boldogította az emberiséget, mely ekkor élte paradicsomi arany korszakát. A király, a kit a gonosz szellemek (diw) is uraltak, bámulatos fölfedezésekkel és találmányokkal a műveltségnek és boldogságnak magas fokára emelte az embereket, a kik hódoló tisztelettel tekintettek föl jóltevőjükhöz. De a szerencse önhitté tette: istennek akart tekintetni és isteni tiszteletet követelt magának. Ezért bűnhődik ő is és az emberiség is: az édeni világ eltűnik, a bajok és fájdalmak raja betódul a földre, az emberek elhagyják az igaz istent és Zohák, a gonosz szellem, szolgálivá és hiveivé szegődnek, a ki most a föld urává lesz, mire az önhitt királyt is üldözőbe veszi és a chinai tengernél élve kettéfűrészei. Érdekes, hogy ezen mondában az első emberpár bűnbeesése belső kapcsolatba van hozva a Faust-gondolattal, melyet az ő szövetségben maga az első emberpár, itt az első emberek királya, Dsemsid, képvisel. Az ő végsorsa elevenen emlékeztet a Faust-mondának eredeti alakjára, melyben a hős szintén iszonyúan lakol vakmerőségeért, hogy mindentudó és mindenható, hogy isten akart lenni.

Távolabb áll a Faust-gondolattól, de tárgyánál fogva nagyon emlékeztet a Faust-mondára egy arab legenda, mely csak a XI. század óta ismeretes, de bizonyára jóval régebb és még ma is igen népszerű a törököknél is.** A legenda hőse Barsisa barát, a ki a mágiát is tanulta, de ennek ellenére istenfélő, szent remete marad, a kinek imáját az Úr meghallgatja, úgy hogy a betegek őt sűrűn fölkeresik, és a remete meggyógyítja őket imájával. Ez nem tetszik a pokolnak és Iblis, a gonosz szellemek főnöke, összehívja ördögeit, hogy a szent férfiút megrontsák. Sátán vállalkozik erre és örületbe ejti a király szép leányát, a kit azután, ugyancsak Sátán tanácsára, Barsisához küldenek, a ki a beteget imájával meggyógyítja. De rövid idő múlva a leány visszaesik bajába, mire a Gonosz tanácsára hosszabb

* A zsidók bizonyára már a babyloniai exil idejében ismerkedtek meg vele.

** Ign. Goldziher und Graf C. von Handberg-Hallberger, *Die Legende vom Mönch Barsisa*, 1869. — A történet megvan a Negyven Vezir meséi közt is; John Dunlop is említi, *Geschichte der Prosadichtungen, deutsch von Felix Liebrecht*, Berlin, 1851, 413. l. — A legenda eredetéről és vándorlásairól l. Heller Bernát cikkét: *Ungarische Rundschau* I. 1912, 653. l.

időre küldik a remetéhez, a ki kezdetben nem akarja őt lakótársul befogadni cellájába, de végre a király sürgető kérésére megteszi. A leány, a kit most Sátán újabb örületbe ejt, önkívüli állapotában ledobja magáról minden ruháját és gyönyörű testével annyira fölizgatja a barátot, hogy ez nem bír fölkorbácsolt vérével és megejti a leányt. Midőn gaztettének tudatára ébred, megijed, mert fél a király haragjától, mire, ismét Sátán tanácsára, megöli a leányt és eltemeti: betegségének esett áldozatul, izeni a királynak. De ez megtudja Sátántól a valót és keresztre feszítetteti a bűnöst. Most Sátán fölvilágosítja a szerencsétlent, hogy a mi történt, minden az ő műve volt; egyúttal igéri, hogy megmenti Barsisát, ha ez neki mint urának hódol. A remete ezt megteszi, mire a diadalmas ördög gúnyosan kineveti áldozatát. Egy másik változat szerint leveszi a keresztről, de csak azért, hogy széttépje. E legendában a Faust-gondolat sajátzerű módosításban lappang. Barsisa mágusz ugyan, de csak Isten segítségével tesz csodákat és így lényegesen elüt a többi Faustuszerű alakoktól, a kik gonosz daemonok szövetségesei. De emberfölötti hatalma visszatetszik a pokolnak és Sátán bebizonyítja Barsisának, hogy mégis csak gyarló ember, a ki érzékiségének nem képes ellentállani. A hős bűnbe esik és iszonyúan meglakol bűnéért: voltaképen pedig azért, mert mágusz volt, mert isteni hatalommal rendelkezett, mert a daemonok ellenében is sokszor győzedelmeskedett. Ezzel hívta ki maga ellen a pokol urait, a kik megértetik vele, hogy csak gyarló ember. A legenda tárgya maga, az ördögök tanácskozáásától egészen áldozatuknak pokoli kigúnyolásáig, még részleteiben is nagyon emlékeztet a Faust-mondára, főleg azon alakjára, melyet a XVII. századi népdramából és a későbbi bábjátékokból ismerünk.

A leghatalmasabb kifejezést nyerte a Faust-gondolat az ókorban a görögöknél, noha a jó és rossz szellem ellentétét és harcát nem ismerik, a mély értelmű Prometheus-mythosban. Prometheus föllázad Zeus hatalma ellen; önálló, független, a maga ura kíván lenni; saját erejéből alkotja meg az embereket, a kiket az Olympusról ellopott isteni tűzzel megelevenít. De Zeus hatalmasabb, mint ő, a titán: a Kaukázushoz láncolja a megfélemezhetetlen lázadót, a ki itt iszonyú kínokat kénytelen

szenvedni, de meg nem adja magát és meg nem hódol, míg végre Herakles őt megmenti és Zeussal kibékíti. Még a Faustmonda előtt foglalkoztatta ez a nagyszerű mythosz a fiatal Goethét, a ki 1772-ben és 1773-ban egy Prometheus-tragédián dolgozott. Hőse föllázad az istenek ellen: nem akar vazallusok vazallusa lenni, hisz az istenek is csak szolgák, a végzet szolgái. Teljesen önálló, független úr akar lenni: saját kezével megalkotott emberei fölött ne uralkodjék senki; önállóak, függetlenek, az istenekkel és a végzettel merészen daczolók legyenek, mint ő maga. Hiába küldi Zeus Merkuriust és Minervát a lázadóhoz, hogy engedelmességre bírják: Prometheus állhatatos marad a kedveskedéssel és megfélemlítéssel szemben is. Nem tudjuk, hogy Goethe hogyan fejezte volna be hatalmas művét, mely töredék maradt. A Prometheus titáni lázadásában és féktelen követeléseiben nyilvánuló Faust-gondolat Goethe töredékében, főleg a hősnak nagyszerű monológjában («Bedecke deinen Himmel, Zeus» stb.) páratlan, fölül nem múlt kifejezést nyert.

Aeschylus († 456. Kr. e.) hatalmas trilogijából az első rész, mely nem maradt reánk, felelt meg a Goethe darabjának: Prometheus föllázad az istenek és a világrend ellen és ezzel bűnbe esik. A görög trilogia második része, mely reánk maradt, tárgyalja a bűnös titán büntetését; a harmadik rész, melynek csak kis töredékét birjuk latin fordításban, előadja kiengesztelődését. Aeschylus reánk maradt tragédiája hatalmas erővel rajzolja Prometheus fékezhetetlen dacját: sem ígéretek, sem fenyegetések nem hajtják meg és nem mérséklik feneketlen gyűlöletét, melylyel az Olympos zsarnok ura iránt viseltetik, a kit, tudjuk, helytelenül fölfog és igazságtalanul megítél. Nem is békül meg előbb és nem olesóbb áron (a trilogia harmadik részében), mint hogy maga is isten lesz és egyenjogú helyet nyer Zeus mellett, a kinek nagyságát az elvakultságából kijózanodott titán most már készségesen elismeri. A mythosznak ugyanezen kifejlését akarta Goethe, egy negyedszázaddal első Prometheus-drámája után (1795—97), önálló színműben földolgozni. De ezen műve sem készült el és belőle csak oly csekély, mindössze huszonhárom sornyi töredék maradt reánk,*

* Először megjelent *Goethe-Jahrbuch* IX. 1888: *Goethes Befreiung des Prometheus*. — V. ö. Heinr. Düntzer, *Zur Goetheforschung*, 1891. 1—25. l.

hogy a költőnek intencióiról nem nyerhetünk világos fogalmat, noha Goethe világnézetéből ítélve valószínű, hogy a hatalmas titán az ő művében is belátta gyűlöletes daczának helytelen-ségét és meghódolt a nagy isteneknek.

Prometheus a görög ókor Faustja, de nagy a különbség a két alak közt: amaz isten, ez ember. Innen van, hogy Prometheus első sorban nem magáért daczol az istenekkel és küzd a végzet ellen, hanem az emberiség javát akarja kierőszakolni és biztosítani; Faust ellenben, mint az indus Visvamitra is, saját egyénisége, helyzete és sorsa ügyében támad a természet örök törvényei ellen és szövetkezik a Gonoszszal, hogy gyarló embersége korlátait ledönthesse. Prometheus üdvözülése ezért elűt a Fausról szóló népmonda befejezésétől: Prometheus nem jön ellenkezésbe önmagával és folyton magasztos célja felé tör, azért üdvözül, noha célját el nem érheti; Faust, a középkor fölfogása szerint, szakít az istennel és az ördög karjaiba veti magát; ezért iszonyú sorssal kell bünhődnie. Csak a Goethe Faustja kerül vissza a helyes útra és fáradoz az emberiség javára, mint a görög titán; ezért megnyílik megdicsőült lelke előtt a mennyek országa. Ez a Goethe-féle Faust a görög Prometheus méltó társa.

Prometheus igen népszerű alak volt a rómaiaknál is, a kik maguk, gyakorlati irányú józan észjárásukkal, távol álltak a Faust-gondolattól és azért nem testesítették meg ezt a gondolatot egy tipikus alakban. A mit a hagyomány Vergiliusról, a nagyrabecsült, bámult és szeretett költőről mesélt, — hogy csodatevő és varázsló volt, a ki hihetetlen tetteit az ördög segítségével vitte véghez, — az középkori észjárás műve, mely csupán a XII. század óta ismeretes, befejezett alakot pedig épen csak a középkor végén nyert. A Vergilius-monda legrégebbi forrásai Joannes de Salisbury, *Policraticus* 1159, Querfurti Conrad császári kancellár, *Epistola de statu Apuliae et de operibus Virgili* (közli Arnoldus, *Chronica Slavorum* lib. V. cap. 19. *Monumenta Germaniae Historica* XXI. 192) és Gervasius de Tilbury, *Otia imperialia* 1211 körül, — tehát a XII. század előtt ismeretlen.*

* Domenico Comparetti, *Vergilio nel medio evo*. Livorno 1872, 2 köt. — A mondanak utolsó tudományos tárgyalása Karl Schambach, *Vergil, ein Faust des Mittelalters*, Nordhausen 1904—1906, három program.

Olaszország költői azután a XV. század óta mesélnék a má-gusz Vergiliusról, a XVI. század terméke pedig egy francia népkönyv (*Faictz merveilleux de Virgile*), mely csodálatos tetteit és az ördöggel kötött szövetségét bővebben tárgyalja. Ez a népkönyv kerül még a XVI. században Angliába és Németországba, ide ily címmel: *Eine schöne Historia von dem Zauberer Vergilius, seinem Leben und Tod und den wunderbaren Dingen, die er durch Nekromantie und mit Hilfe des Teufels vollbrachte. Sehr lustig und vergnüglich zu lesen.** Ez a népkönyv régibb, mint a Faust-könyv, talán volt is ez utóbbira némi hatással; de Faustszerű nincsen benne semmi, valamint nincsen benne római sem semmi.

A népkönyv szerint Virgilius Remus római császárnak (a ki Romulus testvérének, Remusnak unokája volt) uralkodása alatt született.** Nevét onnan nyerte, mert gyermekkorában, a birodalomnak nyugtalan állapota közepett, nagyon kellett őt őrizni (*vigilare*) vagy mert anyja születése előtt azt álmodta, hogy méhében csodatevő ágat (*virga*) hord. Midőn felnő (ekkor már Perseus császár uralkodott, a kitől sokat kellett szenvednie, de a ki utóbb nagyon megszerette és nagyra-becsülte), Toledóba küldik tanulni. Itt egy ízben az erdőben sétálva egy mély barlangba téved, melynek egyik szűk nyílásában egy ördögöt talál elzárva, a ki egy zsidónak testéből került ide. Ez megígéri neki, hogy meg tanítja a negromantiára, a «fekete bűvészetre», melynek segítségével mindent tehet és mindent tudhat, a mit tenni és tudni akar, ha őt börtönéből ki-zabadítja. Virgilius ezt megteszi, mire az ördög őt a mágiára

* Karl Simrock, *Die deutschen Volksbücher*, VI. köt. — Az angol népkönyvet Spazier fordította németre, 1830.

** A mesének ez a kapcsolata Róma alapításával mégis arra látszik utalni, hogy a Virgilius-monda alapján tudós körök terméke (Vietor, *Zeitschrift für romanische Philologie* I, 1877, 165. l.), a mit Comparetti, a ki a népies eredet híve, erősen tagad. De talán különbséget is kell tenni a Virgiliusra vonatkozó különböző mondák és legendák közt. Von der Hagen (*Gesammt-Abenteuer* III, CXXIX. l.) szerint három csoportjuk különböztetendő meg: 1. falusiak, idyllikusok, melyeknek színhelye a költő szülőföldje, Mantua vidéke; 2. hatalmasak, heroikusok, melyek a világhódító Rómához és Octavianus császárhoz fűződnek; 3. varázslók, tündériek, melyeknek központja Nápoly, hol a kelet hatása már korán erősen érvényesül. A második csoport bizonyára tudós eredetű.

tanítja és a szükséges varázskönyvekkel ellátja. Bűvészsereze birtokában most Virgilius az ördögöt ravasz csellel visszazárja a barlang nyílásába és mint a «fekete művészet» mestere tér haza, hol nyomban csodadolgokat művel a jóknak megjutalmazására és a gonoszok megbüntetésére. Ő alapítja a szultán leánya számára, a kit kedveseül a levegőn keresztül Babylonból magával hozott, Nápoly városát, mely a tenger fenekén tojásokon nyugszik. (A «Castel del ovo» nevének mesés magyarázata.) Iskolát is alapít itt, melyben ő maga tanítja a negromantiát. A városnak valóságos jóltevője, a kit a lakosok még halála után is szentnek tartanak és a legnagyobb tiszteletben részesítenek. Halála pedig így történt: a Medea-mondából származó motivummal meg akarja magát ifjítani és ezen célra darabokra vagdaltatja testét és egy sós hordóba téteti, honnan részletes utasítása szerint, inasa fogná őt kiszabadítani. De a császár, értesülve ezen csodadologról, melyben nem hisz, a nagy mester halála fölötti dühében megöli az inast, a kit a páratlan férfiú gyilkosának tart, és Virgilius a nápolyiak fájalmára nem támadt föl többé.

A népkönyv mint tanúra, Konrád császári kancellárra hivatkozik, és ennek már említett «Epistolája» csakugyan a monda főforrása. Konrád pontosan sorolja föl, hogy Virgilius mily csodadolgokat művelt Nápolyban: egy bronzlovat állított föl, mely, a míg állt, megóvta az összes lovakat attól, hogy derekukat eltörjék; egy bronzlegyet, mely a legyeket távol tartotta a várostól; csodatevő fürdőket Baiiae mellett; a Posilippo hegyen keresztül egy alagutat; a Porta Ferrea alatt elzárta az összes kigyókat, melyek előbb Nápolyban sok kárt okoztak; egy hústartót, melyben a hús hét napig friss maradt; egy bronzijast, mely a Vezuv tűzhányót fékezte, hogy ki ne törjön stb.* Nápolyban van eltemetve és egyszer majdnem elvitték csontjait. Ezt Gervasius meséli: II. Roger király uralodása (1130—54) alatt jött egy angol tudós Nápolyba és elkerlte a királytól Virgilius csontjait. A király odaigérte, ha megtalálja. A tudós hosszas kutatás után csakugyan ráakadt egy hegy mélyében a nagy varázslónak ép holttestére és megtalálta

* Ezeket a csodadolgokat régebben Leo császárnak tulajdonította a hagyomány.

feje alatt híres varázskönyvét (*Ars notoria*) is. De a nápolyiak nem engedték meg, hogy legnagyobb jóltevőjük földi maradványait magával vigye, és így a tudós csak a varázskönyvet hozta felszínre.*

A nagy költőből, a ki bámult eposzában hatalmas képzelettel festette az alvilág rémséges tájait és megjósolta Róma nagyságát, negyedik eklogájában pedig, a középkor hite szerint, a Megváltó születését és a Szűz hatalmát, — mint prófétát már a III. és IV. század is dicsőítette, — idővel jós, varázsló, a fekete művészet mestere, az ördög czimborája lett,** — de már oly időben, mikor a római birodalom már csak névleg volt meg, a római nép pedig mindjobban átalakult a modern olasz nemzeté. Dante még egészen másnak látta Vergiliust, a kit kísérlőjéül és kalauzául választott, midőn a pokol és tisztító tűz szörnyűségeinek megtekintésére indult: neki a nagy és nemes római költő a legnagyobb mester, a legtisztább szív, a legmélyebb böles volt, a ki a keresztből áradó üdvösséget és megváltást megjósolta és fenkölt szellemmel hirdette. De még a népies hagyományban sem lett a magasztalt költő a pokol czinkosává: az ördögtől kapta csodás tudását és hatalmát, de nem mint Sátán szövetségese; és ezt a máguszi erejét soha rosszra nem fordította, ellenkezőleg: embertársainak jóltevője volt, a kihez az utókor mindig tisztelettel és áhítattal tekintett föl.

Ime az ókor főbb termékei és alakjai, melyekben a Faustgondolat több-kevesebb határozottsággal fölismerhető. E gondolat képviselőinek száma, főleg a nagy és mély eszmék népénél, a görögöknél, könnyen volna még szaporítható: Pythagoras, Empedokles, Apollonius és más többé-kevésbé homályos böleselők vagy reformátorok, egyéniségöknek egyik-másik vonásában és az alakjukhoz fűződő hagyományok egyes elemeiben, elevenen emlékeztetnek Faustra, a kinek főleg az emberi

* A hagyomány utóbb más mondákkal is hozta kapcsolatba a dicsőült mestert. Így már a népkönyv szerint is Merlin, a kelta népek leghíresebb jósa, az ő tanítványa; Wolfram von Eschenbach *Parzival*-jában pedig Klin-schor, a nagy bűvész, Virgilius vérbeli utódja.

** Ilyenül ismeri Hans Sachs is (ed. Eduard Götze, Halle), II. 264: *Der Filius* (= *Vergilius*) *im korb*; u. o. 329. l. a *Phocas, der Schmied zu Rom* című elbeszélésében: *Nun war ein Schwarzkünstler zu Rom, Der hiess Vergilius mit Nom* (Namen) stb. Egy másik elbeszélésében (III. 182.) Artus királyllyal hozza össze Vergiliust.

természet korlátain túltörekedő szellemökkel, természetesen a hellén világnézet talaján és az ó-kor fölfogása szerint, vérokonai. Pythagoras, a ki a számok viszonyaiban kereste a világ törvényeit és a lélek vándorlásában értette meg az ember problémáját, főleg talán Indiából vett ösztönzés alapján szervezett iskolájával, mely alapítóját tudatosan mythikus és mystikus félistenné alakította át, hatott a kortársakra és az utókorra, mely a mély gondolkodót csodás mesék hordozójává tette, emberfölötti hatalommal ruházta föl és mint vallásos máguszt közvetlenül az istenek mellé helyezte, hisz Jamblichus a IV. század első felében valóságos istennek tekintette és hirdette a görög bölcselet. Tanítványa pedig, az agrigenti Empedokles, a ki politikus és orvos, bölcselet és költő volt, halottakat támasztott föl és élete végén egyenesen az istenek közé szállt, a ki állítólag maga halhatatlan istennek nevezte magát és próféta alakjában járta be Sicilia városait, már kortársai szemében félig csodatevő, félig szédelő színében tűnt föl és főleg rejtélyes halálával (állítólag az Aetnába vetette magát) izgatta az utókor képzeletét, mely egészen a jelenkorig tudományos kutatásokban és költői alkotásokban* sokszor foglalkozott érdekes, regényes alakjával.

Mind a ketten homályos, sok tekintetben rejtélyes alakok, a kik nagy czéljaik érdekében valószínűen maguk is gondolkodtak róla, hogy mythoszok hőseivé legyenek. Így könnyen érthető, hogy későbbi hagyományokban istenek és daemonok szövetségeseivé lesznek, hogy csodákat tulajdonítottak nekik és a néphit a természet törvényei fölött uralkodó hatalmas mágusznak tekintette őket.

A legvonzóbb, mert talán a legrejtélyesebb ezen görög bölcseletk és reformátorok közül Apollonius,** a cappadociai Tyanából, Krisztus kor- és vetélytársa, a ki, Philostratos nevű

* Legérdekesebb ezek közül Hölderlin Frigyes töredékes tragédiája (1799), mely színműnek valószínűen sohasem sikerült volna, de költői szépségekben igen gazdag. Empedoklos az embereknek gonosz világából a tiszta és szent természethez menekül, melylyel, önkénytes halála révén, örökre egyesülni, összeolvadni óhajt.

** A bomladozó ókori világnak e rendkívül érdekes alakját egy szellemes, de túlságosan tanító anyagú és irányú regény hősévé tette Wieland: *Agathodaemon*, 1799.

tanítványának adatai szerint, Kr. e. 3-ban született, tehát körülbelül egykorú volt a Megváltóval, és Nerva császár († 98. Kr. u.) alatt húnyt el. Homályos az alakja, homályosak jelleme és iránya; azért eltérő szempontokból igen eltérő világítást nyer ez a csodatevő mágusz és próféta, a ki a dicső Pythagorast tekintette mesterének. Apollonius bejárta az egész ókori világot: volt a mágusoknál Babylonban, a gymnosophistáknál (meztelen bölcselőknél) Indiában, járt Nero és Domitianus idejében Itáliában, Hispaniában és Aethiopiában, mindenütt a szenvedélyesen szeretett mágia tanulmányozása végett. Úgy látszik, tudatosan versenyzett Krisztussal (mint Simon Magus versenyzett Simon Petrussal, az álapostol az Úrnak hivatott tanítványával), a kit bizonyára szintén csak mágusznak nézett és a kinek mind jobban terjedő tanai őt aggodalommal töltötték el: ő is megjósolta a jövőt, ő is küzde a gonosz daemonokat, ő is támasztott föl halottakat; ő is váratlanul és csodás módon tűnt el, pl. tömlőcökből, és váratlanul, csodás módon jelent meg távol eső helyeken, a hol jelenlétét óhajtották. A kortársak a legnagyobb, sok helyütt isteni tiszteletben részesítették és képét templomokban helyezték el az istenek szobrai mellé. Korán állították őt, talán saját kezdeményezésére, Krisztussal szembe és voltak, a kik őt a Messiás fölé helyezték.* Apollonius, úgy látszik,** féltette a görög műveltséget, a philosophiát és művészetet, Krisztus tanaitól, melyek a világ szépségétől és örömeitől elforduló és elfordító irányukkal a derült hellén világfelfogással összeférhetetleneknek tetszettek. Apollonius is meg volt győződve arról, hogy a veszes züllésnek indult antik világot meg kell menteni a fenyegető enyészettől; de ő ezt a célját nem a kereszténység eszméivel, melyek a nagyműveltségű hellénnek ellenszenvesek voltak, vélte elérhetni, hanem csakis a régi görög vallás és világnézet megtisztításával. Hogy kortársainak legszélesebb rétegeit is megnyerhesse ezen nemes törekvéseinek, kénytelen volt, bizonyára jobb meggyőződése ellenére, a varázslót, a bűvészt, a daemonok urát játszani, és

* Hogy ezt Wieland is megtette volna idézett regényében, csak olyanok állíthatják, a kik ezt a regényt sohasem olvasták.

** Mint három századdal később Julianus császár, a «Hitehagyott» (Apostata), a ki 361–363. volt római császár.

ezzel egész működésének egyébként is nagyon kétséges és a kereszténységgel szemben eleve kilátástalan sikere már csirájában megsemmisült.

A keleti és nyugati ó-kornak összes érintett alakjai, melyeknek száma könnyen volna még szaporítható, kétségtelenül emlékeztetnek, az egyik lényegesebb vonásokban, a másik mellékesebb pontokban, a német Faust-monda hőisére, de egy sem azonos vele. És nem azonosak a német Fausttal a középkornak nagyszámú rokon alakjai sem, melyeket vele rendszeren és első pillanatra nem minden alap nélkül kapcsolatba hozni szokás: sem Simon mágusz, sem a bűvész Cyprianus, sem Theophilus vagy Militarius vagy Proterius. Középkori Faustoknak nevezik őket, de csak annyi joggal, a mennyivel a tárgyaltam alakokat ó-kori Faustoknak nevezhetjük: többé-kevésbé hordozói vagy megszemélyesítői amaz ősrégi Faust-gondolatnak, mely az emberi nemnek a világ teremtése óta egyik legjellemzőbb és legbecesebb sajátja és mely legteljesebb megtestesítését mégis csak a mély értelmű német mondának halhatatlan hőisében találta.

II.

Simon mágusz.

A Simon- vagy mágusz-monda legterjedelmesebb és legelterjedtebb forrása, az «Apostolok cselekedetei» alapján, a Kelemen római püspöknek tulajdonított amaz ó-keresztény munka, mely a második század közepén keletkezett és állítólagos szerzőjétől *Clementina* gyűjtőnév alatt ismeretes.*

E regényszerű munka alapján a mágusz-mondát, az események lényeges főmomentumaira szorítkozva, tekintet nélkül a lazán beleszótt nagyszámú részletekben igen eltérő különböző hagyományokra, a következőkben foglalhatni össze.

Simon, Antonius és Rachel fia, Gittából (Samaria mellett)

* *Clementina*, edidit Paulus de Lagarde, 1865. — E munkáknak hagyományos szerzője, Clemens Romanus, a monda szerint Péter apostol után Rómának első vagy harmadik püspöke volt. A *Clementina* kétségtelenül különböző szerzők dolgozatai; hisz egyes részei még fontos elvi fogalmakban vagy állításokban is ellentétben állnak egymással.

származott. Mint ifjú Caesareában nevelkedett Justa házában, hol a görög műveltséggel megismerkedett és a zsidó törvényt tanulta. Innen Jeruzsálembé ment, hol a zsidóság egyik legbuzgóbb és legszenvedélyesebb hívévé, képviselőjévé lett. A keresztény község itt épen keletkezőben volt: mint ennek legkonokabb ellensége a hitbuzgó Simon szerepelt. Midőn az apostolok első térítő útjokról visszatérve, sikereik elmesélésével meghódítják a szavukra hajló népet és nyomos érvelésekkel megczáfolják a zsidó tudósok ellenvetéseit, Simon lép fel ellenök, és midőn szavával nem tudja a népet megnyerni, erőszakkal hatol be a templomba és a keresztények véres üldözésére lázítja a tömeget, úgy, hogy a megfélemlített keresztény község Jerichóba vonulni kényszerül.

De Simon nem elégszik meg ezen nagy sikerével. A főpap fölhatalmazásával követi a keresztényeket és útnak indul Damaskusba, hogy Petrust fölkeresse. Útközben azonban megtér; némelyek szerint bosszúból, mivel a főpap megtagadta tőle leánya kezét, mások és saját állítása szerint azért, mivel Krisztus megjelent előtte.

Simon most maga is apostolnak lép föl, noha az igazi apostolok nem közöltek vele semmit Krisztusról és az evangéliumról, és Petrus a szenvedélyes ember pénzét, melylyel Simon az apostoli hivatottságot megvásárolni akarta, visszautasította, őt pedig elátkozta.* Simon mégis bejárja a pogány tartományokat és tanítja a népet; de a mágusz elferdíti az evangéliomot és folyton rágalmazza Petrust. A nép pedig, mely szavában bizik és varázslásait bámulja, «Isten nagy erejének» tekinti a merész csalót, és híveinek száma mind nagyobb lesz.

Most Petrus, az igazi Simon, fellép az ál-apostol ellen, a ki őt annyira gyűlölte, és megmagyarázza a hívőknek, hogy Simon hamis tanokat hirdet és hogy esodáit az ördög segítségével végzi. Az apostol és a mágusz ismételve állottak egymással szemben, és Simon ismételve, így főképp Antiochiában, kénytelen volt bevallani, hogy Petrust arcátlanul rágalmazta és hogy ő maga nem apostol, hanem mágusz, csaló és varázsló.**

* *Apostolok Cselekedetei* VIII, 19–24.

** Később ezt úgy beszélték, hogy Simon, üldöztetve a keresztényektől,

De ez a bűnbánása nem volt tartós; alig hogy Petrus eltávozott, Simon újra szidalmazza őt és újra toboroz magának és téves, ördögi tanainak és csodáinak híveket, a kiket aztán a daemónokkal hoz összeköttetésbe. Petrus erre újra fölkeresi a máguszt Caesarában és annyira megezáfolja a «hamis prófétát», a «gonoszág hírnökét», a «Sátán választott edényét», hogy Simon, a kit összes hívei elhagytak, kénytelen a városból menekülni. Rómába indul, hol — saját jóslata szerint — nagyszerű siker fogja működését koronázni. És csakugyan megnyeri Nero császárt, a kit a mágusz csodatettei, főképp látszálagos lefejeztetése, teljesen meghódítanak. De Petrus ide is követi a csalót és a császár előtt kimutatja, hogy Simon álpróféta. Nero bizalma ingadozni kezd. Ekkor Simon, isteni hatalmát bebizonyítandó, késznek nyilatkozik az égbe repülni. Daemónjai föl is emelik őt a levegőbe, de Petrus az Úr erejével leveri a daemónokat, úgy hogy Simon a földre zuhan és szörnyet hal.** Nero erre annyira felbőszül, hogy Petrust, a ki kedves mágusznak halálát okozta, nyomban kivégezteti.

Simon alakját sokféleképp magyarázták; legalaposabb és legindokoltabb talán az a fölfogás, hogy Simon a pogány-keresztény Paulus torzképe, melyet a zsidó-keresztények gyűlölete alkotott és az igazi apostollal, a fölötté folyton győzedelmeskedő Petrussal, állított szembe. Simon és Paulus mind a ketten nem-zsidó országból származnak, görög műveltségűek, tanulmányozzák a zsidó törvényt, szenvedélyes, fanatikus zsidók, megtérnek Damaskusba indulva, ugyanazon városokban szerepelnek és végre Rómában halnak meg. De e fővonások mellett még a részletekre vonatkozólag is ki lehet mutatni, hogy a fanatikus zsidók a gyűlölt Paulust akarták kigúnyolni, nevetségessé és gyűlöltté tenni a gittai máguszban. A lángeszű, mélyen gondolkodó, korát megelőző és a hagyomány korlátait merészen

máguszi hatalommal másra ruházta a saját alakját, hogy ő maga megszökhessek, és hogy Petrus most, fölismerve az álapostol cselét, ezt az Ál-Simont rávette arra, hogy Antiochiában a fönt érintett önmegsemmisítő vallomást tegye. Így bűnhődött volna Simon azért, hogy mást akart bajba hozni saját alakjában.

* Más elbeszélés szerint csak súlyosan megsérült, mire fájdalomból és szégyenből egy magas szikláról levetette magát. Suetonius (*Vita Neronis* cap. XII.) is tesz említést arról, hogy Nero alatt Rómában valaki repülni próbált.

lábbal taposó reformátor a korlátolt és fanatikus zsidó-keresztények fölfogásában idővel csalóvá, varázslóvá, az ördög szövetségesévé, valóságos torzképpé lett, — Paulus, az apostol, Simonná, a máguszsza, alakult át.

De Simon alakjának eredete és jelentősége, mely egyháztörténeti szempontból érdekes és fontos probléma, voltaképen nem érdekel bennünket ezen tanulmányban. Azért lássuk a mágusz-monda további fejlődését.

A második század első harmadában támad a keresztény Gnosis, az a spekulatív irány, mely a keresztény vallást a pogány philosophiával kapcsolatba hozni és megegyeztetni törekedett. A zsidó-keresztények nagyon gyűlölték ez új iskolát, melynek pogány elemei miatt Paulus apostolt vádolták. Így lett Simon, a mágusz, a második század közepe táján a Gnosis megalapítójává és ebből kifolyólag minden eretnekség atyjává,* és a század végén** igazi fővarázslóvá. Ez elbeszélések szerint Simon láthatatlanná tudja magát tenni, de egyszersmind bármely alakot képes fölvenni; szobrokat és házi eszközöket szolgálivá tud átvarázsolni; tűzben meg nem ég; hegyeken és sziklákön akadály nélkül megy keresztül; a legmagasabb hegyről is baj nélkül ugrik vagy esik le a földre; kötelékeit könnyedén föloldja, minden zárt kinyit, idegen alakokat földéz, fölrepülhet a légbé, életre hozhat halottakat stb. És ezt mind természetesen az ördög segítségével végzi. Utóbb Helenát veszi nőül, a ki nem azonos a trójai monda nőalakjával, hanem a gnosticizmusnak egy értelmi alkotása. Ez a Helena, Simon állítása szerint, az égből jött le, «az összes dolgok anyja, a bölcsesség, a ki miatt barbárok és görögök egymással harczoltak, a nélkül, hogy igazi lényét fölismerték volna.» Az egyházi atyák ezt a Helenát később «tyrusi szajhának» nevezték el, mivel Simon szerintök Tyrusban egy bordélyban találta és onnan vitte

* E fölfogás főforrása a Clemensnek tulajdonított «Homiliák és Recognitiók» (a fent említett *Clementina* legfontosabb részei), az ókeresztény irodalomnak ez egyik legolvasottabb és legbefolyásosabb könyve.

** Petrus és Paulus Cselekedeteiben (*Acta Petri et Pauli*, ed. Const. Tischendorf, *Acta Apost. apocr.*, Lipsiae, 1851.). Ezeknek szerzője már nem érezte az összefüggést Paulus és Simon alakjai közt, mert ebben a műben a máguszt Nero előtt nemcsak Petrussal, hanem Paulussal is szembe állítja.

magával. Végre azt is mesélték a mágusról, hogy tűzből, légből és vízből embert csinált, a ki őt daemoni hatalommal szolgálta.*

Ezekben a későbbi elbeszélésekben már nincs összefüggés, nincs alapfölfogás. Simon egyszerűen az ördög szövetségese, a kiről minden rosszat és képtelent állíthatni, a kire minden varázslást és gazságot, bármilyen legyen is forrása vagy eredeti értelme, bátran ráruházhatni. E fölfogás összefügg a mágia fogalmának átalakulásával. Az ókor nem tekintette a mágiát ördögi, pokoli mesterségnek, a máguszt az ördög szövetségésének. A kereszténység előtti vallások mind, mint már említve volt, többé-kevésbé istenítették a természetet, azaz: megszemélyesítették a természetben működő erőket. Istennel és isteni erővel van telve, a görögök fölfogása szerint, a természet. A ki ez istenek szövetségésévé lesz, a ki reájok hatni, őket céljaira fölhasználni, szolgálívá tenni képes, az mágusz, az hatalmasabb, magasztosabb, bölesebb mint a többi halandók; — csodatevő tudománya a mágia, mely őt Istennek szövetségésévé teszi. Ily máguszoknak nézte, mint láttuk, a hellén ókor utolsó korszaka Pythagorast vagy Tyanai Apolloniust, a kikhez az emberek vallásos tisztelettel és hódoló csodálattal tekintettek föl. Ezzel szemben az ókeresztény fölfogás nem tagadta ugyan a természetben uralkodó és működő erőket, sőt meg is személyesítette azokat, de nem mint Isteneket, hanem mint daemonokat, gonosz szellemeket. A ki ezekkel szövetkezik, az az egy láthatatlan és csak imával megközelíthető Isten ellenségeivel szövetkezik, az a Sátán társa. A mágia, melyet az ókor isteni tudománynak tekintett, most pokoli mesterséggé, a mágusz Isten ellenségévé lesz, a kit az egyház üldöz és kitagad. Az ókori mágusz istenek segítségével isteni csodákat művel; a keresztény fölfogás szerint a mágia mestere, az egy Istennek akarata és segítsége nélkül, sőt ezeknek ellenére cselekszik; csodái pokoli műveletek, melyekkel gonosz célokra törekszik. E sátáni mágiával szemben beszélnek az ókeresztény írók keresztény mágiáról is, t. i. az egyháznak azon hatalmáról,

* Innen származtatták némelyek a Goethe Homunculusát, a mi egészen téves fölfogás. Goethe művének II. részében a Homunculus nem Faust, hanem Wagner alkotása és nem is származik Simon mágusztól, hanem Paracelsustól.

melylyel az, mint a szent lélek szövetségese, a pokoli mágia fölött diadalmaskodni, az ördögöt megfékezni és ártalmatlanná tenni képes.

Simon története az ó-keresztény hagyományokban Clemens történetével van összekapcsolva, a nélkül, hogy ez utóbbival benső összefüggése volna. Ez a Clemens, Faustinianus és Matthidia fia, császári vérből származott ifjú, a ki sokat foglalkozott a görög bölcsek műveivel. De mivel ezek el nem oszlatták számos kételyeit, Jézus tanítványait kereste föl és Caesareában épen akkor találkozott Petrussal, midőn ez az álpróféta Simon diadalmasan legyőzte. Clemens most kereszténynyé lesz és elmeséli Petrusnak, hogy anyja két idősb testvérével, Faustinnussal és Faustussal, útnak indultak Athénbe, de útközben nyomtalanul eltűntek. Erre atyja is útnak indult, hogy az elveszetteket fölkeresse, de ő is eltűnt. Az elbeszélés folyamában azután az elveszettek mind előtűnnek és fölismerik egymást.* Faustinus és Faustus, a kik szintén Petrus tanítványai voltak, előbb egy ideig Justa házában laktak, tehát társai és tanítványai voltak a mágusznak. Clemens utóbb római püspök lett, és a hagyomány neki tulajdonította a Simon- és Clemens-mondának regényszerű feldolgozását.

A «Recognitiones» (Fölismerések) a középkornak egyik legnépszerűbb olvasmánya volt, főkép mióta Rufinus (345—410) latinra lefordította a görög eredetűt és így az összes nyugati népeknek hozzáférhetővé tette volt.

Németországban fokozott népszerűsége jutott a Clemens-Simon-monda az úgynevezett «Császári krónika» (*Kaiserchronik*) útján. Ez a mesékben dúsgazdag verses világtörténelem, mely a XII. század első feléből származik,** számos monda és legenda

* Innen a munkának szokásos czíme: *Recognitiones*.

** Kiadták Diemer József, I. Szöveg. 1849, Massmann Ferd. János, 1849—54, 3 kötet (kitűnő magyarázatokkal) és legjobban Edw. Schröder, MGH, 1892. Tárgya: a római császárok története Julius Caesartól Lothárig és utóbb III. Konrádig. De a császárok sorrendje és története csak keretül szolgál, melybe a szerző számos mondát és legendát befogad; e nagyszámú epizódok alkalmasint, legalább részben, már kész költemények (így kétségtelenül a Crescentiáról szóló nagy epizód) voltak, melyeket a nagy munka szerkesztője azután, legalább külsőleg, egy egészszé kapcsolt össze. A munkának legrégibb alakja 1150 körül fejeztetett be; később többen folytatták, II. Fri

mellett, melyeket közöl, igen terjedelmesen meséli el a Simon mágusról szóló ó-keresztény hagyományt is, mely ezen a réven a tudományos műveltség körén kívül álló olvasók előtt is ismertté lett. És a XVII. századból két iskolai dráma scenariuma maradt fenn, melyek szintén Simon mágusz történetét tárgyalják és ezen regényes legenda népszerűségét bizonyítják.¹

Kétségtelen, hogy ez az ókeresztény legenda is befolyással volt a német Faust-mondára. Hogy Faustnak magának a neve ebből a legendából származik-e, azt mégis bajos állítani, mert nem valószínű, hogy a népmonda az előtérben álló főalakoknak — ezek Petrus, Clemens, Simon — teljes mellőzésével egy mellékalakot vett volna át, illetőleg ezen mellékalaknak csakis nevét, mert hiszen Faustusnak a legendában sem jelleme, sem története nincsen; nem is világos, hogy Simonnak mennyiben volt tanítványa, de annál bizonyosabb, hogy később a mágusz ellen fordult és Petrus lelkes hívévé lett.

Annál kétségtelenebb, hogy a trójai szép Helena ebből a legendából, melyet félreértettek és félremagyaráztak, jutott a Faustról szóló Népkönyvbe.² Ezt már az a föltűnő tény is bizonyítja, hogy a Népkönyv közvetlenül Helena első fölemléltése után hivatkozik a máguszra és az Apostolok Cselekedeteire.³ Hogy Helena alakját azután a renaissance mozgalmi

gyesig (1250), sőt egészen Habsburgi Rudolfig (1274). Az eredeti munka szerzője valószínűleg egy regensburgi pap, főforrása a *Chronicon Wirziburgense* volt, mely 1057-ig terjed. V. ö. cikkemet *Philolog. Közöny XVIII, 1894, 238. l.*

¹ E két iskolai dráma címei: 1. *S. Petrus triumphans Simonem Magum et Caesarem Neronem tragico-comoedia. Wie der heilige Petrus Simonem, den ersten Ketzler und Zauberer, auch den Blutgierigen Kaiser Neronem überwinden hat. Data in Theatrum ab Universitate Dilingana Die . . . Octobris Anno MDCXXIX. Dilingae, Operis Casparis Sutoris, 4°, 6 levél.* — 2. *Petrus vnd Paulus, das ist: Ein christliches Schauspiel vom Leben, Wandel, Marter vnd Todt zweyer Fürsten dess rechten vnd wahren Glaubens . . . Gehalten vnd vorgestellt von dem Augspurgischen Gymnasio der Soc. Jesu den 3. vnd 5. Herbstmonat. Im Jahr Christi 1659. Gedruckt zu Augspurg, bei Veronica Apergerin Wittib, auff vnser lieben Frawen Thor, 4°, 4 levél.* Ez a darab Simon mágusz teljes történetét tartalmazza, fölvonásokra és jelenetekre osztva.

² Ezt először Emil Sommer állította, *De Theophili cum diabolo foedere. 1844. Düntzer (Goethes Faust, zum ersten Mal vollständig erläutert. 1850, I. 30. l.)* hiába iparkodott ezt az alapos nézetet megcáfolni. V. ö. De Lagarde, *Clementina*, p. 22.

³ A Braune-féle kiadásban p. 98.

még jobban előtérbe helyezték, azon nem szükséges kételkednünk; csak az nem valószínű, a mit némelyek állítanak, hogy a görög mondának sokat dicsőített szép nő-ideálja tisztán és kizárólag a renaissance eszméinek terméke. Hasonlóképen emlékeztet, de csakis emlékeztet, a német hagyománynak az az adata, hogy Faustnak és Helenának egy figyermekök, Justus Faustus volt, a ki mint Faustnak daemonionja szerepelt és atyja halálakor rögtön eltűnt, a Simon-mondának azon elbeszélésére, hogy a mágusz különböző gázokból és elemekből egy gyermeket készített, mely neki varázslásainál eszközül és segítségül szolgált.

De hiszen hangsúlyoztuk már, hogy a Faust-mondába a legkülönbözőbb korokból származó hagyományok vétettek föl és hogy egyes részletei majd mind régibb, részben idegen forrásokra vezethetők vissza.* De nem ezen *részletek* eredete érdekel bennünket, hanem a főalaknak, magának Faustnak, és problémájának viszonya régibb rokon hagyományok alakjaihoz és problémáihoz.

Mily viszonyban áll tehát a német Faust-monda az ókeresztény mágusz-mondához? Igaz-e, mit némelyek állítottak,** hogy Faust nem egyéb, mint Simon mágusznak módosított megújítása, másolata?

A felelet erre a kérdésre már bennfoglaltatik a fentebbi fejtegetésekben. Simonban az ókeresztény egyház a hitetlen pogányt látta, a ki pokoli daemonok segítségével apostoli szerepet akart játszani, a ki befurakodott a legelső keresztények közébe, de azért hitével, eszközeivel és céljaival mindig az utált pogányság álláspontját foglalta el. Krisztus személyes megjelenése megnyerte őt a keresztény hitnek, de ez utóbbi nem vert gyökeret szívében; a mágusz azért mágusz maradt, a ki nem az egy láthatatlan, mindenható Istenben bízik és nem tőle esd segítséget és erőt, hanem a pokol szellemeinél keres és talál minden (természetesen istentelen, gonosz) tervének

* Ezeket a régibb forrásokat már Görres József (*Die teutschen Volksbücher*, Heidelberg, 1807, p. 207—229) kezdte kimutatni.

** Főkép de Lagarde Pál és Haggemacher Otto, amaz a Clementinákhoz írt bevezetésében, emez a «Protest. Kirchenzeitung» 1879. évfolyamában (25. és 26. sz.) közzétett tanulmányos értekezésében.

megvalósítására kész szövetségeseket. *A keresztény hit nem fér össze a pogány (görög) philosophiával és theurgiával,** — ez a Simon-monda igazi értelme.

Világos, hogy a Faust-monda, melynek mélyebb gondolatát már érintettük és a melyre még ismételve vissza fogunk térni, nem azonos ez ó-keresztény mágusz-mondával; hogy Faust alakja nem egyszerű, de még nem is módosított ismétlése a Simon alakjának. A mi rokon vonások tagadhatatlanul vannak a két mondában, azok inkább külsőségekre és egyes részletekre vonatkoznak, mint a mondáknak eszmei lényegére, alapgondolatára. De azt már ezen a helyen is hangsúlyozhatni, hogy az összes rokon, azaz többé-kevésbé Faust-szerű hagyományok közül csakugyan az ó-keresztény mágusz-legenda volt a legnagyobb befolyással a német Faust-monda alakulására.

III.

Cyprianus.

Sokkal könnyebben elintézhető a Cyprianus-legendának viszonya a XVI. századi német Faust-mondához.**

Előre bocsátom ezen költői értékű legendának rövid tartalmát.

Krisztus mennybemenetele után élt Antiochiában egy Justina nevű szép leány, a ki, ablakából Praylius diakonus prédikációit Isten nagyságáról és a Megváltóról hallgatta. A keresztény hitszónok beszédei annyira meghatották őt, hogy nemcsak maga lett keresztényné, hanem még szüleit is rábirta arra, hogy az új vallást elfogadják. Atyja, Aedisius,

* A theurgia az ókor fölfogása szerint abban állt, hogy az ember bizonyos szertartásokkal és vallásos cselekedetekkel ráveszi az isteneket arra, hogy a földi dolgok természetes menetére rendszerint csodatevő, a varázslónak kedvező befolyást gyakoroljanak.

** A Cyprianus-legendának eredeti görög szövege teljesen le van fordítva Zahn Tivadar könyvében: *Cyprian von Antiochien und die deutsche Faustsage*, Erlangen, 1882, 21—72. l. — A legenda első könyvének eredeti szövegét, mely eddig még ki nem volt adva, közli Zahn u. o. 136—153. l. — Ezen becses könyvnek különben főcélja kimutatni, hogy a Cyprianus-legenda a legnagyobb befolyást gyakorolta a német Faust-monda keletkezésére és megalkulására, a mit én nem tartok elfogadhatónak.

az antiochiai keresztény hitközség presbytere lett és másfél évi hivataloskodás után meghalt.

Justina, a szent szűz, ezután is sokat járt az Úr házához. Ekkor egy Aglaídas nevű nemes származású és gazdag, de fellelt erkölcsű és kicsapongó életű pogány ifjú, megszerette és nőül kérte Justinát. De ez visszautasította a kérőt, mert csak Krisztus menyasszonya akart lenni. Ekkor Aglaídas erőszakkal akarja Justinát elragadni. Meglesi őt, midőn a templomba megy, megragadja és karjaiba veszi, hogy magával vigye. De Justina a kereszt jelével visszautasítja, a földhöz vágja és csúfosan elveri az utált pogányt, mire megszabadult és akadály nélkül az Isten házába mehetett.

Aglaídas most nemcsak szerelemből, hanem bosszúból is Cyprianus varázsló máguszhoz fordul, — a ki már mint gyermek az ördögnek volt szentelve és azóta sok és iszonyú gonoszságokat művelt a daemonok és rossz szellemek segélyével, — és nagy kincseket ígér neki, ha Justinát hozzá hajlandóvá teszi. Cyprianus* ezt megígéri és rögtön megidézi azt a daemont, a ki Ádámot és Évát és Kaint bűnösökké tette, és megparancsolja neki, hogy Justinát a görög ifjú hatalmába kerítse.

És Justina fölébredt a nap harmadik órájában és érezte testének tüzeiben, hogy az ördög ellene tör. Ekkor az Istenhez fordul imájával és megjelöli egész testét a keresztnek jelével, mire a daemon szégyenkezve távozni kényszerül.

Midőn Cyprianus megtudja, hogy ez a daemon oly gyöngye, erősebbet idéz föl, hogy a szent szűzet meghódítsa. De Justina ezt is a kereszt jelével és Krisztus nevével menekésre kényszeríti.

Most Cyprianus a harmadikat, a daemonok daemonját, küldi Justinához, de az is látja a kereszt jelét és remeg és fut és bevallja a mágusznak, hogy a keresztre feszített Krisztus erősebb minden daemonnál. Midőn Cyprianus ezt hallja, elűzi a daemonokat, megégeti varázsló bűvészkönyveit és elhatározza, hogy Krisztust keresi. Elmegy az Úr házához és kereszténynek lesz, és ötven nap mulva már diakonus és csodákat

* A legenda második könyvének egy kis mellékmondata szerint Cyprianus maga is beleszeretett Justinába. Ezt a motívumot a későbbi hagyomány tovább fejlesztette és Calderon utóbb (l. alább) színművének középpontjává tette.

mivel lelkes szónoklatával. És végre Antiochia püspökévé lett és Justinának nevezte azt a szűzet, kinek eddigi neve Justa volt, és diakonissává tette.

Ekkor a kelet comese, Eutolmius, nagyon megharagudott, hogy Cyprianus és Justina annyi hívőt szereznek Krisztusnak és teljesen megdöntik a pogány Istenek hitelét; azért lánczra verette a szent püspököt és a diakonissát és elvitte őket Damaszkusba. Itt kínoztatta őket, hogy Krisztustól elvonja ezen híveit, de ők a legnagyobb fájdalmak közepette is csak Istent és megváltó fiát dicsőítették. Aztán izzó szurokba tétette őket, de a szentek a kereszt jelével mentek az izzó szurokba, és ez nem bántotta őket. Ekkor Athanasius, a bálványok papja, is közeledett a tűzhöz, melyben azok sértetlenül és fájdalom nélkül ültek, és álistenei nevével lépett a tűzre, hogy a keresztények istene fölött győzedelmeskedjék; de a tűz megragadta őt, és a bálványimádó iszonyú kínok közt kiadta lelkét.

Ekkor a comes bejelentette a történeteket Caesar Claudiusnak és kérdést tett, hogy ezekkel a keresztényekkel, a kiken sem kínzás, sem tűz nem fog, mit tegyen. És a Caesar megparancsolta a comesnek, hogy végeztesse ki őket. Erre Eutolmius Nikomédiába vitte Cyprianust és Justinát és lefejeztette őket, 290. szeptember 26. Holttestöket a ragadozó állatok zsákmányául temetetlenül hevertette, de hívő keresztények meglelték és összegyűjtötték a szent tetemeket és elvitték azokat Rómába.

Ez a szép legenda egy három könyvből álló IV. századi görög elbeszélésben maradt fenn. Az első könyv elbeszéli Justina kísértését és Cyprianus megtérését, a második tartalmazza a mágusz bűnvallomását, a harmadik végre szól a szentek vértanúi haláláról. Hogy ez a három könyv nem tartozik eredetileg együvé és hogy a hagyomány már Nazianzi Gergely († 390) dicsőítő szónoklata («In laudem Cypriani martyris») óta az antiochiai Cyprianust († 379) a karthagói Cyprianussal († 258) összetévesztette és összekeverte, — ez nem érdekel bennünket ez alkalommal; épen oly kevésbé a legenda történeti alapja és Cyprianus vértanúságának éve.* A legendának nagy

* Mind erre vonatkozólag l. Zahn Tivadar fent idézett könyvének har-

népszerűségét bizonyítja, és más oldalról bizonyára még fokozta e népszerűségét, az az ismeretes tény, hogy Athenais, II. Theodosius császár neje,* a ki megtérése (421.) után az Eudokia nevet vette föl, a legendának három könyvét három énekre terjedő hexameteres költeményben földolgozta. De ezen verses művéből csak egyes töredékek maradtak reánk.

A legenda alapeszméje épen nem kétes: a kereszténység diadala a pogányság fölött, mely Cyprianusban képviselve van. Cyprianus az antik élet minden szellemi eszközével és erejével száll szembe az Üdvözítő vallásával és — elbukik. Cyprianus philosophus, mágusz és a kereszténység heves ellensége; ez a három elem alkotja a neoplatonismust, mely a kereszténység utolsó komoly ellenfele volt az ó-világ körében. Cyprianus vallomásaiból tudjuk, hogy már mint gyermek Apollónak volt szentelve, még igen fiatal korában beavattatott a Sárkány és Mithras mysteriumaiba, hogy utóbb a legmélyebb titkokat tanulta Egyiptomban és Chaldaeában, és hogy végre magával a Sátánnal szövetkezett, a ki azonnal hatalmat adott neki a daemonok fölött és biztatta, hogy halála után fejedelemségre fogja tenni. Cyprianus a daemonok segítségével sokat tett, a mit később istentelennek és bűnösnek volt kénytelen elismerni; de midőn ezek a gonosz szellemek Justinával szemben gyengébbeknek bizonyultak mint Krisztus neve és tana, Cyprianus megvált álhitétől és a Megváltó vallását fogadta el, melyért utóbb küzdött, szenvedett és meghalt.

Ennyiben foglalható össze a Cyprianus-legenda tartalma és alapeszméje.

Ha már most ezen legenda viszonyát a Faust-mondáéhoz kutatjuk és kérdjük, vajjon mennyiben lehetett ez ó-keresztény hagyomány a XVI. századi titáni elbeszélésre befolyással,

madik fejezetét, p. 73—109.: *Literarische und geschichtliche Untersuchung der drei Bücher.* — Azt mégis megjegyzem, hogy Justina alakja és története voltaképen csak másolata ikoniumi szent Thekla alakjának és történetének. V. ö. Schlau, *Die Akten des Paulus und der Thekla und die ältere Theklalegende.* 1877. Ezt a Theklát Heyse Pál, a jeles beszélyíró, legszebb epikus költeményének (1858) tette hősévé.

* V. ö. Ferd. Gregorovius, *Athenais, Geschichte einer byzantinischen Kaiserin*, 1882, 267 l. és e könyvről írt ismertetésemet, Budapesti Szemle, XXXII., 1882, 156—160. ll. — Eudokia császárné 460-ban halt meg.

illetőleg: melyek ezen két hagyomány egyező vonásai, — nem találunk egyebet, mint a *hősnek szövetségét az ördöggel*, azaz a mondának épen azt az elemét, mely a kereszténység megalapítása óta annyira el volt terjedve, hogy azt a német népnek semmiképen sem kellett épen a Cyprianus-legendából merítenie. Az a fölfogás, hogy a ki nagyszerűt, csodálatost, lehetetlent — természetesen mindig a kor szellemében és a hiszékeny nép nézete szerint* — mivel, ezt csak az ördög segélyével teheti, oly népszerű volt, hogy a középkorban a Sátánnal való szövetekezést, mint már láttuk, tudósokról és császárokról, dúsgazdag emberekről és veszedelmes nőcsábítókról, sőt egyházi férfiakról és még pápákról is mesélték a babonás népek. A Faustmondának legjellemzőbb vonása, hogy a hős a szövetséget határtalan tudásvágyból köti, mivel minden tanulmánya ellenére az emberben és a világban esupa megfejtetlen rejtélyeket lát, — ez a jellemző vonás teljesen hiányzik a Cyprianus-legendából, melynek hőse a pokol szövetségéből az üdvözítő hitnek lelkes hívévé lett, míg a német Faust megfordítva jó keresztényből lesz a pokol szövetségesévé. Azért a legendának döntő befolyását a Faust-monda alakulására vagy épen ezen két hagyománynak ismételve föltételezett eredeti azonosságát határozottan tagadnom kell.

Némileg másképen állana a dolog, hogyha nem egyenesen és közvetlenül a Cyprianus-legendáról, hanem e szép legendának azon földolgozásáról volna és lehetne szó, mely Calderon egyik legérdekesebb drámájában, *A csodatevő mágusz* (El magico prodigioso) című színműben, fekszik előttünk.** Csakhogy természetesen Calderon drámája, melyet a nagy spanyol költő 1637-ben írt és mely csak 1663-ban jelent meg először (*El maximo prodigioso* címmel) nyomtatásban, nem gyakorol-

* Már Diderot mondta (az *Encyclopédie*ben) Paracelsusról, hogy «bűvészek tartották, a mi annyit jelent, hogy kortársai szamarak voltak».

** Legjobban kiadta Max Krenkel, *Klassische Bühnendichtungen der Spanier* II, 1885. Németre fordította Joh. Diederich Gries, 1816. Újabb fordításai G. N. Baumanntól («Der Schwarzkünstler», 1826.) és Lorinsertől («Der wunderbare Zauberer»). — A darab a német színpadokon (elsőször 1819. Hannoverben) nem aratott tetszést, pedig Immermann 1836-ban Düsseldorfban nagy fényvel hozta színre. — Wildenbruch Ernő 1896-ban regényt írt «Der Zauberer Cyprianus».

hatott befolyást a majd egy évszázaddal idősebb Faust-mon-
dára, — de nem gyakorolt befolyást még Goethe drámájára
sem. Goethe 1790-ig, midőn a *Faust* első töredékét kiadta,
csupán névből ismerte a legnagyobb spanyol drámaköltőt,*

* Calderon általában igen későn lett német földön ismertté, mint Lope de Vega és Moreto is, noha néhány darabjának fordítása vagy átdolgozása (de nem az eredetiből, hanem francia vagy hollandi, utóbb olasz közvetítéssel) és színrehozatala már a XVII. században kimutatható; sőt valószínűen Calderonnak *Az élet álom* című drámáját kell értenünk azon a darabon, melyet az angol komédiások 1674-ben és 1690-ben Drezdában *Prinz Sigismundo* és *Prinz Sigismund in Polen* címek alatt színrehoztak, valamint a következő drámán is: *Der königliche Prinz aus Polen Sigismundus oder das menschliche Leben wie ein Traum. Nach dem Holländischen von Chr. H. Postel, componirt von Conradi*, mely Hamburgban 1693-ban megjelent. Szintén még a XVII. században jelent meg két német fordításban Calderonnak *El Alcalde de sí mismo* cz. színműve, de szintén nem a spanyol eredetiből: *Sein selbst Gefangener. Nach dem Italienischen von H. Hinze, componirt von Franke* (Hamburg, 1680.), és *Sein selbst Gefangener oder Jodelet von J. W. Frank*, 1681. (ez utóbbi kétségtelenül egy francia átdolgozás alapján). A XVII. századi német vándorszínészek repertoírján szerepelnek Calderon következő darabjai: «Aurora und Stella» (1665), «Der künstliche Lügner» és «Der Liebhaber als Gespenst» (1669), «Nicht immer ist das Schlimmere gewiss» (1670), «Eifersucht das grösste Scheusal» (1672), «Die Tochter der Luft» (1688), «Alles geben und nichts geben» (1690), «Das verliebte Nachtgespänst» (1695) és bizonyára sok darab módosított czímmel, melyek ma már nem állapíthatók meg. — A XVIII. században a *Zalameai bíró* két átdolgozásban is került a német színpadra, mind a kettő a negyvenes években: Schröder lefordította *Amtmann Graumann oder Begebenheiten auf dem Marsch*, és ifj. Stephanie *Der Oberamtman und die Soldaten* czímmel. *Az élet álom* 1750-ben és 1760-ban egy olasz és 1782-ben egy francia fordítás alapján fordítottatott németre, az utóbbi ezen czímmel: *Sigismund und Sophronie oder Grausamkeit aus Aberglauben*. Mind ezek a fordítások színre is kerültek, sőt egyenesen a színi előadás számára készültek. És 1750 körül Lessing maga is akarta ezt a drámát lefordítani, és talán az ő hatása alatt jelent meg: *Das menschliche Leben ist ein Traum. Trauerspiel von Neuberin*, Wien, 1761. Végre megemlitem, hogy Zachariae és Gärtner 1770-ben Linguet után adtak ki spanyol drámákat német átdolgozásban, *Spanisches Theater* czímmel, és e gyűjteménybe Calderontól is fölvettké a következő négy darabot: *Der Verschlag* (El escondido y la tabada), *Es geht erwünscht* (Mejor est á que estaba), *Die Liebe versteht keinen Spass* (No hay burlas con el amor) és *Die bestrafte Entführung* (El alcalde de Zalamea); hogy Becker Ruprecht *Schauspiele nach spanischen Originalen* czímmel 1783-ban két calderoni drámát közölt: *Der verstellte Sternscher* (El astrologo findigo) és *Es ist schlimmer als es war* (Peor est á que estaba), mely utóbbi F. L. W. Meyer is lefordította *Der Schutzgeist* czímmel, 1793; és hogy Werthes és Gotter 1777-ben és 1781-ben Gozzinak több drámáját fordították németre, melyek Calderon darabjain alapulnak. — De ezek a fordítások mind második kézből származtak és műbecsel nem bírnak. Csak 1802-ben

a kit utóbb oly nagyra becsült. Csak 1802 óta, midőn a romantikus iskola emberei Calderon darabjait egymásután németre fordították,* ismerkedett meg az egyes drámákkal, és csak 1794-ben,** tehát teljes Faust-tragédiája első részének megjelenése (1790) után, a *Csodatevő máguszszal*, melyet ezen évben Einsiedel Frigyes Hildebrand weimari kamarás fordított németre (de fordítása nem jelent meg nyomtatásban). Tehát Goethe Faustjára nem gyakorolt Calderon műve befolyást, valamint megfordítva, majdnem biztossággal állíthatni, hogy a spanyol költő nem tudott a Faust-mondáról, mely ugyan nagyon gyorsan terjedt el Európában, de épen Spanyolországban nagyon későn lett ismertté, annak daczára, hogy Faust neve itt először már 1561 körül tűnik föl és Lope de Vega egyik darabjában említi a «sokat tudó eretneket». Calderon, úgy látszik, egyáltalában nem ismerte a mondát.

Így tehát Calderon drámájáról nem is kellene ebben a fejezetben szólanom, mely nem a Goethe remekével és ennek rokonaival, hanem az eredeti Faust-mondával foglalkozik. De mivel a Cyprianus-legenda épen csak Calderon műve útján lett szélesb körökben is ismertté, és mivel ezt a drámát rendszeren «Spanyol Faust»-nak nevezik, néhány szóval meg akarok emlé-

jelent meg Calderon első drámája igazi (noha nyelv és vers tekintetében még nagyon fogyatékos) műfordításban: *Die Andacht zum Kreuz* (La devoción de la cruz) Schlegel Ág. Vilmostól, mely Goethét egészen elragadta, és 1809-ben ugyanazon fordítótól: *Über allen Zauber Liebe* (El major encanto Amor), *Die Schärpe und die Blume* (La banda y la flor), *Der standhafte Prinz* (El principe constante) és *Die Brücke von Mantible* (La puente de Mantible). A «La banda y la flor» című darabból már az 1757-ben ifjan elhalt Cronegk Ján. Frigyes is fordított le egy jelenetet (*Schriften*, 1760, I.).

* Goethe munkái (Hempel-féle kiadás) XXVII. köt., 1. fele, 78. l. (a Schlegel-féle *Andacht zum Kreuz*ről) és XXIX, 603. l. (a Gries-féle *Tochter der Lu/tról*, melyet nagyon magasztal). Goethe igen nagyra becsüli Calderont és sokszor állítja Shakespeare-rel egy sorba, pl. XIX, 164. és XXXI, 117. Mint a weimari udvari színház vezetője, Goethe Calderonnak három darabját hozta színre: *Az állhatatos herczeg* 1811-ben, *Az élet álom* 1812-ben, és *Zenobia* 1815-ben adattak elő. Később Goethe sokkal tartózkodóbban és hűvösebben szól Calderonról, kinek befolyását a német költőkre nem tekinthette kedvezőnek.

** Goethe téved, midőn XXVII, 204. azt állítja, hogy Calderonnak ezt a drámáját már régebben olvasta Gries fordításában, mert ez a fordítás csak 1816-ban jelent meg.

kezni ezen műről is, természetesen csak a cselekvény lényegére, hogy úgy mondjam Faustszerű elemeire, milyeneket tényleg tartalmaz, szorítkozva.*

Calderon ezen színművének tárgyát a Cyprianus-legendából vette, de természetesen nem a legenda eredeti forrásából, melyről fent szó volt, mert 1637-ben ennek sem görög szövege, sem latin fordítása nem volt még kinyomatva. De Viennei Ado elbeszélését sem használhatta (Suriusnál, *De probatis Sanctorum historiis* Tom. V., Coloniae, 1574, p. 351—359: *Vita et Martyrium SS. Cypriani et Justinæ, autore Simeone Metaphraste*), legalább nem egyedül ezt, mint Düntzer Henrik állítja, mivel Ado csak a régi legenda első és harmadik könyvének kivonatát adja, Calderon pedig a második könyvből is merített. Calderon forrása a középkor egyik legnépszerűbb és legelterjedtebb műve volt, a *Legenda aurea* vagy *Historia Lombardica*, melyet Jacobus de Voragine a XIV. században összeírt, és melyben Cyprianus és Justina története *De sancta Justina Virgine* címmel a régi eredeti Cyprianus-legendá alapján egy kissé röviden, de elég ügyesen van kivonatolva. E munka mellett ismerte és használta Calderon még Alonso de Villegas népszerű gyűjteményét *Flos sanctorum*, mely első ízben 1594-ben jelent meg Madridban. A *Legenda aurea* Diocletianus császár (284—305) idejébe teszi a szentek vértanúi halálát, t. i. 281-be, holott Diocletianus csak 284-ben foglalta el a császári trónt, Calderon pedig Decius császár (249—251) uralkodásába; ez bizonyítja, hogy a spanyol költő Nazianzi Gergelynek 379-ben tartott beszédét is ismerte, mely eredeti görög szövegében és latin fordításban már kinyomatva volt, mikor színművét megírta.

Cyprianus, Calderonnál, fiatal pogány philosophus Antiochiában, a ki visszavonulva a világtól egészen és egyedül tanulmányainak él. Ép most Pliniusban egy definiót olvasott Istenről, mely gondolkodóba ejti.** Calderon nem mondja,

* Mellözöm a darab komikus cselekvényét, mely — a spanyol dráma szokása szerint — abban áll, hogy Cyprianus inasai, Clarin és Moscon, beleszeretnek Justina szolgálójába, Liviába, és ezen viszonyukban némileg parodizálják uruknak szerelmi történetét.

** Egészen így indul meg Calderonnak *Los dos amantes del cielo* (Az égnek két szerelmese) című drámája, melynek régibb német fordítása (*Chrysanth*

hogy Plinius mely helyére czéloz; de nem lehet az más, mint a következő*: «Azért szerintem emberi gyarlóság, isten képét és alakját fürkészni. Akárki az isten, föltéve, hogy más (mint t. i. a nap, melyről előbb szólt volt), és bárhol legyen is: az csupa érzés, csupa látás, csupa hallás, csupa lélek, csupa szellem, csupa saját maga.» Ekkor idegen lovag jelen meg előtte, természetesen a gonosz szellem, a daemon (t. i. Lucifer), a ki vitakozásba bocsátkozik vele az istenről. Cyprianus megtámadja a polytheismus igazságát; a daemon felülemelkedik ugyan a nép gyerekes mythologiai meséin, de alapjában védi a pogány hitet és a jóshelyeket. De Cyprianus érvei hatalmasabbak, mint a daemonéi. Ez hátrálni kénytelen és fölteszi magában, hogy szerelemmel győzi le a tudóst. Csak az imént vesztette el Justina lelkét, a ki a keresztény vallást elfogadta; ha Cyprianusban bűnös szenvedélyt ébreszt Justina iránt, mind a kettőn bosszút áll és mind a kettőt visszanyeri.

Ekkor Laelius és Florus, Cyprianus barátjai, a kik (a legendabeli Aglaïdas helyét elfoglalva) mind a ketten szeretik Justinát, párbajra kelnek, mely eldöntse, hogy a szeretett leány melyiköké legyen. A philosophus ráveszi őket, hogy a

und Daria oder der unerschütterte Christ, Leipzig, 1776) magyar átdolgozásban is megvan: *Chrysanth és Dária vagy a megrettenhetlen keresztény*. Szomorújáték öt felvonásban. Németből szabadon fordította Balajthy József. Sárospatak, 1816. Újabban németre fordította Calderonnak ezt a színművét, ugyancsak *Chrysanthus und Daria* címmel, Schack Adolf, *Spanisches Theater*, 1845, II. 269–476. 1. Tót nyelvre fordította (valószínűen az 1776-iki német fordításból) *Krizant a Dária* (Nagyszombat, 1793) címmel Klimko Mihály, a ki 1818-ban mint pozsonyi kanonok meghalt. Ezen dráma hőse véletlenül jut János evangéliomának birtokába és annak kezdő mondatain töprenkedik. Ez a darab is a keresztény vallás dicsőítését czélozza. A dráma forrása a *Legenda aurea*, cap. 152: *De sancto Crisanto et Daria*. Calderon általában szereti a drámai cselekvénynek ezen indító motívumát. V. ö. *El gran principe de Fez* (Fez nagyfejedeleme), melynek hőst a Koránnak egy állítása ejti zavarba; továbbá *Las cadenas del Demonio* (A daemon lánczai), melyben Licanort a Genesis első versei foglalkoztatják; végre *El Josef de las mugeres* (A női József), melyben Eugeniát Helenus püspök megjelenése és beszédjé mélyebb kutatásokra bírják. Mind ezek a darabok a pogány hősnek megtérésével végződnek és a kereszténység diadalát dicsőítik.

* *Histor. Nat. II. 7.: Quapropter effigiem dei formamque quaerere imbecillitatis humanae reor. Quisquis est deus, si modo est alius, et quacunquē in parte: totus est sensus, totus visus, totus auditus, totus animae, totus animi, totus sui.*

fegyvert félretegyék és őt bízzák meg azzal, hogy a szép szűz elhatározását kieszközölje. Cyprianus tehát fölkeresi Justinát és — szenvedélyesen megszereti, azonban siker nélkül, mert Justina visszautasítja, de egyúttal kijelenti, hogy csak a halálban tudná szeretni. Cyprianus szenvedélyes szerelme mind erősebb lesz, mind jobban foglalja el egész lényét. A daemon ekkor valószínűnek gondolja, hogy ezen lelki állapotában könnyebben fogja megnyerhetni. Azért Cyprianus szeme láttára iszonyú viharból, melyet maga támasztott, hajótört utas alakjában lép a hős elé és szánalmat kelt benne, nemcsak utolsó balesetével, hanem élete történetének elbeszélésével is, mely világos allegóriában a bibliai ördögnek harczát Isten ellen és szörnyű bukását tartalmazza. Egyúttal elárulja, hogy varázserőnek van hatalmában. Cyprianus vendégszeretően fölveszi a házába és nem sokára bevallja az idegennek, hogy szerencsétlen szerelem annyira boldogtalanná teszi, hogy kész volna Justináért lelkét is oda adni. A daemon szavánál fogja a philosophust, és hogy hatalmáról meggyőzze, megrepeszti a hegyet és föltünteti benne az alvó Justinát. De midőn Cyprianus feléje rohan, a hegy bezárul és a daemon kijelenti, hogy előbb szerződést kell vele kötnie. A philosophus vért ereszt a karjából és megírja a szerződést, mire a daemon kijelenti, hogy egy évig kell a mágiát tanulnia, csak azután hódíthatja meg Justina szívét.

Az év leteltével Cyprianus oly tökélyre vitte a mágia mesterségét, mint mestere. De sem ő, sem a daemon nem fognak hozzá, hogy meghódítsák Justinát, hanem a Gonosz az ő ördögi szellemeit küldi a szűzhöz, hogy tisztátalan gondolatokkal töltsék el a szívét és tegyék Cyprianushoz hajlandóvá. De Justina egyedül az istenben való hitével és isten nevének kimondásával győzedelmeskedik előbb az ördögökön, utóbb magán a daemonon, a ki, hogy a philosophust kielégítse, káprázattal akarja Cyprianust megesealni. Ez karjaiban tartja az alakot, a kit Justinának néz, de midőn szerelmi hevében lerántja köpenyét, csontváz áll előtte, mely így szól hozzá: «Ilyen a világnak minden dicsősége!»

A felbőszült Cyprianus most magyarázatot követel a daemontól, a ki némi habozás után bevallja, hogy nincs hatalma

Justina fölött, mert a szűzet nálánál nagyobb hatalom védi, — a keresztények istene, kinek leírásában a philosophus most Plinius istenére ismer. Cyprianus ekkor visszaköveteli a szerződést, mely érvénytelen, mert a daemon nem teljesítette föltételeit. A daemon ellentáll, bevallja, hogy ő Sátán, és azt állítja, hogy Cyprianus hiába lenne keresztényné, mert a keresztények istene nem bocsátana meg neki, mivel az ördögnek lekötötte lelkét. Cyprianus ezt tagadja, és a szóvitából viaskodás lesz, melyben természetesen Sátán az erősbik, de mégis Cyprianus győz, midőn a keresztények istenét hívja segítségül.

Cyprianus megszabadult, de üdvözülni is akar: tehát keresztényné lesz és Justinával együtt, üldözve és elítélve a pogányoktól, mint új hitének vértanúja hal meg, egyszerre Justinával, a ki most beváltja szavát, hogy csak a halálban szeretheti őt. A vérpad fölött megjelenik a daemon és elmondja, hogy isten parancsára ki kell hirdetnie, hogy Justina ártatlan (a daemon ugyanis káprázatos cseleivel erkölestelennek tün-tette volt föl a szent szűzet) és hogy a Cyprianus szerződése meg van semmisítve.*

Ez a főcselekvénynek vázlata Calderon híres drámájában, mely motivumaival és levegőjével inkább a IV. Fülöp spanyol világát tünteti föl, mint a III. századi keletet. A darab kétségtelenül, mint Schack (III., 119. l.) mondja, Calderon egyik legremekebb alkotása és általában a költészetnek egyik legnagyobb remeke, vagy Carrière szerint** a spanyol, sőt a keresztény irodalomnak egyik legmélyebb és legtökéletesebb terméke. De spanyol Faustnak valóban helytelenül és kellő alap nélkül nevezik a «Csodatévő maguszt». Mert e színműben nincsen semmi Faustszerű, semmi titáni; csak *egy* külső közös vonása van a két műnek: a hősnek szerződése a gonosz szellemmel, melyet Sátán szövetségesei mind a kettőben saját vérökkel

* Hasonló főmotivuma van Guillen de Castro egyik színművének: *El prodigio de los montes* (A hegyek csodája, nyomt. 1655.), melyben a daemon szintén egy pogánynak, a ki neki ezért lelkét szerződésileg biztosítja, igéri egy keresztény szűz birtokát. A kijátszott szerelmes azután mint keresztényt adja föl a szép Barbarát, a ki mint szent vértanúi halált hal, de előbb kiment irodóját a Sátán karjaiból. Ezt a darabot régebben némelek Calderonnak tulajdonították, azért teszek róla említést.

** *Die Kunst im Zusammenhange der Kulturentwicklung* IV, 1871, 424 l.

írnak alá. De a szerződés indító okai és céljai mind a kettőben annyira eltérők, hogy alig lehet őket összehasonlítani egymással. Azt csak mellesleg említem, hogy a Calderon daemónjánál ügyetlenebb és bárgyúbb ördögöt nem is képzelhetni; még a fentebbi rövid vázlatból is kitűnik, hogy semmit sem tesz, hogy nem is tehet semmit, hogy tervei és nézetei mindig gyerekesek és nevetségesek. Persze, Calderon szándékosan rajzolta ilyennek, mert csak ily ördöggel szemben lehetnek az igazhívók mindig győztesek. Az ő világnézete és az ő közönsége pedig csak ezt kívánták.

Faust egyetlen tudományban, egyetlen hitben sem talál megnyugvást, mert sehol sem képes a keresett igazságot fölfedezni vagy fölismerni. Calderon hőse ebben a tekintetben merően ellentétes alak: Cyprianus, ép úgy mint költője, kétséget meg nem tűrő biztossággal a katolikus egyház határozataiban, a dogmákban ismeri föl az igazságot, s míg Faust a teológiát ép oly megvetéssel dobja félre, mint a többi tudományos disciplinákat, a spanyol dráma hőse a keresztény-katolikus egyház tanain áll és e tanokkal veri le a Gonoszt. A két alaknak ez ellentétjében tükröződik a két nagy költőnek nemzeti és történeti ellentétes jelleme. Hogy mennyire nem faustikus alak ez a Cyprianus, látjuk abból is, hogy nem ő hívja, kételyeinek eloszlátása és az igazság megszerzése érdekében, a daemont, hanem hogy ez saját elhatározásából keresi föl a philosophust, midőn Cyprianus Pliniusnak egy odavetett megjegyzése segítségével az igazságnak t. i. a katolikus vallásnak helyes útját megtalálni készül. Az egész további cselekvény pedig nem a hit és a tudás nagy problémái körül forog; a kérdés mindig, a dráma végeig, csak ez: melyik erősebb, az ördög-e vagy az egyház? és a befejezés az egyház győzelmét a pokol hatalma fölött dicsőíti. Mi van ebben Faustból vagy a Faust-mondából? * Még az sem helyes, ha *A csodatévő máguszt* katolikus Faustnak nevezik. Nemcsak azért nem helyes, mivel ez az elnevezés a Goethe *Faust*-ját, a Calderon színművével szemben, protestáns Faustnak tüntetné föl, a mi szintén csak félreértésekre

* Noha Goethe maga is mondja: «*A csodatévő máguszt* a Doctor Faust tárgya, hihetetlen nagysággal földolgozva».

vezethet, — mert nem a hosszas küzdesek és tévedések után mégis üdvözülő Goethe-féle Faust, hanem a Népkönyv hőse, a ki az ördögé lesz, az igazi protestáns Faust; — de azért sem helyes, mivel a spanyol dráma hőse nem a katolikus vallás képviselője, és törekvése, cselekvénye, sorsa nem a katolikus hithez való ilyen vagy amolyan viszonyában gyökerezik. Cyprianus az ördög segélyével akarja megnyerni Justinát; ez nem sikerül; kiderül, hogy a keresztény vallás és annak külső jele, a kereszt, hatalmasabb, mint a pokol. Cyprianus ennek következtében elhagyja régi hitét és elfogadja az új vallást. Ez részéről igen józan és gyakorlati eljárás, de Faustszerű nincsen sem alakjában, sem cselekedeteiben.*

Tehát nemcsak a Cyprianus-legenda nem áll semmi bensőbb viszonyban a XVI. századi Faust-mondával, de még a Calderon mágusz-drámája sem teszi semmi tekintetben a Goethe Faust-tragédiájának a párját. A görög legenda és a spanyol dráma kizárólag csak a keresztény vallás dicsőítései, melyek a kereszténység symbolumainak fensőbbiségét a pokol hatalmaival szemben föltüntetik és hirdetik.

IV.

Theophilus. (Militarius. Proterius.)

Csak első pillanatra hasonlít a Faust-mondához a Theophilusról szóló ó-keresztény legenda is, melynek hőségét pedig rendszeren «a középkor Faustjának» nevezik. És akadtak tudó-

* Mint nem egészen érdektelen adatot, fölemlítem, hogy 1608-ban — tehát jóval Calderon drámája előtt — a jezsuiták adtak elő Grácban egy színművet *Von Cipriano und Justina*, mely a legenda tárgyát tartalmazta, de, úgy látszik, elveszett. V. ö. J. Meissner *Die englischen Comoedianten zur Zeit Shakespeares in Oesterreich*, 1884, p. 78. — Már Calderon drámáján alapulhatott az a színmű, melyet műkedvelők 1688-ban adtak elő Augsburgban. Ennek csak scenariuma maradt reánk a következő címmel: *Der in die Justina verliebte gottlose und durch sie zum christlichen Glauben bekehrte Cyprianus. in Jacober vorstadt gelegenem Comedienhaus von einigen theatralischen Spiel-lust-liebhabern. An. 1688 in Augspurg auf die Schaubühne gebracht.* — Calderon drámájának befolyásáról a Lessing Faustjára I. alább a Lessing művéről szóló fejezetet.

sok, a kik a Faust-mondának jellemző magvát a Theophilus-mondában vélték fölismerhetni.¹

A Theophilus-legenda tárgyának figyelmesebb összehasonlítása a Faust-mondával kétségtelenné teszi, hogy a hasonlatosság a két hagyomány közt mindössze egyetlen egy pontra szorítkozik, mely a mondának lényeges alapeszméjét nem érinti és azért nem dönthet a két hagyománynak egymáshoz való viszonyáról.

A Theophilus-legenda legrégebbi forrása egy görög elbeszélés,² melynek szerzője, Eutyhianos, a kiről különben semmit sem tudunk, saját állítása szerint a monda hőisének kortársa volt.

Ez elbeszélés szerint Theophilus igen jámbor és istenfélő ember volt, a ki Adanában, Cilicia secunda egyik városában mint archidiaconus, még pedig abban az időben élt, midőn a perzsák ismételve betörték a római birodalomba, tehát a VI. század közepe táján, más források szerint II. Justinianus császár uralkodása (685—711) alatt. A püspök halála után a nép és a papság, melyek Theophilust egyaránt igen nagyra becsülték és szerették, őt választották meg püspökké; de a szerény férfiú nem találta magát ezen kitüntetésre méltónak és nem fogadta el püspökké választását. Így tehát mást választoztak püspökké, a ki Theophilusnak régebben is irigye volt, és most, még rágal-mazók szavára is hallgatva, megfosztja a jámbor és derék archidiaconust, a ki pedig kötelességeit mindig és a legpontosabban teljesítette, hivatalától. E méltatlan sértés annyira bántja Theophilust, hogy egy öreg zsidóhoz³ folyamodik segítségért, mint a ki nagy bűvész hírében állt, hogy ennek hatal-

¹ Így Sommer Emil, *De Theophili cum diabolo foedere*, 1844, — és Meyer Vilmos, *Radewins Gedicht über Theophilus, nebst Untersuchungen über die Theophilussage*, München, Akadémia, 1873, — mind a kettő előtt pedig Heine Henrik a saját *Faustjához* irt bevezetésben.

² Kiadta A. Jubinal, *Oeuvres complètes de Rutebeuf*, Paris, 1839. II. köt. 331—357. l. Feltűnő, hogy ezen jeles munka második (még pedig igen bővített) kiadásából (Paris, 1874, 3 kötet) a Theophilus-legenda görög szövege elmaradt.

³ A zsidóknak ezen szerepe a régi legendákban, hogy t. i. varázslók és az ördög czimborái, a kereszténység és zsidóság középkori ellentétén alapszik, mely a pogányság és kereszténység régebbi ellentétének helyébe lépett. A reformatio századában azután hasonló viszony a protestantismus és katolicizismus ellentéte.

mas pártolásával hivatalát újra visszanyerje. A bűvész zsidó megígéri Theophilusnak, hogy segíti, ha nem fog semmitől megijedni és soha keresztet nem vet magára.¹ Erre a következő éjjel a circusba mennek, hol Theophilus a város lakóinak nagy részét együtt találja, a mint azok Satanasnak, a ki a circus közepén fényes trónuson ül, hódolnak és a pokol urát hymnusokban dicsőítik. Theophilus is letérdel és megcsókolja az ördög lábait. Satanas kérdezi, hogy mit akar itten, mire az archidiaconus azt feleli, hogy minden parancsolatát kész teljesíteni. Erre Satanas lehajol hozzá, megsimítja Theophilus szakállát, száján csókolja új alattvalóját és kedves fiának nevezi. Theophilus megtagadja Jézust és Máriát, és végül átadja a pokol urának a hódoló oklevelet, melyet sajátkezűleg írt² és viaszkkal lepecsételt.³

Másnap a püspök magához hivatja Theophilust, a legnagyobb tisztelettel fogadja és újra beiktatja hivatalába. De minden más kívánsága is teljesül, és Theophilus víg, világi életet él. Ez hosszabb ideig tart így. De végre megbánja az ördög szövetségese iszonyú tettét és újra az égiekhez fordul. Negyven nap és negyven éjjel folyton imádkozik a Panhagia templomban Szűz Máriához, hogy mentse ki a pokol hatalmából és eszközölje ki számára az Isten irgalmát. A negyvenedik éjjel Theophilus bágyadtan és kimerülten roskad össze a templomban. Midőn reggel fölbred, mellén találja az oklevelet, melyben magát Satanasnak lekötötte volt. Erre összehívja a népet, nyilvánosan bevallja bűneit, elmeséli a Boldogságos Szűz kegyét, a ki neki álmában is háromszor megjelent volt, és megégeti a pokoli kötelezvényt. Három nap múlva boldogan hal meg; utóbb még a szentek sorába is került.

¹ *Quodcumque videris aut quaecumque audieris sonum, nec terrearis, nec signum crucis tibi facias.*

² Ez oklevelet (szerződést) Theophilus Forrest (l. alább) terjedelmes költeményében nem tintával, hanem saját vérével írta. Ez a vonás először a XIII. században tűnik föl: Rutebeuf trouvère 1270 körül írt «Le miracle de Théophile» című színművében és Brun von Schoenebek «Énekek énekében» 1276.

³ A *Promptuarium Discipuli Theophilus*-elbeszélésében (kiadva a bajor akadémia iratai közt, 1873) a Sátán saját pecsétjét is rányomja a szerződési oklevélre.

A legenda tendenciája, mert ilyenről igen számos legendánál beszélhetni, kétségbevonhatatlan. A Boldogságos Szűz közvetítő hatalmának dicsőítése az.¹ Midőn a 325-iki általános niceai zsinat Krisztust Istennel azonos természetűnek jelentette ki, új közvetítő kellett az emberek és Isten közt, és ez Krisztus anyja lett. A IV. század óta terjed Mária tisztelete keletről nyugatra, az V. században egy ephesusi zsinat «örökké szűz istenanyának» határozta meg Máriát, a VI. században pedig megállapítja az egyház a Boldogságos Szűz ünnepeit. Ez idő óta folyton szaporodnak és mind inkább terjednek a Mária tiszteletének emelését czélzó legendák és mondák, melyek közül a Theophilus-legenda a legrégebbek és legnépszerűbbek egyike. A IX. századból származik első latin fordítása Paulus nápolyi diakonustól,² és ezzen latin szövegen (résben a Gentianus Hervetusén is), nem a görög eredetin, alapszanak a legendának legerjedtebb és legismertebb epikus és drámai földolgozásai: gandersheimi Hrotsuit latin költeménye a X., Marbod rennesi püspöknek leonini versekben írt műve a XI., Hartmann német költeménye a XII., Florentius Radewin latin költeménye és a régi német Passionalnak elbeszélése a XIII., egy németalföldi verses Theophilus-legenda a XIV., Gauthier de Coinsy epikus és Rutebeuf drámai francia feldolgozásai a XIII., a híres német Theophilus-dráma a XIV. századból,³ végre két izlandi prózai elbeszélés a XV. és XVI. századból és öt angol földolgozás,⁴ melyek közül legérdekesebb

¹ *Des si gelobet die Königin!* végzi Jansen Enikel a legenda elbeszélését, melyet krónikájába beleszótt.

² Czíme: *Miraculum S. Mariae de Theophilo poenitente, auctore Eutychiano, interprete Paulo Diacono Napoleos.* Kiadva: *Acta Sanctorum* (ed. Bollandus et Henschenius), február 4. — Ezt a Paulus Diaconust némelyek azonosnak tartják a híres longobárd történetíróval, a ki Nagy Károly udvarában élt. — Van még egy másik rövidebb latin átdolgozás is, melynek szerzője Gentianus Hervetus.

³ Kiadták L. Etmüller, Quedlinburg, 1849, és Hoffmann von Fallersleben, két átdolgozásban: előbb egy trieri kéziratból, Hannover, 1853, utóbb stockholmi és wolfenbütteli kéziratokból, 1855. A különböző töredékes kéziratok fölhasználásával németre fordította Wedde János, 1888.

⁴ Eug. Kölbing, *Beiträge zur vergleichenden Geschichte der romantischen Poesie und Prosa des Mittelalters*, Breslau, 1876, p. 1—41: *Über die englischen Fassungen der Theophilussage.*

a William Forresté a XVI. századból.¹ Számos más egyházi, vallásos és történeti munkában is említik a legendát, vagy találhatóak célzások reá, melyek a hagyománynak nagy népszerűségét bizonyítják.²

Bármily eltérők is ezek a különböző földolgozások egyes vonásokban, a legenda főpontjai mindnyájokban azonosak: Theophilus szövetkezik Sátánnal, hogy méltatlanul elvesztett hivatalát visszanyerje, megbánja utóbb Krisztustól való elpártolását és Sz. Mária közvetítésével újra kibékül az Istennel. Mi van ez elbeszélésben titáni, Faustszerű? Az indító ok, mely Theophilust a szövetség megkötésére bírja, igen köznapi, nagyon is gyakorlati irányú; semmi magasabb szempont nem játszik bele az alkuba. A legenda nem is helyezi a súlyt a szerződés megkötésére, hanem annak fölbontására, mert félre nem érthető főcélja a Boldogságos Szűz hatalmának dicsőítése. A Faust-monda kiinduló pontjában, céljában és alapeszméjében lényegesen különbözik a Theophilus-legendától, melylyel egyetlen egy közös vonása van; ez az ördöggel kötött szerződés, mely a Cyprianus-legendában³ és számos egyéb világi és egy-

¹ Az összes földolgozásokat felsorolja Franz Ludorff, *Will. Forrest's Theophiluslegende* című cikkében, *Anglia* (ed. Rich. Wülcker), 1884, VII. köt., 60—115. l.

² E népszerűséget bizonyítja az is, hogy a Theophilus-legendát szintén iskolai drámák tárgyául szolgált. Két ily színműnek scenariuma maradt reánk: 1. *Summarischer Inhalt der Comoedien von Theophilo der Kirchen in Cilicia Vicario; welcher sich wegen schnöden Ehrgeitzs dem laydigen Sathan mit eignem Blut verschriben; aber durch Hilff der Seeligsten Mutter Gottes Mariae dieses bluetige verschreiben wider erobert, vnd von der ewigen Straff erhalten worden. Gehalten zu Ingolstatt, inn dem Academischen Gymnasio der Societet Jesu den . . . Octobris Anno 1621.* Gedruckt zu Ingolstatt, bey Gregori Hänlein. 4°, 7 levél. — 2. *Maria Die Himmels-Thür, durch welche Theophilus Der statt Adana in Cilicia Verwalter in die ewige Seligkeit eingangen* (következik ama négy tanácsos neve, a kinek a mű, illetőleg előadás ajánlva volt) *Als Freigebigen, Grossgünstigen Herrn Praemiatoribus zu Ehren, der Jugend zu Nutz, vnd müniglich zu Trost gehalten von dem Löbl. Gymnasio der Societet Jesu in gemelter Churfürstl. Hauptstatt Straubing, den 6. Septemb. 1655.* Gedruckt zu Straubing, bey Simon Haan. 4°, 4 levél. (Erich. Schmidt, *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, XVIII, 1885, 87. l.)

³ A Cyprianus-legendát bizonyára befolyásolta a Theophilus-mondát, a mit már az az egy tény is bizonyít, hogy Theophilus, midőn Máriahoz fordul imájával, maga is hivatkozik Cyprianusra, a kinek, noha az ördög szövetséges volt, Isten mégis megkegyelmezett.

házi hagyományban, a Theophilusról szóló elbeszélésnél régiebbekben¹ is, szerepel.

Theophilus történetéhez hasonló Mária-legendák nagy számmal ismeretesek. Ilyen pl., mely különösen közel áll hozzá, a Militarius esete.² Ez fiatal és bátor lovag volt, a kit kicsapongó élete anyagilag teljesen tönkre tett, úgy hogy egy fillérje sem volt (*marca iam nulla remansit in arca*). Elkeseredésében fölkeres egy vén zsidót, a ki nagy varázsló hírében állt,³ és a ki azt mondja neki, ha csakugyan olyan bátor, a milyennek magát mondja, be fogja őt mutatni egy hatalmas úrnak, a ki őt gazdaggá teheti (*Si te constanten sibi viderit et famulantem, Te mox ditabit multis opibusque beabit*). Militarius erre rááll és éjjel a zsidóval egy erdőbe megy, hol társa az ördögöt megidézi, a ki fekete arczczal és holló alakjában megjelen (*Sathan . . . torvus vultu niger et quasi corvus astitit*). Sátán kemény szavakkal támad a zsidóra (*verbis Judaeum pulsat arcervis*) és megköveteli Militariustól, hogy tagadja meg Krisztust és Máriát. A lovag megtagadja a Megváltót, de Máriáról nem akar lemondani, és a Boldogságos Szűz utóbb tényleg kimentí őt, mikor sötét bűnét megbánja, az ördög hatalmából, mire lelkesen dicsőíti megmentőjét: *Salve flos florum, lux! vita, salus miserorum, Semita iustorum, mediatrix alma reorum!* Heisterbachi Caesarius 1220-ban azt állítja,⁴ hogy ez a történet öt év előtt Floresse helységben Lüttich mellett tényleg megesezt és hogy egyes tanúi még most is élnek.

Tehát a Militarius története is Mária-legendá, mely a Boldogságos Szűz nagy hatalmának dicsőítését célozza. E történetnél még régiebb a Proterius leányáról szóló legenda, az ördöggel kötött szövetségek legrégiebb esete a kereszténység

¹ V. ö. Meyer id. akadémiai értekezését, a ki két ily régiebb legendát idéz, melyekben a hős az ördöggel szövetkezik, csakhogy a szövetkezés mind a kettőben sokkal jobban meg van okolva, mint a Theophilus-legendában.

² A róla szóló középkori latin költeményt, melynek szerzője Gottfried von Thienen (330 leon. hexameterben), közli Scheible, *Kloster* II, 150. l.

³ Hasonló Heliodorus esete, a kit szintén középkori Faustnak neveznek. Egy zsidó varázsló közvetítésével ő is lekötí lelkét egy daemonnak. V. ö. Karl Roth, *Germania* IV.

⁴ *Dialogus miraculorum* II, 12. fejezet.

körében, melyet Amphilocheus¹ mesél caesareai szent Basilius életrajzában, Julianus Apostata császár korából. Proterius szenatornak szép fiatal leánya volt, a kit vallásos buzgalomból a kolostornak szánt. Ebbe a leányba szenvedélyesen beleszeretett a háznak egyik szintén keresztény szolgája, a ki egy varázslót fölkeres, hogy a leány birtokához juttassa. A varázsló az Ördögnek czimzett levelet ad neki, melyet egy pogány síron darabokra szakítson. Alig hogy a szolga ezt megtette, a daemonok őt Sátán trónja elé viszik, a ki őt először fenyegetően megtámadja, de azután kegyébe fogadja, mire a szolga megtagadja a keresztséget és örök engedelmességet esküszik a Gonosznak. A leányt most pokoli szenvedély fogja el előbb utált imádója iránt, és kétségbeesett szülei végre is kénytelenek a házasságot megengedni. A fiatal asszony azonban csakhamar észreveszi, hogy férje, a kivel egyébként igen boldog, sem a templomba nem jár, sem a szentségekkel nem él, és elpanaszolja a dolgot szent Basiliusnak. Ez magához hivatja a bűnöst és ráveszi nagy bűnének meggyónására, mire a püspök őt a kereszt jelével megáldja és a templom sekrestyéjébe zárja, ő maga pedig három napon keresztül imádkozik érte. Ez alatt a gonosz szellemek iszonyúan megkínózzák a bűnöst, a ki további negyven napos imádkozása és böjtölése alatt is igen sokat szenved tőlük. Végre Basilius a klérusnak és az egyházközségnek is bemutatja a megtért férjet, a kiért most amazok is mindaddig imádkoznak, míg a gonoszszal kötött szerződése le nem esik a magasból. Basilius ezt darabokra szakítja és a sárba tapodja, a megmentett bűnöst pedig visszaadja nejének.²

De legyen elég ezekből a történetekből, melyek mind egyazon gondolat kifejezését czélozzák és csak a részletekben térnek el egymástól.³

¹ Jos. Görres, *Christliche Mystik*, 1836–42, III, 693. l. — Kiesewetter, id. m. 1114. l.

² Ezt a legendát feldolgozta Lope de Vega *La gran columna jagosa, San Basilio* (A nagy tűzoszlop, Szt. Basilius) című színművében. V. ö. W. v. Wurzbach, *Das Faustmotiv in einer Komödie Lope de Vegas*, Goethe-Jahrbuch XX, 1899, 253. l.

³ Híres bűvész és varázsló volt pl. Johannes Teutonicus is, voltakép Jo-

Kiemeltem azokat a vonásokat, melyek a régibb, többé-kevésbé Faustszerű elbeszélésekben és a XVI. századi német Faust-mondában közösek; figyelmeztettem azokra az elemekre is, melyek az ó-keresztény mágusz-mondából vagy a Cyprianus-legendából vagy egyéb középkori Mária-legendákból esetleg a német Faust-mondába átmehtettek. Ez elemek nem csekély számúak és nem csekély jelentőségűek. De a német monda lényegét és alapeszméjét ezek a hatások vagy kölcsönzések nem érintik. Faust alakja, törekvései és sorsa nem azonos sem Simon, sem Cyprianus, sem Theophilus alakjával, törekvésével és sorsával, és nem is alakulhatott egyszerűen ezen különböző hagyományok külsőleges összeforrasztásából. A Faust-monda egyik legsajátosabb terméke a német szellemnek, a mint ez a XVI. század óriási szellemi forradalmában, a renaissance és a reformatio eszméinek teremtő hatása alatt, a történelem két hatalmas korszakának mesgyéjén, átalakult és az emberiségnek legnagyobb problémáit fölkarolta és megfejteni törekedett.

hannes Semeca, egy cipész fia, Azzo tanítványa, utóbb praepositus Sti Stephani szülővárosában, Halberstadtban, nagyeszű és fölvilágosodott férfiú, a ki később püspök lett és 1246-ban (mások szerint 1243, 1267 vagy 1269) meghalt. IV. Kelemen pápa kiátkozta őt, mivel megtagadta az adót a tervbe vett kereszties hadjárat költségeire, miért is a pápa hívei utóbb az ördög szövetségésévé tették. A *Chronicon Marienthalense* (Menken, Scriptorum II, 261) szerint *quod esset nigromanticus et magicis artibus nimium indulgeret, fulmine ictum coelesti miserrime conflagrasse, — quod totum ego* (mondja Menken) *fabulosum puto, confictum ab aemulis Papae assertatoribus.*

FAUST A XVII. SZÁZADBAN. MARLOWE.

Az 1587-iki Népkönyv, a Faust-mondának ez első összefoglaló tárgyalása, rendkívüli népszerűsége jutott és a kor legkedveltebb alakjává tette az ördöggel szövetkező, egetostromló hőst. És fokozta a monda népszerűségét, hogy Faust famulusa, Wagner Kristóf is nemsokára egy önálló elbeszélés hőségévé lett: *Ander Theil D. Johann Fausti Historien, darin beschrieben ist: Christofori Wagners, Fausti gewesenenen Discipels auffgerichteter Pact mit dem Teuffel, so sich genandt Auerhan, vnd ihm in eines Affen gestalt erschienen, auch seine Abentherische Zoten und Possen, so er durch beforderung des Teuffels geübet und was er mit ihm zuletzt für ein schreckliches ende genommen. Neben einer feinen Beschreibung der Newen Inseln . . . Alles aus seinen verlassenen schriften genommen, vnd weil es gar kurtzweilig zu lesen, in druck verfertigt Durch Fridericum Schotum Tolet: jetzt zu P. 1593., 159 levél.**

A Faust- és Wagner-könyveknek egyházi iránya azonban,

* 1594: Gerapoli bey Constantinum Josephum. Az 1714-iki kiadást, melyet Marperger Jakab tett közzé, lenyomatta Scheible, Kloster III, 1846, 1—188. lap. — A Faust- és Wagner-könyvek szolgálai utánczása (mint már czíme sejteti) a Luxemburgi marsallról (1628—1695) szóló népkönyv, mely német fordításban is megjelent és igen népszerű lett: *Des Welberufenenen Herzogs vom Luxemburg, gewesenenen K. Französischen Generals und Hofmarschalls, Pacten oder Verbündniß mit dem Satan und das darauj erfolgte, erschreckliche Ende. Wobei auch dessen bei seinem Leben verübte tyrannische Mord- und Frevlthaten kürzlich beschrieben werden. Nebst einer Vorrede, worin gezeigt wird, 1) dass es Teufel gebe, auch 2) dass Bündnisse mit denselben gemacht werden, wie Menschen von diesen Bündnissen können endlich wieder frei werden. (A marsallt a jezsuiták fufangja szabadítja ki az ördög körmeiből.) Allen Verstockten, die keinen Teufel glauben, zum Exempel und Warnung für Augen gestellet. Gedruckt zu Offenbach. Lenyomatta Scheible, Kloster III. köt.*

bár mennyire félreismerhetetlen volt is, nem elégítette ki a protestantismusnak vakbuzgó híveit. Első sorban ezen szempontból kívánta az ily célra igen alkalmas mondát az új egyház orthodox szellemében értékesíteni Widman György Rudolf, a ki Faust történetét, még a XVI. században, három kötetben terjedelmesen és kézzel fogható czélatossággal földolgozta: *Erster Theil Der Wahrhaftigen Historien von den grewlichen vnd abscheulichen Sünden vnd Lastern, auch von vielen wunderbarlichen vnd seltzamen ebentheuern: So D. Johannes Faustus Ein weißberuffener Schwartzkünstler vnd Ertzzüauberer, durch seine Schwartzkunst, biss an seinen erschrecklichen end hat getrieben. Mit nothwendigen Erinnerungen vnd schönen exempeln, menniglichem zur Lehr vnd Warnung aussgestrichen vnd erklehret.* Gedruckt zu Hamburg, Anno 1599.* Widman célja: a Faust történetét protestáns (lutheránus) szellemben a régi egyház és főkép a pápaság ellen polemikus irányzattal előadni; — eszköze: Faust éles szembeállítás Lutherrel. Csak ezen szempontból érthetőek mindenek előtt azok a pontos évszámok, melyekhez Widman, természetesen minden legkisebb történeti alap nélkül, Faust életének egyes momentumait fűzi; ugyanezen célnak szolgálnak mellékes megjegyzései és intései, melyek mind pápa-ellenesek. Widman szerint Faust, a ki Sontwedelben született, kis termetű, aszott, púpos emberke, 1521-ben lesz az ördög rabszolgájává: ugyanabban az évben, melyben Luther a bibliának német fordításába kezd és tentatortóját a pokoli csábítónak fejéhez vágja; — 1525-ben kezd erkölestelen, kóbor életét: abban az évben, melyben Luther megnősül és erkölcsös családi életet kezd élni; — 1545-ben lesz a pokol áldozatává, midőn Luther, közvetlenül halála előtt, utolsó elszánt csapását méri az ördögi pápaságra.** Művének két főcélja van: egy nevelő és egy tudós. Inteni és óvni akarja az

* (4°, 339 lap.) Még ez évben jelent meg II. és III. kötete is. (4°, 135 és 197 l., összesen 93 fejezetben). Csak egy kiadást ért, valószínűleg nagy terjedelme és magas ára miatt. Szerzője tüzes lutheránus volt Schwäbisch-Hallban; művét újra lenyomatta Scheible, *Kloster* II, 1846, 275—804 l.

** *Das Papstthum in Rom, durch den Teufel gestiftet*, 1545. — Widmanak is a pápaság «valóságos Sodoma és Gomorrha, a sodomita bűnöknek, minden gyalázatnak és véteknek büzlő mocsárja, a valóságos babyloni szajha».

ifjúságot, hogy komoly tanulmányaiban mindig az Isten ösvényén haladjon és kerülje az ördög incselkedő esabításait; azután be akarja bizonyítani (neki minden régiebb följegyzés bizonyíték), hogy a mit az ördögről, gonosz szellemekről, varázslásról stb. beszélnek, mind szent igazság. Innen rengeteg idézete egyházi és világi írókról.

A népkönyvben Faust Wittenbergában tanul; — Widman nem tűrheti, hogy a varázsló mágusz a protestantizmusnak fényes székhelyén nyerje tudományát; azért szerinte Faust a katolikus Ingolstadtban kezdi tudományos tanulmányait, hol «a régi pápai világ még javában folyt és mindenféle ráolvasás és egyéb babonás dolgok és bálványozások még divatoztak, melyek Faustnak rendkívül tetszetek». Az ördög neki barát alakjában jelen meg, mert «a barátok a pápaságban a veszett testvérek, az ördög hű szolgálói és megtestesítései». Faust ördögi kuttyáját, Prestigiar a neve, ezt a tántoríthatatlan kísértőjét, a bűvésztől egy apát nyeri ajándékol, a ki a pokoli fajzattal a legjobb egyetértésben élt; Faust famulusa, Waiger János,* egy katolikus papnak a fia: «ez embernek szerencsétlensége és elkárhozása tehát első sorban saját apjának a műve, a ki a házasságot megvetette», stb. Legfeltűnőbb ezen szempontból Widmannál az ördög ellenszenve a házasság ellen, melyről Faust a pokollal kötött szerződésében külön pontban kénytelen lemondani, — mert a házasság Istennek, a coelibatus az ördögnek műve. Helenát és a többi nőszereplőket mellőzte Widman, hogy «szemérmes füleket meg ne sértsen»; mellőzte a természettudományi vitatkozásokat is, melyeket gyerekeseknek tartott; de pótolta végtelen theológiai fejtegetésekkel («Erinnerungen»), melyek Faust javítását célozzák.

Widman könyve különben gyarló munka, telve ellenmondásokkal, minden írói tehetség nélkül összetákolva és minden fejezethez csatolt hosszadalmas prédikációkkal felfújva. A mondanak mély értelméről a szerzőnek sejtelve sincsen: Faustnak titáni tudásvágya helyébe nála a földi élvezetek hajhászása lépett. Legfeljebb még mint Goethe forrása érdemel egy kis figyelmet, mert Goethe ismerte ezt a munkát (talán csak Pfitzer átdolgo-

* Az 1587-iki Népkönyvben Wagner János, később Wagener is.

zásában) és tragédiájának egyes (de igen mellékes) vonásait esetleg innen vette. Ide tartozik pl. az ördög megidézése Faust szobájában. «Faust (írja Widman) egy árnyékot lát kályhája mellett ide-oda lebegni, mely neki majd embernek tetszik, majd más alakban tűnik fel. Tehát előveszi varázsló könyvét és megidézi, hogy való alakjában álljon elé. Akkor (amaz árnyék) a kályha mögé ment és onnan elődugta emberi fejét, majd teljesen láthatóvá tette magát és szüntelen hajlongott meg bókolt» (*hat Reverenz gethan*) . . . Hogy Widman a Faust-könyv bűvész-kalandjait tetemesen szaporította, ezt már könyvének nagy terjedelme is mutatja.

Ez a könyv, melynek szerzője irott forrásokra is hivatkozik, hét évtizednél tovább maradt 1599-ben nyert alakjában a Faust-monda főforrása az olvasó közönség számára, míg 1674-ben, jóval Widman halála után, javított és bővített alakban került újra a könyvpiacra. Ez átdolgozás szerzője Pfitzer János Miklós (1634—74) nürnbergi orvos, a ki a Widman könyvét újból a közönség kedveltjévé tette: *Das ärgerliche Leben und schreckliche Ende des vielberüchtigten Ertz-Schwartzkünstlers Johannis Fausti, Erstlich, vor vielen Jahren, fleissig beschrieben von G. R. Widman; Jetzo, aufs Neue übersehen und sowohl mit neuen Erinnerungen als nachdencklichen Fragen und Geschichten der heutigen bösen Welt, zur Warnung, vermehret, Durch Joh. Nicolaum Pfitzerum, med. Doct. Nürnberg, 1674.* (635 l.), utóbb 1726-ig még hét kiadás. Pfitzer* elhagyta a terjedelmes útleírásokat és rövidítette a beszélgetéseket, de még szaporította a vallás-erkölcsi magyarázatokat. A munka ez átdolgozásban Widman javított kiadásának tekinthető, noha a hatalmas bűvésznak lapos fölfogása és jellemzése megmaradt. Goethe is használta; még 1802-ben is újból kivette a weimari könyvtárból. Pfitzer lényeges dolgokban sohasem tér el Widmantól, csak Faustnak viszonyát Helenával, melyet Widman, mint túlságosan botrányosat, nem mert elmesélni, adja elő kellő szárazsággal. Fontos új motivuma Faust szerelme egy

* Előre van bocsátva Platz Konrád értekezése az idézésekről és ráolvasásokról. — A Widman-Pfitzer-féle munkát újra kiadta Adelbert von Keller, 1880, 737 lap.

tisztességes, de szegény polgárleányhoz, a ki faluról jött a városba és egy kereskedőnél szolgált. Az erényes leányzó a varázslónak szenvedélyes óhajlásait csak az esetben hajlandó teljesíteni, ha Faust őt nőül veszi, a mit azonban az ördög kellő eréllyel és Helena segítségével megakadályoz. Végre, már a XVIII. században, még egy átdolgozáson ment keresztül Widman műve: szerzője, talán Miethen Kristóf,* eltitkolja nevét és csak «keresztény érzelműnek» nevezi magát: *Des durch die ganze Welt beruffenen Erz-Schwarz-Künstlers und Zauberers Dr. Johann Fausts, Mit dem Teufel aufgerichtetes Bündniss, abentheuerlicher Lebens-Wandel, und mit Schrecken genommenes Ende. Aufs neue übersehen, in eine beliebte Kürze zusammengezogen, und allen vorsetzlichen Sündern zu einer hertzlichen Vermahnung und Warnung zum Druck befördert, von einem Christlich Meynenden.* Frankfurth und Leipzig, 1728, már csak 48 l.!** Fő feladata a Widman-Pfitzer-féle könyv rövidítése volt. A kor már nem igen hitt sem az ördögben, sem idézésekben vagy ráolvasásokban s így nem szorult többé az előbbi művek terjedelmes intéseire, de még mindig érdeklődött a régi bűvészek csodás tettei és borzasztó sorsa iránt. Ez új átdolgozó azért a lényeges adatokban legnagyobbbrészt megtartotta a Widman szövegét, de teljesen törölte a tárgytalanná vált intéseket, magyarázatokat és beszélgetéseket. Widman és Pfitzer mindent hisznek, a «keresztény érzelmű» szerző nem hisz semmit, sőt igéri, hogy az egész históriának hamis voltát egy önálló «rettebb fejtegetésben» ki fogja mutatni. E rendkívül népszerű könyvben nagyon átalakult a hős: az eget ostromló tudós kutató helyébe a kielégíthetetlen szerelmes lépett, Faustból Don Juan lett. A «keresztény érzelmű» szerző műve, mely 1797-ig új meg új kiadásokat ért, a Goethe első forrása, rajta alapszik a Faust-könyvnek az az alakja is, melyet a XVIII. század közepe óta vásárok alkalmával a piacokon árultak. A ponyvairódalomnak ezen sokat olvasott termékét is ismerte Goethe.

* Christoph Miethen (= Christlich Meinender), a ki Neumann alapos Faust-tanulmányát németre fordította? (L. fönt 11. l.) V. ö. J. Minor, *Die Zeit* III. köt. 1896, 38. l.

** Újra kiadta Siegf. Szamatolszki 1891, már előbb Scheible, Kloster II, 1846, 76—104 l.

Faust történetének ezen prózai feldolgozásai nem tün-
tetnek föl haladást, sőt, bátran állíthatni, csekélyebb értékűek,
mint az 1587-iki Népkönyv. Ez, felekezeti elfogultsága és stil-
beli gyarlósága mellett is, legalább sejtí, jobban mondva: tel-
jesen el nem nyomja a mondának eredeti mély értelmét; az újabb
feldolgozások ez utóbbit teljesen elejtik és tisztán egyházi
szempontból fölfogott és előadott intő és visszariasztó históriává
alacsonyítják le a mondát. Ily módon a XVI. századi értékes
hagyomány egészen elveszett volna, ha a *színpad* nem ragadja
magához a megrendítő motívumokban és érdekfeszítő jelene-
tekben gazdag tárgyat.

Ez már igen korán történt, de még nem, mint sokáig hitték,
1588-ban Tübingában, hol az egyetemi tanács ez év április
15-én a kiadót és a szerzőket, két deákot, a Faust-könyvnek
átdolgozása miatt börtönnel büntetett. Mert ez az átdolgo-
zás nem volt dráma, hanem a Népkönyvnek versebe szedése.
Az előszó szerint egy fél évvel a híres história megjelenése után
«egy jó barát» rimes versekbe szedte, mert az olvasók szíveseb-
ben olvassák az ilyen történeteket versben, mint prózában.
A Tübingában, Hock Sándor kiadásában megjelent ezen rimes
Faust-könyvnek címe: *Ein warhafft und erschrockliche Ge-
schicht: Von D. Johann Fausten, dem weitbeschreiten Zauberer
und Schwarzkünstler, wie er sich dem Teuffel mit Leib und Seel
auff 24 jar lang mit seinem eigen blut verschrieben, Was er hier
zwischen für ein Gottloss Epicurisch leben geführt, vnd was für
seltzame Abentherer er getrieben, biss er endlich von dem Teuffel
nach verlauffener zeit jämmerlich vmbgebracht vnd hingefürt wor-
den. Allen Gottlosen, Vbermütigen vnd Fürwitzigen Menschen
zu einem erschrocklichen Exempel vnd treuerzigen warnung
an tag geben, vnd auss dem vorigen getruckten teutschen exemplar
in reymen verfasst. I. Petri 5: Seyt nüchtern vnd wachet, dann
ewer Widersacher der teuffel gehet vmbher wie ein brüllender Löwe,
vnd sucht welchen er verschlinge etc. Anno M. D. LXXXVII.,
288 lap. A kötet végén aláírás: M. I. M. G. F. S. G. S. Voll-
endet den 7. Januarii im 1588. Jar. Getruckt zu Tübingen im
Jar M. D. LXXXVIII.**

* Újra lenyomatta Scheible, *Kloster XI*, 1849, 1–216. l. Az értéktelen ri-
melés bekezdése:

Faust története, mint említettem, korán került a színpadra, még pedig először nem is a monda szülőföldjén,¹ hanem Angliában, hol a dráma és a színház épen a XVI. századnak utolsó harmadában bámulatos virágzásnak kezdett indulni. Ma már nem kétséges többé, hogy a német népdráma, mely a XVIII. század elején bábjátékká vált, angol befolyás alatt, első sorban a német földön mindenütt szereplő angol komédiások közvetítésével fejlődött, és eleve igen valószínű, hogy a Faust borzasztó szerződéséről és iszonyú végéről szóló népszínmű szintén többekévébbsé egy angol drámán, a Marlowe Kristófnak hatalmas momentumokban gazdag, hatásos tragédiáján alapszik, esetleg ennek hatása alatt nyerte színre került és kedvezőtlenül módosult, de a mai napig fönmaradt alakját.

Marlowe Kristóf, a ki 1564-ben Canterburyben született, 1587-ben, épen a német Faust-népkönyv évében, lett magister és már 1593-ban, tehát még csak harmincz éves korában, párbajban meghalt. Shakespeare leggénialisabb előzője, kire főleg pályája kezdetén nagy befolyással volt.² Hét drámája maradt reánk: *Tamerlan* (két rész), *A máltai zsidó, II.* *Eduárd*, *A párisi vérnász*, *Dido* és *Doctor Faust*. E darabok közül az utolsó a költőnek legérdekesebb, de alaki szempontból legkifogásosabb drámája. Nem is bírjuk ezt a művet teljesen abban az alakban, melyet az szerzőjétől nyert, mert a kiadó megbízásából kétszer is változtattak rajta: először 1597-ben Dekker és másodszor 1602-ben Bird és Rowley³ kiegészítették a darabot, és eddig

Es ist der Doctor Faustus nun
Gewesen eines Bawren Sun:
Zu Rodt bey Weimar bürtig her,
Zu Wittemberg so hat auch er
Ein freundschaftt gross: mit erbarkeit
Sein Eltern waren Christliche Leut
Ein Vätter hett er auch zugleich
Sesshaft zu Wittemberg, vnd reich. Stb.

¹ De esetleg mégis. A legrégebb Faust-dráma ugyanis: *Iusti Placidii In-jelíz prudentia* (Lipsiae, 1598), mely latin jambusokban tárgyalja a nagy bűvész sorsát, de teljesen elveszett, noha Buddik P. A. klagenfurti könyvtáros még 1847-ben (Serapeum VIII, 175. l.) olvasta. E darab viszonya Marlowe-hoz és a német népdramához azért ez idő szerint meg nem állapítható.

² Faustot Shakespeare a «Vindsori víg nőkben» említi.

³ Ezek munkájukért négy fontot kaptak (körülbelül egyszáz koronát), a mi akkor igen tetemes összeg volt.

nem sikerült csak hozzávető biztossággal is kimutatni, hogy a későbbi szerzőknek ezen fényesen díjazott pótlásai miben álltak és mennyiben érintették Marlowe eredeti szövegét. A darabnak legrégebb fönnmaradt kiadása 1604-ben jelent meg.¹ Címe: *The tragicall History of D. Faustus. As it hath bene acted by the Right Honorable the Earle of Nottingham his seruants. Written by Ch. Marlowe.* London 1604. — A következő kiadás címe: *The tragicall History of the horrible Life and death of Doctor Faustus. Written by Ch. Marlowe.* London 1609. — Ezekon kívül a XVII. században még hét kiadást ért: 1611, 1616, 1619, 1620, 1624, 1631, és 1663 (ez utóbbi botrányosan rossz). E kiadások közül legfontosabbak az 1604-iki, mely alig teljesen Marlowe műve (mert hiszen már 1597-ben kiegészítette Dekker a tragédiát), és az 1616-iki kiadás, mely lényegesen bővített szöveget ad.² Keletkezése idejéről csak annyit állíthatni teljes bizonyossággal, hogy 1593 előtt iratott, mert Marlowe ez évben halt meg, és mivel a darab 1594 szeptember 30. már színre került (innen 1597. október végeig 23-szor adták). A költő forrása minden valószínűség szerint az 1587-iki népkönyvnek nem német eredetije, hanem angol fordítása volt, mely 1588. vagy 1589. jelent meg. Ha súlyt lehetne helyezni a drámának egyik helyére, melyben Faust oly nagy sereget kíván magának, hogy a páрмаi herceget elűzhesse — Farnese Sándor van értve, a ki 1588-ban Németalföld helytartója volt, — akkor Marlowe már 1588-ban³ írta volna ezt a

¹ A kinyomatás engedélye 1601 január 7-én kelt. Nem is lehetetlen, hogy a darab nyomban, még 1601-ben megjelent, de ez a legelső kiadás elveszett vagy lappang.

² A darab 1631 után feledésbe ment (egy 1744-iki lenyomata nem keltett figyelmet) és csak a XIX. század közepén támad föl Alex. Dyce kiadásában (1850). Legjobban kiadták a tragédiát Herm. Bergmann, Heilbronn, 1889, és H. Logeman, Gand, 1900. Ez utóbbinak merész föltevése (*Faustus notes*, Gand, 1898) szerint az 1616-iki kiadás is Marlowe közreműködésével készült. Legújabb német fordítását eszközölte Fr. Bodenstedt, *Shakespeares Zeitgenossen und ihre Werke*, Berlin, 1880, III, 201—305. l. Magyarra ford. Londez Elek, Arad, 1895.

³ Ez évben, február 28-án, nyert valaki Londonban engedélyt egy Faustballada (*A Ballad of the Life and Death of Doctor Faustus, the great Congerer*) kinyomatására (német fordítását közli Bodenstedt, id. h.). Minthogy az ily balladák rendszerint népszerű színművekből készültek, ez adat alapján

tragédiáját. A jelenet, melyben Faust a leggyorsabb ördögöt keresi, hiányzik az angol darabból: Marlowe tehát nem ismerte a népkönyvnek 1590-iki berlini, hanem csak az 1587-iki frankfurti első kiadását; — ebben a kiadásban olvassuk, hogy Faust egy alkalommal egy szekérré való szénát nyelt el; ez adat megvan Marlowe tragédiájában, de nincsen meg a népkönyv első angol fordításában;* ezért sokan valószínűnek tartják, hogy az angol költő egyenesen és közvetlenül a német népkönyvből merítette színművének tárgyát, a mi nem lehetetlen.**

Marlowe életéről és jelleméről igen keveset tudunk. Theológiát meg philosophiát tanult és magister lett. Kortársai minél több rosszat beszélnek róla: hogy szenvedélyes ember, kicsapongó és erkölcstelen, részeges és játékos volt. Életét egy szerelmi kaland kapcsán vesztette ellenfele kardjától. Újabban meggyőzően kimutatták, hogy a «kartársak» ez állításai épen nem megbízhatók; csak azt az egyet tekinthetni kétségtelennek, hogy Marlowe rendetlen életű, szenvedélyes ember volt. Tanulmányait befejezte, — de aztán egészen a színi költészetnek szentelte kiváló tehetségét, sőt állítólag színész is lett, a mi, ha igaz, egymaga is elég volt arra, hogy kortársai a legrosszabbat is föltegyék róla. Drámáiból ítélve valóságos «Stürmer és Dränger» volt, mint annak a szenvedélyes nemzedéknek nagy tehetségű tagjai, a kik Goethe és Schiller művészi korszakát megelőzték és előkészítették. Volt, ha nem csalódunk, valami titáni, Faustszerű ebben a geniális ifjában, a ki hét év

ismételve állították, hogy Marlowe tragédiája csakugyan már 1588-ban készült és került színre, a mi azonban nem áll. A ballada nem is alapszik Marlowe drámáján, hanem a népkönyvön.

* Ez először év nélkül jelent meg. A legrégebb fönnmaradt kiadás 1592-ből való, de ez nem az első kiadás, hisz a címlap is mondja: *newly printed and amended*. Újra kiadta H. Logeman, Gand, 1898.

** Egy évvel Marlowe halála után, 1594-ben (és másodszor 1680.), megjelent Londonban a Faust-könyvnek második része: *The second report of Doctor John Faustus, containing his appearances and the deeds of Wagner. Written by an English Gentleman, student in Wittenberg, an university of Germany, in Saxony* (újra kiadta William I. Thoms, 1828, németül *Kloster*, V. 1847, 522—573. l.), mely önkényes tákolás és mondatörténeti szempontból nem érdemel figyelmet, noha az ismeretlen szerző azt állítja, hogy németből fordította, a mi nem valószínű. Főjellemezője, hogy cselekvénye nagyrészt Bécsben játszik, még pedig a törökök ellen vívott harcok kapcsán.

alatt hét hatalmas tragédiát alkotott, melyek sok salak, túlzás és alaktalanság mellett mégis első rangú költői hivatottságról tanúskodnak. Ezen darabok hiányai különben jó részben a korabeli angol színpad bűnei, hisz ezen a színpadon akkor minél több és minél hatalmasabb cselekvényt, óriási szenvedélyeket és iszonyú tetteket, megrázó eseményeket és véres katastróphákat keresett a közönség, és a költők természetesen hódoltak a nézők ezen hajlamának. Az angol színpad ezen chaotikus jellegének és egyúttal Marlowe szenvedélyes egyéniségének alig juthatott megfelelőbb tárgy, mint a Faust története, diabolikus elemeivel, eget ostromló daczával, minden korlátot lerontó szenvedélyességével, megrázó katastróphájával. Nem csoda tehát, hogy Marlowe nyomban, a mint a népkönyvvel megismerkedett, tragédiává dolgozta föl a német bűvész históriáját, és hogy ezen tragédiája Londonban rendkívüli tetszést aratott.

Pedig szerkezet és költői alak tekintetében Marlowe *Faustja* igen gyöngé darab. De a drámának ezen formai gyöngéit ellensúlyozza a költő hatalmas képzelete és szenvedélyes páthosza, mely a cselekvény főmomentumait megkapó és megrázó jele-
netekké teszi. A cselekvény menetét elég lesz néhány szóval ecsetelnem, hisz ismerjük a népkönyvből.

A «Chorus» elmondja prolókjában, hogy Faust szegény szülőktől származik; Rhodes (t. i. Roda) német városban született, fiatal éveiben Wittenbergába került, hol jeles theologus lett belőle, «míg túlságosan önhitt okosságtól felfuvalkodva, viaszkos szárnyai* őt szédítő magasba nem emelték, honnan az ég őt a mélységbe vetette.» Most átkos varázslással foglalkozik; a mágia lett szenvedélyévé, melynek életét és örök üdvét áldozatul hozza.

A darab (mely nincsen felvonásokra osztva) Faustnak hatalmas monológiájával kezdődik. Ezen monológ alapgondolata ismeretes a Goethe remekéből, de Goethe nem ismerte Marlowe tragédiáját, mikor művének ezen hatalmas bekezdését megírta. Faust egyetlen tudományban sem lelte meg zabolátlan tudás-

* Az 1587-iki Népkönyv sas-szárnyakat említett. A viaszkos szárnyak az Icarus-mondából származnak.

vágyának kielégítését; nincs más menekvése, mint a mágia, melynek mesterét az egész világ uralja: királyok uralkodnak az országokon, a mágusz a mindenség; a mágia istenné teszi az embert. De mielőtt Faust még végleg határozott, föllép a jó és a rossz angyal: amaz óva inti, hogy ne térjen a gonoszság útjára; ez megígéri neki, hogy az elemek urává teszi: ugyanaz lesz a földön, a mi Zeus az égben. Hisz épen ez kell Faustnak, a ki rögtön meghivatja két német bűvész-barátját, Valdest és Cornelium, hogy megtanulja tőlük a varázslást. Két diák szomorkodik mesterükön, a kinek lelke bizonyosan elveszett.

Most megidézi Faust az ördögöt, a ki pokoli alakban jelen meg. A hős megparancsolja neki, hogy sarútlan barát alakjában jőjön vissza, «ily szent külső jól illik az ördöghöz». Faust kijelenti Mephistophelesnek,* hogy oda adja neki lelkét, ha az ördög őt huszonnégy évig híven szolgálja, minden kívánságát teljesítve: «Ha több lelkem volna, mint a hány csillag ragyog az égen, mind oda adnám Mephistophelesért. Ez a világ hatalmas urává teszen». Mephisto elmegy a szerződéssel, hogy Lucifer jóváhagyását megnyerje. (Beékelve Wagner és a bohóc mókái.) Ez alatt Faust éjféle órában várja az ördög visszatérését. Lelkiismerete fölébred és azt súgja neki, hogy térjen vissza istenéhez; de Faust nem hallgat rá: «Istenhez? nem, nem; ez nem szeret engem!» A jó és rossz angyal is föllépnek, ez utóbbi dicsőséget és kincseket ígér, és Faust saját vérével megkötí a szerződést. Miután az ördögtől a pokolról, melyben ő maga nem hisz, de melynek létéről Mephisto őt biztosítja, fölvilágosításokat nyert, mindenk előtt nőt kér, «a legszebb szűzet Németországban, mert buja az én természetem és nő nélkül el nem lehetek». Mephistopheles rögtön teljesíti kívánságát.

De lelkiismerete újra fölébred, midőn az ördöggel a mennyországról beszél; a jó s rossz angyal fellépnek és Faust Krisztus nevével védekezik a Gonosz ellen. Akkor megjelennek magok a pokol fejedelmei, Lucifer és Beelzebub, hogy megrémítsék áldozatukat, és felléptetik a hét főbűnt, hogy szórakoztassák, — mire Faust a poklot kívánja látni. (Ismét kómikus jelenetek.)

* 1604: Mephistophilis, 1616: Mephostophilis. L. fönt 4. l., 2. jegyz.

A «Chorus» tudatja velünk, hogy Faust a poklot és a mennyországot látta és most útnak indult, hogy a világot bejárja. Ime, éppen Rómában van, hol szent Péter napját ünneplik. Itt Károly császár és Hádrián pápa harcznak egymással. A császár Brunót nevezte ki ellenpápává, de Hádrián ezt elfogta, bilincsekbe verte és példásan meg akarja büntetni. Faust és Mephisto, a kik bábok alakjában szerepelnek, kiszabadítják Brunót. Erre következnek Nagy Sándornak és nejének megidézése és az anhalti udvarban végzett varázslások, egészen a Népkönyv szerint. A római jeleneteknek sem mondai, sem történelmi alapjuk nincsen.

Igy letelt a kiszabott idő, és Faust búcsúlakomát tart tanítványaival. Egy vendégének kívánságára fellépteti Helenát is. Most egy aggastyán áll elő, a ki az elkárhozottnak lelkiismeretét fölébreszti; de már késő, Faust a kétségbeesés áldozata: «Nem», így kiált föl, «Faust bűne sohasem nyerhet bocsánatot. A kígyó, mely Évát elesábitotta, üdvözülhet, de Faust nem!» Helena birtokáért megújítja Mephistopheessel a véres szerződést. A jó és a rossz angyal utoljára lépnek föl, de nem intve és csábítva, hanem csupán hogy az ítéletet kihirdessék. Az idő haladásával, — az óra tizenegyvet, féltizenkettőt, tizenkettőt üt,* — megrázóan fokozódik Faust félelme és kétségbeesése. Éjfélkor az ördögök elviszik. A «Chorus» tanító szövege végzi a tragédiát: «Faust szomorú sorsa intse a bölcsét, nehogy tiltott gyümölcs után nyúljon.»

Marlowe színműve a Népkönyv egyszerű dialogizálása. Az angol költő lépésről-lépésre követi a népies elbeszélést, még a hősnek gyerekes csínyjeit sem mellőzi. Így nála is agancsot varázsol Faust egy lovag homlokára, felfal egy szekérré való szénát és megcsalja a lókereskedőt. Azonfelül a clown is, a korabeli angol színpadnak ez elengedhetetlen alakja, szerepel inasok és parasztok durva csínyjeiben és élceiben. Egységes cselekvénynek semmi nyoma: a nagy monolog és a hősnek vége közt összefüggéstelen kalandoknak tarka chaosza fekszik, melyet valószínűen későbbi átdolgozók még zavarosabbá tettek gyarló

* Marlowe darabjának ezt a legjellemzőbb vonását érinti a Népkönyv is 62—64. fejezeteiben.

toldásaikkal. De Faust titáni tudásvágya, eget ostromló szeleme, vad kétségbeesése és iszonyú bukása genialis kifejezést nyernek, összehasonlíthatatlanul megrázóbbat, mint a német Népkönyvben. Marlowe Faustja, minden alaki gyarlósága mellett, hatalmas alkotás, a Faust-probléma első méltó föloldozása a világirodalomban.

A német színpad is korán megragadta ezt a hálás tárgyat,* de természetesen csupán a népies színpad, — a tudósok lenézték a népszellemnek egyéb alkotásaival együtt a Faust-mondát is. A német népdráma a XVI. század vége óta mind sűrűbben vendégszereplő angol komédiások hatása alatt fejlődött. Fő jellemvonásai, melyeket a korabeli angol darabokban is fölismerhetünk: nagy és sok cselekvény, császárok és főurak viselt dolgai, túlzás tettekben és szavakban, előszeretettel a véres és iszonyatos iránt, komikus és tragikus elemeknek és jeleneteknek közvetlenül egymás mellé állítása és keverése. A népdráma, ellentétben a tudósoknak idegen minták után és scholasztikus szabályok alapján faragott csinálmányaival, mindig igazi színmű volt; a színpad számára készült és tényleg mindig színre került is. Mindezen pontokban kétségtelen előnyben volt a tudós dráma fölött; hogy mégis oly csekély sikerre vezetett, hogy maradandó értékű műveket nem hozott létre, ennek fő oka abban keresendő, hogy a tanult osztályok nem törődtek vele; hogy a szintársulatok, melyek legnagyobbbrészt nevetlen, durva, szedett-vetett csöcselékből álltak, ép úgy a komoly, mint a víg irányban egymáson túltenni és elsősorban az alsó néposztályokat kielégíteni és megnyerni törekedtek. Az ízlés iszonyú hanyatlása, általános elvadás és sértő aljasság voltak ezen viszonyok gyümölcsei.

A népdráma XVII. századbeli termékei az úgynevezett *Haupt- und Staatsaktiók*,** melyek még a XVIII. század elején

* Már Neumann János György, a Faust-mondának első tudományos kutatója (1683), hangsúlyozza, hogy a monda a színi előadásoknak köszöni rendkívüli népszerűségét. Ugyanezt állítja a *Simplicissimus*-regény egy évvel később.

** Ez az elnevezés a tragikus főcselekvényt jelzi, mely fényes kiállításban (*Staat*) került színre, ellentétben a komikus mellékeselekvénnyel, melyet a színpad szintén hirdetett. V. ö. a XVII. századi német színügy beható tárgyalását *Német irodalomtörténetben*, II. köt., 1889., főleg a XIV. fejezet 6. szakaszát.

is virágzottak, míg Gottsched színházi reformja teljesen ki nem szorította őket. E darabok nagy és véres cselekvényben, meglepő és iszonyú tettekben gazdag főcselekvényből és komikus, burleszk, sőt piszkos és aljas eseményekből és tréfákból összetakolt mellékeselekvényből (rendesen többekből) álltak. Ez utóbbiaknak hőse a németeknél a Hanswurst volt, a ki kezdetben a «Haupt- und Staatsactio» keretében szerepelt, de később önállósult: keletkeztek a hírhedt Hanswurstiádák, melyek a «főcselekvény» után kerültek színre. A tragikus és komikus elemek ritkán álltak egymással belső kapcsolatban, — hisz ez utóbbiak, a legtöbb esetben, teljesen az illető szereplők rögtönzéseire voltak bízva. Ezek a darabok nem jelentek meg nyomtatásban, hisz minden színtársulat maga teremtette meg magának repertoírját és féltékenyen őrizte kincseit, nehogy más társulatok birtokába jussanak. Innen van, hogy a «Haupt- und Staatsaktiók» legnagyobb része örökre elveszett és jelenleg már csak néhány, kéziratban fennmaradt drámából, valamint a kortársak elbeszéléseiből és leírásaiból, korukbeli bőbeszédű színlapokból és hirdetésekéből, végül még a legújabban összegyűjtött bábjátékokból ismerjük a XVII. századi népies színiköltészetnek ez érdekes termékeit. Mert a népdramából a XVIII. században kezdetleges bábjáték lett, és ezek a bábjátékok még ma sem tűntek el egészen.*

Bábjátékok Fausról igen nagy számmal ismeretesek, de többnyire csak lényegtelen pontokban térnek el egymástól. A legfontosabbak (a szokásos megjelöléssel) a következők:

* A Faust-dráma legtovább, a XIX. század utolsó tizedéig, Tirolban tartotta magát. E változatban találunk egy érdekes vonást (mely a «Wunderhorn» Faust-dalában is előfordul): Faust megköveteli Mephistótól, hogy fesse Krisztust a keresztfán, mire az ördög természetesen nem képes. (A cseh bábjátékban egy feszületet kellene Jeruzsálemből hoznia.) A zillerthali játékot kiadta Alex. Tille, Zeitschrift für Bücherfreunde X. évfolyam I. kötet, 1906., 157—174. l. (A bohóc itt «Bajatz», t. i. Bojazzo.) Ezen motívumra hatással lehetett az Abaelardról szóló hagyomány, melyet a XVI. század végéről ismerünk. E szerint Petrus Abailardus Salernoban, a leggonoszabb bűveszek egyike, 1141-ben, 93. évében megtér és egy feszület előtt három nap és három éjjel sír és imádkozik, míg végre Krisztus a feszületen fejét lehajtja hozzá, annak jeléül, hogy hajlandó neki megbocsátani. (Tille, *Faustsplitter*, 401. l., 172. sz.) De Helena megjelenése ismét a Gonosz karjaiba hajtja a nagy bűnöst.

1. *A*, az augsburgi, kiadta Scheible, Kloster V., 818 (az ördög neve Mefistofeles). — 2. *B*, kiadta Lübke, Haupt-féle Zeitschrift, XXXI., 105. l. — 3. *Cz*, a cseh bábjáték, kiadta E. Kraus, 1891 (v. ö. E. Ph. Közlöny, XVII., 1893, 234. l.). Két alakban maradt fenn, mind a kettő kétségtelenül németből fordítva. (A Népkönyv 1611. jelent meg cseh fordításban.) Az ördög neve Mefistofl. — 4. *E*, melyet Engel Károly adott ki (Deutsche Puppenkomoedien I. 1874, 2. kiad. 1882. Az ördög neve Mephostofiles). Ezen bábjátékot hamisításnak minősítette Joh. W. Bruinier, *Faust vor Goethe* I., 1894., de érvelése egyáltalában nem meggyőző. — 5. *F*, a frank bábjáték, kiadta R. Petsch, Zeitschrift für Volkskunde, XV., 1905., 245. l. (1901. följegyezve.) — 6. *G*, a Geisselbrecht-féle játék, kiadva Kloster V., 747. l. — 7. *K*, a kölni darab, kiadva Kloster V., 805. l. — 8. *L*, a lipesei játék, kiadta Wilh. Hamm, 1857 (Mephistofilis). — 9. *O*, az oldenburgi, kiadta Engel, Deutsche Puppenkomoedien, VIII., 27. l. (Mefistofiles.) — 10. *Pl*, a plagwitzi, kiadta Alex. Tille, u. o. XII. — 11. *Sch*, a Schütz-Dreher-féle, kiadta F. H. von der Hagen, Kloster V., 732. — 12. *Schw*, a Schwiengerling-féle, kiadta A. Bielschowsky, Brieg, 1882. — 13. *Si*, a Simrok-féle, mely a kiadó önkényes összeszerkesztése, kiadta Karl Simrock, 1846. — 14. *So*, kiadta Emil Sommer, Kloster V., 739. l. — 15. *St*, a strassburgi, Kloster V., 853. l. — 16. *U*, az ulmi, Kloster V., 783.* — 17. *We*, a weimari, kiadta O. Schade, Weimarisches Jahrbuch, V., 263. l. — 18. *We*, ugyanennek egy második változata, u. o. — 19. *Wi*, a bécsi (wieni), kiadták R. Kralik és Josef Winter, Deutsche Puppenspiele, 1885, 157. l. (Mefistofilus, mint Shakespearénél.) — 20. E. Menzel, Das Puppenspiel vom Erzzauberer Dr. Johann Faust, Tragödie, nach alten Mustern bearbeitet und mit einem Vor-, Zwischen- und Nachspiel, sowie einer Einleitung versehen. Frankfurt, 1900. (Rekonstruálja azt a bábjátékot, melyet Frankfurtban előadtak, mikor a kis Goethe láthatta. A közönség soraiban van Goethe is anyjával és nővérével, a kik az előadás alatt ismételve közbeszólnak. Csak érdekes kuriozum.)

* A legterjedelmesebb játékok egyike: két részben hét-hét felvonás.

A Faustról szóló rendkívül elterjedt népdramát* nem ismerjük; csak a fent említett források segítségével következtethetünk reá vissza. A főkérdés ezen Faust-dramával szemben az, hogy áll-e valami kapcsolatban a Marlowe tragédiájával és vajjon milyenben? A felelet ezen kérdésre ma már nem kétséges többé: a német népies Faust-dráma minden bizonynyal (esetleg utólagos hatás révén) az angol darabbal kapcsolatos, melyet a Németországnak minden részében szereplő angol komédiások a continensre hoztak és itt előadtak. A német dráma eredetileg (a hagyományos fölfogás szerint) nem egyéb, mint Marlowe színművének (talán szabadabb) átdolgozása. Ezt még a későbbi bábjátékokban is elsősorban a következő három körülmény látszik bizonyítani: először, hogy *minden* Faust-dráma — tudjuk, hogy vagy hűsz, egymástól többé-kevésbé független bábjátékot különböztethetünk meg — Faustnak nagy monológjával kezdődik, melyben a hős, az emberi tudás korlátoltságán kétségbeesve, elhatározza, hogy a mágiával próbál czélt érni, és a pokolal szövetkezik; — másodsor a jó és a rossz angyal szerepe, melyet a német népkönyv nem ismer; — harmadszor, hogy az elkárhozott Faust az óra ütésével közeledik lépésről-lépésre iszonyú végéhez. Ezekhez járul egy negyedik körülmény, mely azonban a Faust-dramának nem kizárólagos jellemzője: a tragikus és komikus jelenetek váltakozása, illetőleg összekeverése.

E momentumok, melyek nem származhattak a véletlennek játékából, első pillanatra kétségtelenné látszanak tenni, hogy a német népdráma Marlowe tragédiáján alapszik. De csakis alapszik, — fordításról, a mennyire a rendelkezésünkre álló forrásokból ítélni lehet, nem lehet szó. Igen érdekes és tanulságos ebben a tekintetben Schröder György danzigi tanácsosnak följegyzése a Faust-dramának egy 1669-iki előadásáról.**

* Wilh. Creizenach, *Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels vom Doctor Faust*. Halle, 1878. — A darab rekonstrukcióját a bábjátékok és kora beli följegyzések alapján megkísérelte Rich. Kralik, Wien, 1895.

** Ez évben Paulsen Károly András (vagy Pauli vagy Carl) társulata, mely 1663—1679. kimutatható, játszott Danzigban. Ez a társulat megfordult egész Németországban, talán Bécsben is, és Kopenhágában. Belőle vált ki 1678 körül Velten János, a korabeli legjelesebb szintársulat feje. V. ö. Joh. Bolte, *Das Danziger Theater im 16. und 17. Jahrhundert*, 1895. 108. l.

Schröder (szül. 1635, meghalt 1703), a ki Lipcsében és Leidenben tanult és 1661—1663-ig nagy utazáson (bejárta Angliát, Francia- és Olaszországot, Német- és Lengyelországot) bővítette műveltségét, naplójában 1669-ben nyolcz előadott színdarabnak tartalmát jegyezte föl. Ezek közül a Faust-dramáról (*Commedia von D. Fausto*) szóló oly fontos, hogy teljes fordításban közlöm:

«Előbb előlép Pluto a pokolból és egymás után hívja az ördögöket: a dohány-ördögöt, a kurva-ördögöt, többek közt az okosság ördögét is, és utasítást ad nekik, hogy az embereket minden lehetőség szerint megcsalják. Azután történik, hogy D. Faustus, a közönséges tudománytól ki nem elégitve, mágikus könyvek után jár (*bewirbet sich*) és az ördögöket szolgálatába idézi, miközben gyorsaságukat tudakolja (*exploriret*) és a leggyorsabbat akarja választani. Nem elég neki, hogy olyan gyorsak, mint a szarvasok, mint a felhők, mint a szél, hanem olyat akar, a ki oly gyors, mint az ember gondolatai, és mint-hogy ilyenül az okos ördög adja ki magát, azt akarja, hogy ez őt 24 évig szolgálja, akkor az övé akar lenni. Ezt azonban az okos ördög saját szakállára (*für seinen Kopf*) nem akarja megtenni, hanem Plutonak adja elő. Ennek helyeslésére szövetségbe lép az okos ördög D. Faustussal, a ki vérével megírja a szerződést (*sich verschreibt*). Azután egy remete akarja Faustust lebeszélni (*abmahnen*), de siker nélkül. Faustusnak jól sikerül minden idézése; megmutattatja magának Carolus Magnust, a szép Helenát, a kivel kéjeleg. Végre azonban fölébred a lelkiismerete, mire megolvassa az egyes órákat, míg a harang tizenkettőt üt. Ekkor lelkére beszél szolgájának és inti őt minden varázslástól. Majd megjelenik Pluto és küldi ördögeit, hogy Faustust elhozzák, a mi meg is történik, mire őt a pokolba dobják, sőt darabokra szakítják. Az is látható, hogyan kínozzák a pokolban, midőn majd föl-, majd lehúzzák, és tüzijátékban ezek a szavak tűnnek föl: *Accusatus est, judicatus est, condemnatus est.*»*

* Schröder följegyzésének egyezése Marlowe darabjával távol sem oly nagy, mint redszerint fölteszik; R. M. Werner, *Fauststudien* (Zeitschrift für östr. Gymnasien XXIV., 1893, 193—205. l.) azért lehetségesnek tartja, hogy a Schrödertől kivonatolt darab Marlowetól független német eredeti.

Schröder följjegyzéséből indulnak ki azok is, a kik a német népdramát Marlowe tragédiájából származtatják, de azok is, a kik, e fölfogással ellentétben, a német színműnek eredetiségét vitatják. Az első nagy monológból és az óra ütéseiből ráismerünk az angol mintára; de van eltérő vonás is nagy számmal: a drámát egy előjáték előzi meg, melynek színhelye a pokol: Pluto kiküldi ördögeit, köztök a tudakosság ördögét is, hogy az embereket elcsábítsák; — továbbá megtaláljuk itt azt a jelenetet, melyet Lessing is átvett a népdramából, melyben Faust a leggyorsabb ördögöt keresi, és azt választja, a ki oly gyors, mint az ember gondolata; ez a jelenet, mint már érintettem, sem Marlowenál, sem az első Népkönyvben nincsen meg, de igenis megvan az erfurti elbeszélésekben; — végül Faustot még a pokolban is kínozzák és lángoló betűkkel tűnik föl e fölírás: *Accusatus est, judicatus est, condemnatus est!* — Meglehet, hogy a dráma még egyéb önálló vonásokban is gazdag volt, hisz a danzigi tanácsos, minden mellékes tekintet vagy czél nélkül, épen csak azokat a jeleneteket jegyezte föl, melyek reá különösebb hatással voltak.

A Marlowe tragédiájának még egy fontos és meglepően sikerült módosítását találjuk a német népdramában. Az angol drámában, mint láttuk, Faust, egyik barátjának kérésére, megidézi a trójai Helenát; azután föllép egy aggastyán, a ki a hőst inti, mire Faust lelkiismerete föltámad; de Mephistopheles újra megnyeri, és Faust most kedveseül kéri Helenát. A jeleneteknek ez egymásutánjában nincs összefüggés, nincs belső kapcsolat; lehetséges, hogy Marlowe szövegét a későbbi átdolgozók elrontották. A német darabokban is megbánja Faust iszonyú tettét és a mennyországról kíván felvilágosítást az ördögtől. Ez megrémül és megfutamodik. Faust most bűnbánó imával fordul az irgalmas Istenhez, és a visszasiető Mephistopheles hiába ígér neki földi dicsőséget és határtalan hatalmat. Ekkor azután az ördög maga hozza el Helenát, és Faust nem tud a legszebb nő elkábító bájainak ellenállani. A jeleneteknek emez egymásutánja a német darabban hatalmas fokozást tartalmaz és a legnagyobb mértékben felkelti a nézők érdeklődését.

A Faustról szóló német népdráma tehát az általános fel-

fogás szerint, Marlowe művén alapszik,¹ de, úgy látszik, már korán jutott bizonyos önállóságra. Sajnos, hogy fejlődését nem kísérhetjük lépésről lépésre, hisz történetéről is csak egyes elszórt adatokkal rendelkezünk. Így még előadásairól is csak vagy hat adatunk van, holott kétségtelen, hogy a századnak egész német földön egyik legkedveltebb repertoire-darabja volt. Első tudomásunkra jutott előadása 1608-ba esik, mikor február 10-én angol komédiások Grazban a habsburgi udvar előtt adták, miről a 18 éves Mária Magdolna főhercegnő, Medici Cosimo florenzei nagyherceg arája, testvérét, a későbbi II. Ferdinánd császárt, egy kedves levélben értesíti² Ugyanekkor játszottak e komédiások bizonyára Bécsben is és kétségtelenül itt is előadták a Faust-drámát, a miről azonban biztos adatunk nincsen.³ Azután: 1626-ban Drezdában ugyancsak angol komédiások hozták színre, 1651-ben Prágában szász komédiások, 1661-ben Hannoverben, 1666-ban Lüneburgban, 1669-ben Danzigban német színészek (ezen előadásról szól Schröder György tanácsos följegyzése), 1679-ben Münchenben, 1688-ban Brémában szász felnémet komédiások, Pikelhäringgal és sok varázslással, 1696-ban Bazelben, 1746-ban Mainzban. Talán utolsó előadásait Nürnbergben érte meg 1748-ban és 1752-ben, és 1783-ban Bécsben, a hol tehát a népies Faust-színmű első és utolsó előadását találjuk.⁴

Nem ismerjük a népdráma fejlődését, noha a fönmaradt bábjátékok kétségtelenné teszik, hogy volt ezen Faust-színmű-

¹ Ezen alapszik a *hollandi Faust-dráma* is, mely csak egy 1731-diki amsterdami kiadásban maradt fön. Újra kiadta E. F. Kossmann leideni tanár (Haag, 1911.). Az ördög neve itt Mifastofeles. A darab szerzője Jacob van Rijndorp (1663—1720) a ki színész, színházigazgató és színműró volt, az utóbbi persze főleg oly értelemben, hogy leginkább régi darabokat átdolgozott. Faust-drámája is talán Floris Groen szegény vándorszínész (megh. 1689.) egy eddigelő lappangó darabjának átdolgozása. Rijndorp valószínűen ismerte az ulmi bábjátékot, de kétségtelenül Marlowe tragédiáját, esetleg a régi német népdramát is. V. ö. Kossmann kiadásáról irt ismertetésemet Philologiai Közlöny XXXV, 1911, 837. l.

² Joh. Meissner, *Die englischen Komoedianten in Österreich*, Wien, 1884, 75. l. (ismerttettem Philog. Közlöny VIII, 1884, 492. l.).

³ Biztosan 1617-ben játszottak Bécsben és Prágában.

⁴ A legrégebb ismeretes Faust-színlap 1688-ból való (egy bremai előadásról).

nek is fejlődése, hogy hatással voltak reá a koroknak változó ízlése és műveltsége, már a XVII. században az olasz commedia dell'arte és a jezsuitáknak csodadolgokban gazdag színpadja. E fejlődésnek leglényegesebb momentuma azonban a komikus elemnek többé-kevésbé művészi átalakulása, mely a népdráma burleszk részleteinek általános átalakulásával függ össze. Tudjuk, hisz az angol komédiások hatása ebben a vonásban is nyilvánul, hogy a komikus elem a XVII. század eleje óta Németországban is a komoly színműnek elengedhetetlen részletévé lett, — de a tragikus cselekvény mellett, minden belső összefüggés nélkül, tisztán csak a közönség legalsó rétegeinek mulattatására. Ez elem hordozója és megtestesítése, az angol Clownból, olasz Arlecchinből és spanyol Graciosoból alakult német komikus figura, melynek azonban eredeti, ősrégi, nemzeti eleme is van, Bécsben lett először Hanswursttá, tősgyökeres német alakká. Ez átalakítás Stranitzky József Antal műve, a ki 1676-ban született és 1727-ben meghalt. Fogorvos* és színész volt. Bécsbe először 1705-ben került és 1712-ben lett a karintiai kapu mellett épült állandó színháznak bérlője és igazgatója.** De nem csak németté tette Stranitzky a komikus alakot, hanem, és ez igaz művészi tett volt, szoros kapcsolatba is hozta a drámának komoly cselekvényével. Ugyanez történt, kétségtelenül elsősorban ugyancsak Bécsben, a Faust-drámában is: Hanswurst (vagy utóbb Kasperle) a hősnek ellenlábásává, parodiájává lett, milyen Don Quijote-val szemben Sancho Panza. Faust titánismusával éles ellentétet képezett Hanswurst phlegmája; amaz elégedetlen istennel, a világgal és önmagával; emez nagyon meg van elégedve ezzel a földdel, melyen oly jól főznek és oly jó bort mérnek; amazt mélységes tanulmányai a pokol áldozatává teszik; ennek józan paraszteszén az ördögök összes csábjai ki nem fognak. De nemcsak az általános vonásokra szorítkozik a két főalak szembeállítása: Hanswurst lépésről lépésre kíséri Faust tetteit, mindenütt

* A bécsi orvosi kar 1707-ben adta meg neki az orvosi gyakorlatra följogosító engedélyt.

** Egyik első előadása itt a Faust-dráma volt, 1715. júl. 22-én, melyről König György solothurni minorita-szerzetes értesít, kinek útleíró művét Jakob Bächtold adta ki, 1875, 74. l. Tiller, *Faustsplitter*, 186. sz.

éles ellentétben a tragikus hősnek gondolkodásával és cselekedeteivel. A Faust-szimműnek ezen bécsi jellege átment kisebb nagyobb mértékben az összes bábjátékokba, legkevésbé az ulmiba, mely XVII. századi jellegét még legjobban megővta.*

E lényeges átalakítás után a német Faust-drámák szerkezete, egyes többé-kevésbé fontos eltérések mellett, rendszeren a következő.

A darab néha a pokolban játszó *előjátékkal* veszi kezdetét: Az ördögök elhatározzák Faust vesztét és ezen czélra a földre küldik Mephistophelest. Ez előjátékról valószínűvé tette W. Creizenach (*Der älteste Faust-prolog*, Krakau, 1887.), hogy az Dekkernek, a Marlowe-féle *Faust* egyik átdolgozójának, *If this play be not good, the devil is in it* (1612) cz. darabjából származik, melyet angol komédiások korán hozhattak Németországba, hol aztán ezen dráma előjátéka a Marlowe tragédiájából alakult népdramához csatoltatott. (A Dekker darabjának tárgya a Rausch barátról szóló középkori monda.) De lehetséges, hogy ez az előjáték Dekker darabja nélkül is keletkezett.

* Ezt a bécsi Faust-drámát előadta a «bécsi Bernardon», Kurtz József, 1768-ban a husvétii nagy vásár alatt Majna-Frankfurtban, közvetlenül Goethe hazatérte előtt, a ki ezt az előadást esetleg látta. Ezért is, de e népies Faust-szimmű jellemzésére is, közlöm az egész színlapot (a dölt szavak latin írással):

Eine zwar uralte, weltbekannte, auch zum oftern vorgestellte,
und auf verschiedene Art schon gesehene

Grosse Maschinen Comödie,

Welche aber von uns heute auf solche Art soll ausgeföhret werden,
dass es solcher gestalten wol schwerlich von andern Gesellschaften wird
seyn gesehen worden; genannt:

In Doctrina Interitus

Oder das lastervolle Leben und erschöckliche Ende des

Weltberühmten und jedermänniglich bekannten

Erzzauberers *Doctoris Joannis Fausti*,

Professoris Theologiae Wittenbergensis.

Nach dem Sinnspruch:

Multi die stygia sine fronte palude jocantur,

Sed vereor fiat, ne jocus iste focus.

Das ist:

Wir pflegen von der Höll' nur ein Geschäft zu machen,

Bis sich in Weinen kehrt ihr boshaft freches Lachen.

Mit Crispin einem excludirten Studenten-Famulo, von Geistern übel vexirten Reisenden, geplagten Kameraden des Mephistopheles, unglücklichen Luftfahrer, lächerlichen Bezahler seiner Schulden, natürlichen Hexenmeister und närrischen Nachtwächter.

Megvan a hollandi Faust-drámában is, Jakob van Rijndorp «De Hellevert von Doktor Joan Faustus» (Amsterdam, 1731.) című színművében, mely az ulmi bábjátékhoz áll legközelebb, és már jóval előbb is: a luzerni (1592) és alsfeldi passio-játékokban, valamint a Theophilus-drámában és sok iskolai színműben, részben szó szerinti egyezésekkel. Nem lehetetlen, hogy Dekker is ezen régi forrásokból vette előjátéka gondolatát, sőt anyagát.

Az *első felvonást* Faust nagy monológia nyitja meg; a jó és rossz angyal föllépnek, mire Wagner jelenti, hogy két ismeretlen deák egy jeles bűvészkönyvet hozott. Faust kitörő örömmel fogadja ezt a hírt, és távozik, hogy a könyvet átvegye és át tanulmányozza. Most megjelen Hanswurst vagy Kasperle, a kit Wagner inasul fogad és a konyhába küld, hogy jóllakják. Faust fellép és megidézi az ördögöt, mire távozik, hogy a szerződés megkötésére készüljön. Kasperle visszatér, megtalálja a bűvös kört és a titokzatos varázskönyvet, melyeknek segítségével igen komikusan megidézi és eltünteti az ördögöket, a kik nem férhetnek hozzá. Erre következik a szerződés megkötése, miután a hét főbűn hiába csábította a hőst, a kit ők ki nem elégíthetnek, és Faust elhatározza, hogy lemegy Parmába, a herceg esküvőjére. Faust fölrepül, míg Mephisto még Kasperle lelkét is próbálja megnyerni, a mi azonban sehogy sem sikerül. Erre intézkedik, hogy egy ördög Kasperlét is ura után vigye.*

A *második felvonás* a pármái herceg és hercegné beszélgetésével kezdődik. Ekkor leesik Kasperle a levegőből, és hoszszas, komikus párbeszéd után, jelenti Faustnak, a híres bűvésznek, közeledtét. Ez megjelen és mindenféle varázs- és bűvészdolgokkal (megidézi Böles Salamont, Delilát, Judithot stb.) mulattatja az udvart. De Faust és a hercegné beleszeretnek egymásba, a mit a herceg észrevesz, mire féltékenységből a bűvész élete ellen tör. Mephisto megmenti társát és Kasperle, magára maradva, összevesz az inasokkal, mire Mephisto őt is elviszi. E felvonásban térnek el az egyes játékok legfeltűnőbbben egymástól, a mennyiben itt legtöbb alkalmuk van a legkülönbözőbb epizódok beszövésére.

* Ez a fölvonás helyenként két fölvonásra van osztva. Az első ott végződik, hol Hanswurst a bűvös könyv alapján megréfalja az ördögöket.

A *harmadik felvonás* Faust utolsó napján játszik és azért rendszerint túlyhomóan komoly jellegű. Midőn Faust Parmából az ördöggel útnak indult, hogy a világot lássa, Kasperle haza tért, megnősült és éjjeli őr lett. Most Faust is visszatért és társalog a deákokkal, kiket mindenféle varázslásokkal mulattat. Azután (midőn Mephisto a pokol kínjairól értesíti és a mennyországról megtagad minden fölvilágosítást) föltámad lelkiismerete, de a Gonosz Helena fölléptetésével újra megnyeri a boldogtalant. Végre közelednek Faust végórái, melyeket a harang tompa kongása és Kasperle őrdalának Faust sorsára alkalmazott versszakai jeleznek.* Helena fúriává vagy kigyóvá alakul át.** Végül Faustot elviszik az ördögök, de Kasperle megmenekül, néha egy lokális élezzel. Így pl. egy augsburgi darabban az ördög, miután sehogy sem boldogult a józan éjjeli őrrrel szemben, felkiált: «De hát ki vagy te voltaképen?» Kasperle: «Én augsburgi vagyok!» Mire Mephisto: «Akkor persze nem vihetlek el.» — és Kasperle ezekkel a szavakkal fordul a közönséghez: «Lássák, uraim, az ördög is mily tisztelettel van az augsburgiak iránt!»...

Ez a népies Faust-dráma kerete, de éppen csak kerete, melyen belül számos önálló és egymástól eltérő vonásokat tüntetnek föl az egyes darabok. Ezen vonások közt vannak nagy gondolatokból származó epizódok; így pl. az egyik darabban Helena kigyóvá változik át, a mint Faust meg akarja ölelni, vagy egy másikban: Faust ki akarja ásni atyja tetemeit, hogy varázsló eszközül használja, de atyjának megjelenő szelleme megátkozza és elrémíti; — de vannak egészen bárgyú ötletek és szemfényvesztő üres külsőségek is. De még ezek a gyarló toldások sem foszthatták meg a darabot megrázó hatásától, melyet az a múlt századnak legjelesebb férfiaira is gyakorolt. Lessing a népdráma hatása alatt tervezte *Faustj*t, Goethét a bábjáték lelkesítette a monda földolgozására. A XVIII. szá-

* Pl.: Hört, ihr Herrn, und lasst euch sagen,
Unsere Glock' hat zehn geschlagen.
Bewahrt das Feuer und die Kohlen —
Bald wird der Teufel den Dr. Faust holen.

** Hasonlóképp járnak Cyprianus (Calderonnál) és Cardenio (Gryphiusnál), midőn bűnös szerelmük ideálját keblökre akarják szorítani.

zad közepétől a műköltők, Lessing példáján indulva, mind nagyobb számmal karolják föl a mondát, hogy koruk szellemének és saját eszméiknek hordozójává, tolmácsává tegyék. Ezeket a költőket mind, elsősorban, a Faust-drámák lelkesítik Faustműveik megalkotására, és utóbb ezek a Faust-tragédiák és Faustregények visszahatnak a népdramára, mely Lessing óta mind nagyobb számmal vesz föl ideákat és motívumokat, néha bután eltorzítva, a műköltők műveiből, nemcsak Lessingnek, hanem Müllernek, Klingernek, Soden grófnak, sőt még Goetheének *Faustjából* is.¹ Végre a modern német színház fölvirágzása leszorítja a színről a bábjátékokat is,² melyek ellen Gottsched már 1730-ban kikelt,³ és Faust története nagy műköltők földolgozásaiban lesz újra és nemesebb alakban a nemzet közkincsévé. E műköltők legelseje Lessing.

De mielőtt a Faust-mondának műköltőktől származó földolgozásait megvizsgáljuk, újra fölvetjük a német népdráma viszonyát Marlowe tragédiájához, mert ez a kérdés még ma is többé-kevésbé elintézetlennek tekintendő.

Mig a szakférjak nagy többsége régóta kétségtelennek tartja, hogy a XVII. századi elveszett német népdráma Marlowe tragédiájából származik, már régebben voltak tekintélyes irodalombúvárok úgy meggyőződve, hogy a német darab Marlowetól teljesen független, önálló, eredeti alkotás, mely esetleg megfordítva, az angol komédiások révén Londonba kerülve, hatással volt Marlowera, akit a Faust-monda dramatizálására ösztönzött. Így Simrock Károly,⁴ Grimm Hermann,⁵ Engel

¹ A strassburgi bábjáték pl. azonosítja Faust Jánost, a bűvészt, Fust Jánossal, a mainzi könyvnyomtatóval. E motívum kétségtelenül Klinger Faust-regényéből (1791) származik. A cseh Faust-dráma megfordítva a könyvnyomtatás föltalálóját, Gutenberget, a ki állítólag Kutenberg cseh faluból származik, alakítja át varázslóvá. De ez tudákos okoskodás eredménye, népies alakja nincsen.

² A Faust-bábjátéknak utolsó színelőadása talán a hamburgi, 1770-ben.

³ *Versuch einer kritischen Dichtkunst*: «Das Märchen von Dr. Faust hat lange genug den Pöbel belustiget, und man hat ziemlichermassen aufgehört, solche Alfanzereyen gerne anzusehen». A német fölvilágosodásnak lelkes mestere szemében együgyű volt az oly mű, melyben túlvilági alakok (ördögök és szellemek) és a gyűlölt Hanswurst nagy szerepet játszottak.

⁴ *Faust. Das Volksbuch und das Puppenspiel*, 1846, 228. l.

⁵ *Preussische Jahrbücher*, 47. köt. 462. l.

Károly¹ és Emile Faligan,² hogy csak a legkiválóbbakat említsen. Ezekhez járult legújabbán Alb. Bielschowsky merész véleménye,³ mely jóval szélesebb alapokon nyugszik és figyelemre méltó részleteket tartalmaz. Fejtegetésének lényeges pontjai a következők.

A legrégibb bábjátékok az ulmi (*U*), az Engel-féle (*E*) és a Schütz-Dreher-féle (*Sch*), főleg az utóbbi kettő, mert az ulmi darab, melyet Creizenach legrégibbnek mondott és még a XVII. századba helyezett, már idegen elemeket tüntet föl, pl. a prologot és egyes vonásokat Marlowe-ból. Azért valószínűen csak 1730 körül keletkezett. A másik két bábjátékban és mindazokban, melyek a hőst egy fejedelmi udvarba vezetik, ezen jelenetek színhelye Parma,⁴ hol a herceg ép házasságot kötött nejével, kibe Faust beleszeret.

Ez rendkívül föltűnő eltérés a hagyománytól, hisz a Népkönyvben és Marlowénál Faust a császári udvarnál szerepel, I. Miksa vagy V. Károly előtt. Honnan ez eltérés? és hogyan kerül Parma a Faust történetébe? Régebben úgy vélekedtek, hogy Ferdinánd pármai herceg fényes esküvője a császár leányával (1769), mely nagyon foglalkoztatta a kortársakat, került utólag a Faust-darabokba; de ez a föltevés tarthatatlan, mert már a frankfurti 1742. és 1767-iki Faust-előadásokban is Parma az udvari jelenetek színhelye. Bielschowsky szerint csak Farnese Ottó herceg esküvője Parmai Margittal, V. Károly császár természetes leányával (1538) jöhet tekintetbe. Ekkor Faust még élt és nincsen kizárva, hogy a csavargó varázsló maga is jelen volt ez alkalommal az esküvőn, hol mulattató bűvészi mutatványaiért fényes jutalmat várhatott.⁵ Ha ez a

¹ *Das Volksschauspiel von Dr. Faust*, 1882. 2. kiad.

² *La légende de Faust*, Paris, 1888, 315. és 467. ll.

³ *Das Alter der Faustspiele*. Seuffert-féle Vierteljahrsschrift IV, 1891, 193—226. l.

⁴ Csak három darabban ez a színhely Padua, Portugalo és Bulgaria, a mi nyilván mind a három esetben félreértés vagy tudátlóság eredménye.

⁵ Bruinier szerint (l. alább) az udvari jelenet színhelye eredetileg Innsbruck volt, hol Faust I. Miksa előtt (1494-ben, midőn ez Bianca Sforzával második házasságra lépett) megjelentette a császár első nejét, Burgundi Máriát. Ezen jelenség helyett utóbb a Boldogságos Szűz vagy Lucretia vagy Nagy Sándor neje szerepelt. A színhely később Regensburg volt, melynek helyébe végre, a censura miatt, Parma vagy Portugal lépett. Szellemes, de egyáltalában nem meggyőző fölvételek.

föltevés elfogadható, akkor a német Faust-dráma legkésőbbben a XVI. század közepén jött létre, azaz nemcsak régibb, mint Marlowe, de régibb mint az eddigi ősforrás, mint maga az 1587-iki Népkönyv. Ez a következtetés annál elfogadhatóbbnak tetszik, mert hiszen Marlowe darabja nem egyéb, mint a német Népkönyvnek egészében igen hű és nagyon gyenge dialogizálása, a német bábjátékok pedig voltaképp csak oly vonásokban egyeznek Marlowe tragédiájával, melyek a Népkönyvben világosan ki vannak fejtve, vagy legalább kisebb czélzásokban érintve, a mi nem zárja ki, hogy Marlowe darabja utólag a régóta kész és elterjedt német színműre egyes részletekben hatással ne lehetett volna. Az angol komédiások nem adtak elő német földön angol Faust-dramát, mert a németeknek maguknak már volt ily rendkívül népszerű darabjuk, melyet, országos kedveltségénél fogva, angolul és németül az angolok is eljátszottak. Ezt abból is szabad következtetnünk, hogy az «angol» daraboknak 1620. és 1630-iki kiadásai nem tartalmazzák a század legnépszerűbb színművét, a Faust-dramát.

Eddig Bielschowsky igen szellemes, de egyúttal igen merész fejtegetései.* Még csak néhány megjegyzést a kérdés tisztázására.

A Marlowe-féle és a német népdráma viszonya négy lehetőségén alapul:

1. A két darab teljesen függetlenül egymástól jött létre az 1587-iki Népkönyv alapján, a XVI. század utolsó tizedében. Ez eleve lehetséges és egyáltalában nem valószínűtlen.

2. A német darabot, mely tehát régibb keletű, angol komédiások Németországból hazatérve magukkal vitték Londonba, hol Marlowe, hatása alatt és mintájára, megírta a maga tragédiáját. Ez nem nagyon valószínű, nincs is legkisebb adat, mely ezen fölfogást támogatná.

3. Marlowe tragédiáját angol színészek elhozták Németországba, melynek nem volt még Faust-dramája, és az első német Faust-színmű ép Marlowe darabjának többé-kevésbé

* Még merészebb, mert sokkal részletezőbb, I. W. Bruinier, *Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte des Volksschauspiels vom Dr. Faust*, Zeitschrift für deutsche Philologie XXIX—XXXI, 1897—1899. Szerinte is a német népdráma régibb, mint a Népkönyv, tehát régibb mint Marlowe is.

szabad átdolgozása útján keletkezett. Ez lehetséges, de tekintve, hogy a németek a XVI. és XVII. században igen félreeső történeteket is dolgoztak föl a színpad számára, úgy hogy a Faustmonda mellőzése bajosan tehető föl, nem mondható nagyon valószínűnek.

4. Az angol komédiásoktól német földre hozott Marlowe-féle darab a már meglévő német népdramára hatással volt, a mennyiben ebbe, esetleg különböző vidékeken eltérő eljárással, egyes vonásokat vagy jeleneteket fölvettek az angol daraból. Ez nemcsak lehetséges, hanem rendkívül valószínű is. Ez az én véleményem.

És most lássuk, hogyan dolgozták föl a német műköltők a rendkívül elterjedt és népszerű mondát — Lessing (1759) szerint «a németek szerelmesek Faustjukba,» — mely őket a XVIII. század közepe óta izgatja, mikor ép Lessing volt az első, a ki a tanult körök figyelmét is ezen páratlan hagyományra irányozta.

LESSING FAUSTJA. WEIDMANN PÁL.

A Faust-monda a XVII. századnak prózai és drámai földolgozásaiban mind sanyarúbb életet élt, míg végre teljesen elvadult, úgy hogy Gottschednek majdnem érdeméül tudhatnók be, hogy a Faust-drámát a lipesei és utóbb általában a német színpadról leszorította. De azért a monda maga halhatatlan maradt, és épen a XVIII. században nyerte legtöbb és legfényesebb földolgozásait.* Az újkori német irodalomnak igazi megteremtője, Lessing, volt az első, a ki a mondát új és magasabb szempontokból megalakítani törekedett, és az ő példáját követte a «Sturm és Drang» titánikus nemzedéke, melynek legkiválóbb tagjai e hatalmas tárgygyal megküzdöttek, míg ezen nemzedéknek leggeniálisabb tagja, Goethe, majd egy századdal Lessing után, a nagy feladatot végre megoldotta. Hogyan fogta fel Lessing a mondát? Mily alapeszmének hordozójává tette a XVI. századi német szellemnek ez imponáló alkotását? Mily alakba öltöztette a régi anyagot és a saját eszméit? Mily érdekes kérdések! és mily kár, hogy ezekre a kérdésekre csak hozzávetőleg tudunk felelni! Mert Lessing *Faustja* nem található a német irodalom nagy reformátorának munkái közt, — elveszett, vagy, a mi még sokkal valószínűbb, talán nem is készült el soha.

A mult századnak hetvenes éveiben azonban azt hitték némelyek, hogy a Lessing *Faustja* nem veszett el. Engel Károly, a német bábjátékok szerencsés gyűjtője és kiadója,** a ki a

* A Népkönyv is megjelent 1778-ban a *Bibliothek der Romane* című igen elterjedt vállalatban.

** *Deutsche Puppenkomoedien*, 1874—1892, 12 rész.

Faust-irodalom terén méltán kiváló tekintélynek van elismerve, a ki ez irodalom összes termékeit a legnagyobb szorgalommal összegyűjtötte,¹ — Engel egy névtelen Faust-drámára akadt, mely meggyőződése szerint nem egyéb, mint a Lessing *Faustja*, vagy legalább ez elveszett dráma átdolgozása, — és sietett is ezen darab kinyomatásával.² Fölfedezése nagy zajt ütött, és sokat írtak föltevése mellett, de még többet ellene. Én már nyomban a meglepő fölfedezés után kifejtettem,³ hogy a lelkes kiadónak ezt a meglepő föltevését teljesen alaptalannak tartom, és ma annál nyugodtabban ismételhetem harminczöt év előtt kifejezett nézetemet, mert Engel a kérdéses Faust-dráma második kiadásában (1882) maga kijelentette, hogy ezen darab és Lessing közt semmi kapcsolat nincsen, és ma már általában nincsen széles e földön senki többé, a ki az 1775-iki allegorikus Faust-drámában Lessing művének csak legkisebb nyomát is hajlandó volna felismerni.

Lessing *Faustja* ma is az irodalmi rejtélyek közé tartozik, — ma sem tudjuk biztosan, csak terv volt-e, vagy kész munka; még ma sem lehet a tervezett vagy kész mű jellegéről és irányáról biztosat állítani. De a kérdés megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele, nem csak azért, mert végre is egy Lessingnek a művéről van szó, hanem azért is, mivel ez a mű, akár elkészült, akár nem, mint a Faust-monda legelső XVIII. századi, tehát újkori földolgozása, félreismerhetetlen hatással volt a mondának későbbi nagyszámú feldolgozóira, talán egy-két vonással még magára Goethére is.

¹ *Zusammenstellung der Faust-Schriften vom XVI. Jahrhundert bis Mitte 1884*. Második kiadás, 1885, 764 l. (2215. szám!). Fönt 9. l.

² *Johann Faust. Ein allegorisches Drama in fünf Aufzügen, gedruckt 1775 ohne Angabe des Verfassers. Muthmasslich nach G. E. Lessings verlorene Manuscript*, 1877; új, hasonmás kiadása, Wien, 1912, Brüder Rosenbaum (a kiadó Rudolf Payer von Thurn); v. ö. ismertetésemet Budapesti Szemle 1912.

³ Budapesti Szemle XIV, 1877, 395—403. l. — Erélyesen visszautasították Engel föltevését többek közt Zarncke Frigyes *Centralblatt* 1877, 10. sz., újra *Goetheschriften* 302. l. és Fischer Kuno (*Nord und Süd* 1877, újra: *Kritische Streifzüge wider die Unkritik* 1896) is.

I.

Mit tudunk Lessing Faust-drámájáról? Mindössze nem sokat és nem sok megbízhatót.

Lessing valószínűen már fiatal éveiben, legkésőbbben lipcei első tartózkodása (1746—48) idejében ismerkedett meg a Faust-mondával (talán a Faust-népszínművel is?), mert már első vígjátékában (*Der junge Gelehrte*) céloz az ördögi bűvészre és állítólagos főművére («Fausts dreifacher Höllenzwang»), — sőt e vígjáték hőséne az egyes tudományokról félig komolyan, félig tréfásan kifejezett nézeteiben nem egészen alaptalanul vélték Faust nagy monológjának parodizálását fölismerhetni.¹ Hisz a Faust-dráma Gottsched színpadi reformja ellenére is tartotta magát még egy ideig a színpadokon és kedvelt darabja volt a közönségnek. Tudjuk pl., hogy a Schuch-féle társaság, mely a mult század közepe táján Berlinben játszott, 1754. június 14-én előadta a *Doctor Johann Faust* című népdramát. Ekkor pedig Lessing Berlinben lakott és összeköttetésben állt a Schuch társaságával.² Meglehet, hogy már ekkor, ez előadás közvetlen hatása alatt, tervezte Faust-drámáját, — sőt két Faust-drámáját — mert Gebler Tób. Fülöp osztrák államtanácsosnak († 1786) egy 1775-ben Bécsből Nicolaihoz, Lessing meghitt barátjához írt leveléből úgy értesülünk, hogy Lessing két alakban szándékozott a mondát feldolgozni: az egyik drámát a népmonda szellemében, az eredeti hagyomány ismeretes természetfölötti készletével, a másikat a polgári színmű mintájára, minden ördögi, illetőleg túlvilági elem mellőzésével (*ohne alle Teufelei*). Gebler magától Lessingtől,³ kívül ennek olaszországi útja alkalmával Bécsben találkozott, vette ezt a hírt.⁴ Már 1755. november 19. kérdi Mendelssohn,

¹ Erich Schmidt, *Lessing*, I, 1884, 362. l.

² Hogy a berlini «fölvilágosodott» körök hogyan fogadták ez előadást, mutatja a «Neue Erweiterungen der Erkenntnis und des Vergnügens» (IV, 230.) rövid jelentése: «Den 14-ten (mit deiner Erlaubnis, mein Leser) ward Dr. Faust vom Teufel geholt. Herr Schuch muss vielleicht nicht in den Kalender gesehen haben, dass wir im 1754-ten Jahre leben».

³ Ugyancsak Lessingtől értesülhetett a kettős *Faust*-ról Müller, a festő, a ki 1777-ben szintén említi a Lessing két Faust-drámáját.

⁴ Ez a második *Faust* természetesen nem lett volna Faust-dráma, mert

a költőnek nagyrebecsült barátja, a Berlinből távozott Lessing-től, vajjon halad-e új polgári szomorújátékával, melyet ő (Mendelssohn) csak azért nem akar nevén nevezni, mert nem hiheti, hogy Lessing meghagyja neki a *Faust* nevét, és hozzáteszi: «Csak egy felkiáltás: Faustus! Faustus! hangos kaczagásra indíthatná az egész parterret.»* A felvilágosodott berlini philosophus valószínűen oly gyermekesnek, nevetségesnek találta a mindenféle bűvös és csodás elemekben gazdag Faust-históriát, hogy fel nem foghatta azt az érdeklődést, mely a nem kevésbé fölvilágosodott és modern szellemű Lessinget e tárgyhoz vonzotta. Persze, Mendelssohn korlátoltabb gondolkodású, a köznapi «fölvilágosodás» légkörében élő, minden költői tehetség nélkül szűkölködő szellem volt; — Lessing ellenben, szellemének számtalan oldalú genialitásával, azonnal fölismerte a Faust-mondának mély értelmét és hatalmas költői értékét.

Nem tudjuk, Lessing mit válaszolt Mendelssohnnak ezen levelére; de tudjuk, hogy három évvel később (1758. július 8.) egyik tréfás levelében azt írja az öreg Gleimnek, hogy siessen Berlinbe, mert ő legközelebb itt előadatja *Doctor Faust*tját. Hogy a darab *nem* volt kész, arról kezeskednek magának Lessingnek és kortársainak egyéb nyilatkozatai, és így a jó öreg Gleim okosan tett, hogy nem sietett Berlinbe; — de hogy Lessing tele volt ezzel a tárggyal, bizonyítja elsősorban a korzakot alkotó tizenhetedik «Irodalmi levél», melyben a német

ilyen csak úgy nem képzelhető ördög nélkül, mint Tristan és Izolda bájital vagy Hero és Leander tenger nélkül. Erre utal Gebler idézett levelében az a megjegyzés is, hogy ez utóbbi, ördög nélküli Faust-tragédiában «egy elvete-medett gazember játsszaná egy ártatlannal szemben a fekete csábító szerepét». Ez sok darabban történik, melyeket azonban eddigelé még senkinek sem jutott eszébe Faust-, akár csak titkos Faust-tragédiáknak elnevezni. Nem egészen alaptalan vélemény, melyet újabban Fischer Kuno (*Lessing als Reformator der deutschen Literatur*, 1881, I, 163. l.) is magáévá tett, hogy Lessing ezen második *Faust*jának tervét *Emilie Galott*i-jában alakította meg, melyben Mephistopheles mint hercegi kamarás szerepel, a kit ura maga is «ördögnek» nevez. Csak az feltűnő, hogy sem Lessing, sem barátai, a kik terveiről tudtak, nem tesznek ez összefüggésről sehol említést.

* A német népdráma végén hangzanak fel e mennyei szövegeket: *Fauste! Fauste! praepara te ad mortem! Azután: Fauste! Fauste! accusatus es! Továbbá: Fauste! Fauste! judicatus es! Végre: Fauste! Fauste! in aeternum damnatus es!*

irodalomnak nagy reformátora egy évvel későbbben, 1759 január 16., Gottschedet és a francia iskolát kíméletlenül megtámadja, az angolokra (elsősorban Shakespearere) utal mint utánzásra méltó mintákra, és az angol és német szellemnek mélyen gyökerező rokonságának¹ föltüntetésére a régi német népdramára, nevezetesen a *Faust*ra hivatkozik, melyből egy jelenetet közöl is.² E jelenetben Faust a leggyorsabb ördögöt keresi és hét pokoli szellem közül azt választja, a ki oly gyors, mint az átmenet a jóról a rosszra. Sokat okoskodtak, vajjon csakugyan idézet-e ez a jelenet, mint Lessing állítja, vagy, ez állítás ellenére is, Lessing saját műve. Ma már kétségtelen, hogy sem az egyik, sem a másik, hanem átdolgozása egy népdramai ismeretes jelenetnek, mely a német népies Faust-dramának majd minden alakjában előfordul,³ — de oly átdolgozása, mely fölfogás és stíl tekintetében félreismerhetetlenül magán hordja Lessing nagy szellemének bélyegét.

Hogy Lessing 1758-ban, midőn pajkos jókedvében az öreg Gleimot Berlinbe invitálta, mennyire nem volt készen Faust-dramájával, mutatja 1767. szeptember 21., tehát egy évtizeddel későbbben Hamburgból öcséséhez intézett levele, melyben azt mondja, hogy teljes erejéből dolgozik *Faustján*, melyet még a folyó télen szándékozik előadatni.⁴ Egyszermind kéri a

¹ Hogy a német népdrama esetleg csakugyan angol befolyás, Marlowe tragédiájának hatása alatt alakult, — erről természetesen Lessingnek, a ki Marlowe darabját nem ismerte, semmi tudomása nem volt. Annál bámulatosabb genialis kritikai szelleme, mely az angol és német elem rokonságát még a teljesen elvadult német népdramában is fölismerte.

² Hogy Gottsched elleni harcában éppen a régi Faust-dramára hivatkozott, talán nem történt minden személyes czélzás nélkül, mert a «felvilágosodott» Gottsched ép a Faustnak volt elkeseredett ellensége, és így Lessing támadása kétszeresen bánthatta a lipcei dictatort.

³ A legrégebb Faust-könyv (1587), tudjuk, még nem ismeri ezt a jelenetet, de a népkönyvnek 1590-iki berlini kiadásában már található. Már említettet, hogy Marlowe dramájában sincs meg ez a jelenet. Az augsburgi bábjátékban ez a jelenet a II. felvonás 3. jelenete (Scheible, *Kloster* V, 824.), és Lessing tervében is a II. felvonás 3. jelenete, a mi talán nem véletlen.

⁴ Hogy Lessing közben Boroszlóban (a hatvanas években) is sokat foglalkozott Faust-dramája tervével, tudjuk Klose boroszlói rektornak egy Lessing öcséséhez írt leveléből. Klose még megjegyzi, hogy Lessing Noel «Satana» című művéből is szándékozott néhány jelenetet átvenni. (Klose jelentését közli Petsch id. h. 41. l.) Noel Ferencz sziléziai jezsuita egy «Lucifer» című darabot írt, mely az angyalok bukását tárgyalta. (Opera poetica, Frankfurt,

Clavicula Salomonis című ismeretes magikus művet, melyre szüksége van. Tudjuk, hogy *Faustját* a «folyó télen» nem adatta elő, de a következő télen sem, és midőn két évvel később, 1769-ben, mint könyvtárigazgató Wolfenbüttelbe ment, előbb szigorúan tudományos nyomozások, utóbb pedig az orthodox párt ellen viselt elkeseredett theologiai harcrai foglalták el teljes idejét és erejét. Ez idő óta Lessing maga nem tesz többé említést *Faustjáról*, és midőn 1781-ben, férfikora delén, korán és váratlanul elhunyt, hátramaradt kéziratai közt a *Faustra* vonatkozólag igen csekély számú és terjedelmű töredékes följegyzéseken kívül egyebet sem találtak. Most fölszólította a költő öcscse, Lessing Károly, a ki nagy testvérének összes munkáit kiadni és életét megírni szándékozott, az elhúnytak barátjait, hogy többek közt főkép a *Faustra* vonatkozólag tudósítsák őt. Ekkor Lessing két jó barátja, Blankenburg Frigyes őrnagy († 1796) és Engel János Jakab berlini neves író († 1802), elmondtak mindent, a mit a nagy férfiúnak ezen tervezett darabjáról tudtak. Ők, ezen tudósítások szerint (melyeket Lessing műveinek minden újabb kiadásába is fölvettek), a költőnek csak első *Faustjáról* tudtak, melyben van ördög elég. Különben feltűnő és nem épen bizalmat gerjesztő, hogy tudósításaik nem igen egyezők, és hogy sem Blankenburg, sem Engel nem tudják a teljes darabnak teljes tartalmát elmondani. Végre is, ez a legvalószínűbb, nem látta egyikök sem Lessing kész színművét, hanem csak a költőnek folyton változó, mert még befejezett alakot nem nyert *terveiről* tudtak a fáradhatatlan férfiúnak szóbeli értesítéseiből egyet-mást, de nem sokat!...*

Lessing Károly felszólítása és személyes utánjárása, valamint az elhúnyt mester barátjainak buzgó kutatásai tehát teljesen sikertelenek maradtak. Hová lett tehát a Lessing *Faustja*, melyet a költő maga is, mint láttuk, két ízben is majd-

1717.) — Hogy (Lessing Károly értesítése szerint) Boroszlóban valaki a Lessing *Faustjának* tizenkét ívét kéziratban elolvasta, bizonyára teljesen alaptalan vagy téves emlékezeten nyugvó állítás.

* Lessing töredékeit, az összes reájok vonatkozó nyilatkozatokkal együtt, legjobban kiadta Robert Petsch, Heidelberg, 1911. V. ö. ismertetésemet *Philolog. Közöny XXXV, 1911, 691. l.*

nem teljesen befejezett műnek nevez? E kérdés egész irodalomtörténeti mythosz keletkezésére szolgáltatott alkalmat. Előbb meg kellett magyarázni, hogy Lessing miért nem lépett elő teljesen kész színművével, — azután, hogy halála után hogyan nem lelték meg a darab kéziratát gazdag irodalmi hagyatékában. Az első kérdésre némelyek valóságos bárgúsággal feleltek: Lessing, így okoskodtak, igen jól tudta, hogy kortársai közül többen (így Goethe is) dolgoznak egy Faust-drámán, azért e művek megjelenését be akarta várni, mielőtt saját drámáját kiadja. Hogy Lessing hogyan, mi okból, mi ezélna jutott volna ez értelmetlen elhatározáshoz, erről nem szóltak ezen föltevés képviselői. A ki Lessinget csak felületesen ismeri is, igen jól tudja, hogy az ily okoskodás nem fért sem eszéhez, sem jelleméhez. De a tényekkel sem vág össze ez a föltevés, hisz Lessing *Faustja*, az állítólag kész darab, 1775-ben veszett volna el: mit tudhatott a nagy kritikus ez időben a Goethe *Faustjáról*, mely ekkor még csak fővonásaiban (mint «Urfaust») derengett a fiatal titán fejében? És ki hirdetett akkor rajta kívül Faust-művet? Lenz? hisz ez sohasem írt, nem is akart soha Faust-drámát írni; vagy Müller, a festő? hisz ennek *Faustja* csak később (1778) jött létre, Klinger műve meg épen csak 1791-ben jelent meg. A második kérdés eldöntését látszólag igen megkönnyítette egy ismeretes körülmény Lessing életéből. Tudjuk, hogy Lessing 1775-ben Olaszországba utazott. Ez alkalommal egy ládája, mely mindenféle holmit, többek közt kéziratokat is tartalmazott, Lipsében elveszett. A költő maga egy 1776 június 16. öcséséhez írt levelében bővebben szól ezen kellemetlen veszteségéről és felsorolja a láda tartalmát is, *de a Faust-drámát egy betűvel sem említi*. Daczára ennek általánossá és itt-ott még ma is kétségbe nem vonható ténynyé vált az a teljesen alaptalan föltevés, hogy Lessingnek (egy vagy talán két) *Faustja* ebben a ládában volt és evvel együtt veszett el.

E mondák, minden alaptalanságuk és részben gyermekes voltak ellenére is, Lessing halála óta népszerűekké és végre valóságos dogmákká váltak, melyeket csak a legújabb kutatások ingattak és döntöttek meg. Nem ellenkezett e mondákkal két régebbi adat, melyek magok is bizonyítékokra szorultak és mégis bizonyítékul szerepeltek. Mind a kettőnek forrása a

Reichard-féle *Theater-Kalender*, mely 1779-ik évi folyamában egy Waldherr nevű színészről tesz említést, a ki «Lessing Johann Faustjában mint Mephistopheles lépett föl»,¹ és az 1770 és 1779 közt megjelent német színművek közt egy, Münchenben 1775-ben megjelent,² allegorai darabot (*Johann Faust*) sorol föl, melyet, mint említettem, újabban Engel Károly lelt meg és adott ki. Az első adat, mely kétségtelenül nem egyéb, mint közönséges és a maga nemében még nem is épen ritka reklám,³ azt látszott bizonyítani, hogy Lessing *Faustja* nemcsak elkészült, hanem még színre is került; a második egy darabról tesz említést, mely ugyanabban az évben jelent meg, melyben Lessing drámája állítólag elveszett. Hátha valaki megtalálta és rögtön kinyomatta? Engel, ez okoskodásból indulva ki, évtizedek óta kereste ezt a színművet, végre megtalálta egy árverésen, és minthogy elragadtatásában csakugyan Lessing színművének ismerte föl, rögtön kinyomatta. Vajjon Lessingnek melyik *Faustja* legyen ez? Az, melyben ördögök szerepelnek, nem lehet ez a darab, mert a nagy költőnek ezen *első Faustjából* fönmaradt (Lessingnek magának, valamint fönt említett barátjainak, Blankenburgnak és Engel Ján. Jakabnak följegyzéseiben) egynehány jelenet és jelenet-vázlat, és ezeket nem találjuk a müncheni allegorai színműben. Tehát, mondja

¹ Ez adatra 1875-ben, tehát két évvel Engel Károly felfedezése előtt, figyelmeztetett Albert Roucourt a «Wiener Illustriertes Musik- und Theater-Journal»-ban.

² De ez nem a darab első kiadása. Először Prágában jelent meg a következő czímmel: «Johann Faust. Ein Allegorisches Drama von fünf Aufzügen. Quid ergo inquis Stulti ac mali non gaudent? Non magis, quam praedam nacti Leones! Senec: Zum Erstenmahl aufgeführt auf der kgl. Prager-Schaubühne von der Brunianischen Gesellschaft, 1775. Mit Genehmigung der K. K. Censur, PRAG, gedruckt bey Joseph Emanuel Diesbach auf dem Altstädter kleineren Ring in No 225.»

³ Esetleg beleszótték a darabba Lessingnek az «Irodalmi Levelekben» közzétett jelenetét (a leggyorsabb ördögről) és ezen a czímen tulajdonították az egész darabot Lessingnek. Pedig egyes kortársak helyesen sejtették a való tényállást. Így írja Daniel Schubart folyóirata (*Teutsche Chronik*) 1777-ben, 368. lap: «Wolf úr (Ulmban) a fiatal Lessingnek (vagy nem bánom Weidmannak) «Johann Faust» című darabjában annyira kitüntette magát, hogy a drámát ismételni kellett. — Sőt magában Ausztriában is tudták a valót: De Luca, *Das gelehrte Oesterreich* (Wien, 1778, I, 243.) világosan mondja, hogy ez az «allegorai dráma» Weidmann Pál műve.

az új kiadó, a *második Faust* ez, «ohne alle Teufeln!» De hiszen a szereplők közt van egy jó szellem és egy rossz szellem, azaz egy angyal és egy ördög: hol tehát itt az «ördögtelen» *Faust*, a polgári dráma, «melyben egy elvetemedett gazember játszott egy ártatlannal szemben a fekete csábító szerepét»?

Tehát mi bizonyítja, hogy ez az «allegorikai darab» a Lessing drámája? És hogyan volt az lehetséges, hogy Lessing maga, a ki elveszettládájának tartalmát annyira fájlalta és kereste, soha sem tudta meg, hogy drámája megkerült, sőt nyomtatásban is megjelent? És halála után öcscse és barátjai, a kik az egész világot fölhívták az elveszett darab keresésére, még arról sem értesültek, hogy ezt a színművet számos német színpadon előadták, és hogy Waldherr uram már 1779-ben vendégszerepelt benne? És mért nyomatták ki csak az ördögtelen drámát (ha ugyan ezt kellene fölismerni az allegorikai darabban), miért nem a másikat is, az igazi *Faustot*, mely szintén a regényesládában volt? És hogyan nem keltett ez a darab semmi figyelmet, egy Lessingnek a műve, a Faust-monda első modern földolgozása, oly időben, midőn sokkal jelentéktelenebb irodalmi termékek is nagy zajt ütöttek? És hogyan — de bocsánat, kifogyok a kérdésekből. Következtetésem, a mondottak után, nagyon egyszerű: Engel föltevése meggondolatlan ötlet, a milyenre ritkaságok gyűjtője jöhet ugyan, ha fölfedező viselkedét nem tudja zabolázni; de józanul gondolkodó és ítélő fő nem csatlakozhatik véleményéhez, annál kevésbbé, mert a kiadó egyszerűen axiomának tekinti Lessing szerzőségét, a mely nem is szorul arra, hogy *belső* argumentumokkal is indokoltassék. (Hogy Engel e föltevését öt év mulva maga nyilatkoztatta ki teljesen alaptalannak, már említettem.)

De hagyjuk a történeti és irodalomtörténeti lomtárt! Hiszen van még egy argumentum, mely többet nyom, mint minden bibliographiai adat, mint minden idézet vagy következtetés! Ez a *kérdéses munka szelleme*. Ha ezen allegorikai drámában fölismerhetnők Lessing szellemét, — csak hogy erről szó sem lehet, hiszen az egész darabban egy csöpp Lessingféle szellem, sőt általában semmiféle szellem sincsen, de igenis van köznapi, lapos, sőt ízléstelen dolog elég, a mit a kiadó hiában iparkodik a névtelen «átdolgozó» számlájára írni, a ki,

szerinte, változtatott Lessing darabján, hogy meg ne csípjék! Változtatott a darabon, talán el is rontotta, teljesen kivetkőztette eredeti alakjából és szelleméből, és — mégis Lessing darabja? Mily észjárás!

Van ezen allegorikai drámának egy előszava is, mely bámulatos dolgokat tartalmaz. A szerző itt azt állítja, hogy az allegorikai lények színrehozatalának szokása oly régi, mint a színház maga, hogy ezt Euripides, «a legnagyobb tragikus költő» bizonyítja, és hogy már Aristoteles is föllép «ezen visszaélés» ellen, és Horatius is kívánja: nec deus intersit, nisi dignus vindice nodus. Mily zavaros észjárás! Továbbá azt mondja a névtelen, hogy nem azért választotta ezt a tárgyat, hogy «a tömegnek tessenék» vagy hogy «Chakespeare (így!) és Voltaire ragyogó példáját a szellemek megjelenését illetőleg» utánozza. Szegény Lessing! Shakespeare és Voltaire! — és ezt az összeállítást az ő firmája alatt merték világgá bocsátani, egészen megelégedve arról, hogy ő is egymás mellé állította az elsőnek *Hamlet*-jét és a másodiknak *Semiramis*-át, még pedig épen a szellemek szerepeltetése dolgában, — de elfelejtette az utóbbit ragyogó példának elnevezni. Bármint ítéljen az ember a darabról és Engel merész föltevéséről, ez az előszó már egymaga megdönti az egész föltevést.

De hadd mondjam el röviden ez «allegorikai dráma» tartalmát, hogy az olvasó maga is alkothasson magának ítéletet. Faust egyedül kéjvágyból, hogy a föld minden gyönyörét élvezhesse, hús évre szövetséget kötött az ördöggel, a ki minden kívánságát teljesíteni kész volt és tényleg teljesítette is. Senki sem tud e viszonyáról a pokolhoz, csak Ithuriel, a jó angyal, a ki lelkét meg akarja menteni. Környezve gazdagságtól és pompától élt Faust nejével Helenával, fiával Eduárddal és kamarásával Wagnerrel, két évtizeden keresztül. De a boldog idő lejár; a darab a huszadik évnek utolsó napján játszik.*

Az első felvonásban Faust szülei, Theodor és Elisabeth, keresik a hőst, de a kamarás haza küldi őket, mire egy férfi és egy nő jönnek, a kik Fausttól, mint híres bűvésztől, varázs-

* A darab, mint Weidmann egyéb színművei is, ragaszkodik a drámai hármas egységhez.

szereket kívánnak vásárolni. Wagner elvégzi velök a dolgot, t. i. kizsákmányolja hiszékenységöket, mire Faust föllép, megtört kedélyvel, tele bánattal. Vele Ithuriel* jön, a ki a boldogtalant meg akarja menteni és szívreható intések után ráveszi Faustot, hogy Helenát elhagyja. De alig hogy Faust erre elhatározta magát, föllép Helena és megmászítja a gyenge hősnék szándékát. Mephistopheles észreveszi, hogy szövetségese rosszkedvű, mire megígéri, hogy segít rajta, hogy mulattatni fogja. Eddig az első felvonás.

A második felvonás a jó és rossz angyal szükségtelen czivakodásával kezdődik. Mephistopheles figyelmezteti Faustot, hogy utolsó órája közeledik, a hős azonban azt hiszi, hogy elkerülheti a vést, mivel az ördög eszközeivel csakis jót tett. De a pokol fia megmutatja neki, élő képekben fölléptetve az illető egyéneket, hogy minden jótéteménye rosszat szült. Így pl. Faust segített egy szegény emberen és gazdaggá tette, mire ez, a ki addig erényes volt, elromlott és gazzá lett stb. Ez szép gondolat,** de minden plasztikai erő nélkül van lapos példákban, részben torzítva föltüntetve. Ezek úgy látszik, a jó és rossz szellem mellett, azok az «allegorikus» alakok, melyekre a cím-lap céloz, és a melyek a «személyek» sorozatában mint «jellemek» vannak fölemlítve. Faust még mindig bús; Wagner énekel neki a hárfához, de a célzott siker nélkül.

Faust a harmadik felvonásban is bús. Mephistopheles egy sereg szép leányt hoz, hogy fölvidítsák, — hiába! Ekkor Ithuriel előlép Faust szüleivel, a kik szitkozóznak, sírnak, könnyörognek stb. Faust térden állva mindent ígér, — de ekkor elhozza Mephistopheles Helenát és Faust fiát, és a nő kijelenti, hogy meggyilkolja a fiút, ha Faust őt elhagyja. A hős, szüleivel szemben, nejjével tart, mire őt az elkeseredett öregek és a jó angyal elhagyják. Faust megint (vagy még mindig?) bús, és az ördög újra megígéri, hogy mulattatni fogja.

A negyedik felvonás mulatsággal kezdődik, *A szerelem bűvös palotája* című ballettel, melyet Mephisto a hősnék szóra-

* Ez az angyal Milton «Elveszett paradicsomából» származik, honnan Klopstock átvette «Messiasába». De Voltaire is ismeri.

** Sokkal hatásosabban és mélyebb fölfogással van később kifejtve Klinger Faust-regényében, 1791.

koztatására előadat. De Faust csak bús és még búsbab lesz, midőn arany betűkkel e fölrás tűnik föl: «Faust, közeledik az este!» majd szülei újra föllépnek és térdre borúlva kéri, hogy kövesse a jó angyalt. Most Helena is csatlakozik, az olvasó nem csekély csodálkozására, az öregekhez, és az ember már is várja, a monda ellenére, az ígért «polgári színmű» szellemében az Iffland-szerű sentimentálisan kedélyes befejezést, midőn Mephistopheles föllép és kijelenti, hogy a Faust fia, Eduárd, túszképen hatalmában van és ő előbb ki sem adja, míg Faust újra az övé nem lesz. Erre megszöknek az öregek, és Faust huszonnégy óra megfontolási időt kér, — vajjon mit akar megfontolni? Most Helena is kegyelmet kér Faust számára, és Mephistopheles megígéri, hogy megmenti férjét, ha Helena megöli Faust atyját. Az érthetetlen hölgy megígéri ezt, mire Faust szomorúan búcsút vesz Wagnertől.

Az ötödik felvonásban halljuk, hogy Helena csakugyan megölte az öreg Faustot. Midőn most megtudja, hogy czél és siker nélkül vétkezett, megöli önmagát is, Faust pedig mérget vesz. Az utolsó jelenetben, éjfél van, előlép Ithuriel és megmenti a hőst, mert — megbánta bűneit. Mennydörgés, az angyalok oldalán teljes világgóság, az ördögökén (a kik Mephistóval együtt legyőzve földre esnek) teljes sötétség, — a függöny legördül.*

Weidmann darabjának fő jellemző vonásai tehát: 1. a gonosz szellem mellett Ithuriel, a jó angyal szereplése; — 2. Faust szüleinek belevonása a rendkívül sovány cselekvénybe; — 3. Faust öngyilkossága, melyről a hagyomány és a régi feldolgozások nem tudnak (csak Lenaunál találkozzunk újra ezen motívummal); — 4. a kedvező befejezés: Faust nem lesz a pokol zsákmánya, hanem Isten irgalmasságából üdvözül; — 5. Faust azt hiszi, hogy csak jót tett életében, miben borzasztóan csalódik. — Fő negatív jellemvonása: titánismusnak semmi nyoma.

A monda oly örök szépségű és értékű, és mi Goethe óta megszoktuk, hogy annyi mély és nagy eszmét kössünk össze egyes

* A darabot az «Allgemeine Deutsche Bibliothek» (függelék a XXV—XXVI. kötethez, 740. l.) igen kedvezőtlenül ítélte meg. A bíráló megjegyzi, hogy a német közönség még mindig várja Lessing Faustját. (Ezt a bírálatot újra közli az «Anzeiger für deutsches Altertum» III, 1877, 203. l., szerzője talán Eschenburg, a Shakespeare-fordító, Lessing barátja.)

alakjaival, momentumaival és teljes tartalmával, hogy még ezen sajátságos «allegorikus» földolgozásban sem téveszti egészen hatását. De ha félretesszük a mondának, hogy úgy mondom, veleszületett báját és mélységét, nem marad semmi az egész drámában, a mi, nem egy Lessingre, de csak egy közepeszerű drámaírói vagy költői tehetségre is utalna. Semmi cselekvény, semmi jellemzés, semmi alkotó erő; a hős hagyományos titánismusának semmi jele; Faust egy eszme nélkül szűkölködő, folyton ingadozó, részvétet nem gerjesztő alak; az egész darab alap gondolata zavaros, homályos. Vajjon miben, a darabnak mely tulajdonságaiban láthatta Engel, fölfedezése első rohamában, Lessing szellemének a nyomait? és milyenek képzele az az átdolgozás, mely egy Lessing remekét ily gyarló erővel dialogizált históriává ronthatta el, mely értékre nézve még a bábjátékokból kihüvelyezhető régi Faust-féle népdramát sem közelíti meg?

Nem, ez nem Lessing *Faustja*, nem is volt soha az! Lessing szerette, értette a Faust-mondát; föl is akarta dolgozni egy vagy két drámában. De, tudjuk, Lessing sokat akart: tömredék művei közt a töredék, a tervezet.* *Faustja* sem készült el soha! A regényes láda-história, az Engel-féle lopás romantikája, az 1775-iki Incognito-Lessing, — mind mondák, melyek a pontosabb vizsgálat alatt párakként fölszállnak és a végtelen térbe tűnnek.

De különben is, bár keveset, de annyit tudunk Lessing *Faustjáról*, hogy már a fennmaradt tervezeti vázlatok és a nagy férfiú barátjainak tudósításai alapján is biztosan állíthassuk, hogy a müncheni, illetőleg prágai Névtelen nem azonos Lessinggel, sőt még nem is alapul Lessingen.

Lessing darabjából négy jelenet és egy előjáték tervezete maradt fenn. Ez utóbbiban az ördögök, Sátán elnöklete alatt, éjféle órában egy régi gót templom belsejében gyűlnek össze, hogy számot adjanak eddigi munkásságukról és új tetteket tervezzenek.** Itt emlékszik meg az egyik ördög Faustról, a

* Hiszen csak *drámai* tervet ötvennégyet tartalmaz Lessing műveinek egyik legjobb (Hempel-féle) kiadása, pedig ez a szám tetemesen nagyobb lesz, ha az itt-ott csak *említett* terveket vagy címeket is tekintetbe vesszük.

** Ily jelenetek a régibb irodalomban nem éppen ritkák. Ilyen található

kit zabolátlan tudásvágya hozzáférhetővé tesz a pokol számára. Azért bízik az ördög, hogy huszonnégyszáz óra lefolyása alatt el fogja veszíthetni.

Az első jelenetben azután Faust tanulmányokba mélyedve ül szobájában. Lelke telve kételyekkel: honnan vegyen világgosságot? Ekkor megidézi Aristoteles szellemét, kihez (2. jel.) a legnehezebb kérdéseket intézi. «Ez a szellem ugyanaz az ördög, a ki Faustot el akarja csábítani.» A 3. jelenetben Faust, a kít a szellem szavai boldogító reménnyel töltöttek el, egy daemont idéz fel. A 4. jelenetben ez a daemon megjelen: «Ki az a hatalmas, kinek szavára engedelmeskednem kell? Te? egy halandó? Ki tanított téged ily hatalmas szavakra?»

Ez Lessing terve, melyhez még a 17. «Irodalmi levélben» közölt, már említett jelenet járul. E jelenetet Lessing, tudjuk, mint egy régi, angol szellemű népdráma jelenetét közli; de tudjuk azt is, hogy ezen jelenetnek csak eszméje származik a népdramából, kidolgozása egészen a Lessing műve. «Mit mond ezen jelenethez?» kérdi az idézett folyóiratban ezen jelenet közlése után. «Őn kívánna egy német darabot, mely csupa ilyen jelenetből állna? Én is!» Már a korabeli kritika* másképp felelt erre a kérdésre, és újabb bírálók csatlakoztak ez ítélethez. Bizony, nem kívánunk oly darabot, mely csupa ily jelenetből álljon, mert ez a jelenet nem egyéb, mint az elménczkedő értelem fagyos játéka, melybe a kedélynek és képzeletnek még halvány sugara sem vegyül. A titánismusnak, a Faust-szerű szellemnek ebben a jelenetben semmi nyoma. De Lessing bizonyára nem is akarta, hogy fentebbi kérdését és feleletét szószerint vegyék; kérdésének értelme valószínűen ez: Őn kívánna oly német

Angelinus Gazäus jezsuita «Pia hilaria» című művében a Fundanus-legendában: Egy zsidó, Róma felé indulva, egy Mars-templomban meglesi az ördögök gyülekezetét, melyben az egyik gonosz Fundanus püspök elsábítását meséli. A «Bruder Rausch»-ról szóló népkönyvben is meglesi a hős az ördögöket, a kik egy fa alatt ülve, tetteikről beszélnek. Egyebekről l. fönt 87. l. és Erich Schmidt, *Lessing* I.³ 381.

* *Briefe die Einführung des engländischen Geschmacks in Schauspielen betreffend, wo zugleich auf den XVII. der Briefe die neueste Literatur betreffend geantwortet wird.* Frankfurt und Leipzig, 1760. Ezen könyvnek szerzőjét már Danzel (*Lessing*, 2. kiad. I, 449.) bizonyára helyesen Gottsched nevében ismerte föl. A Faust-jelenetre vonatkozó részletet közli Petsch id. h. 51. l.

darabot, mely csupa oly jelenetekből állana, melyek a magok nemében egyenként oly tökéletesek, mint ez a jelenet a magában? És ezen kérdésre bátran felelhetünk még ma is igennel.

E jelenetek és tervek valószínűen mind a XVIII. század ötvenes éveinek végéről valók. Blankenburg és Engel tudósításaiban ez a régi tervezet lényegesen módosított alakban fekszik előttünk. Lessing nagyot haladt tíz év lefolyása alatt; terve, melyet barátjaival közölt, teljesen átalakult: ha kidolgozza, a régi ideákból alig tarthatott volna meg valamit is. Mert ezen későbbi felfogása szerint nem Faust maga a cselekvény hőse, hanem egy álkép (*ein Phantom*), melyet az ördögök Faustnak néznek, megrontanak és elveszítének, míg Faust maga álomban végig nézi helyettesének sorsát és tanulságot merít belőle. A gondviselés angyala, mely a templom romjai és az ördögök gyülekezete fölött lebegett, már az első jelenet végén leszólt a magasból: «Ti nem fogtok győzni!» és a darab végén, midőn az Ál-Faust eltűnt, (Blankenburgnak 1784. máj. 14. kelt értesítése szerint) újra lehangzott a mennyei szózat: «Ne diadalmaskodjatok! Ti nem az emberiség és a tudomány fölött arattatok győzelmet. Az istenség nem azért adta az embernek az ösztönök legnemesbikét, hogy örökre boldogtalanná tegye. A mit láttatok és most martaléktoknak hisztek, az csak álkép volt.» Hasonló tárgyú Engel értesítése; szerinte Faust fölébred a darab végén és köszönetet mond a Gondviselésnek intéseért.

E tudósításokból kettő bizonyos: először, hogy a Lessing Faustja nem lett volna a pokol áldozatává; — ebben a tekintetben a XVIII. századi költő teljesen kora műveltségének magaslatán mutatja magát, és valószínűen nem maradt minden hatás nélkül az ifjú Goethére, a ki épen ez időben foglalkozott behatóbban a mondával, hogy azt a modern világnézet alkalmas hordozójává tegye; — és másodszor, hogy Lessing darabja voltaképen nem is lett volna a Faust-monda földolgozása, hiszen Faust (nem tudjuk biztosan, a cselekvény mely pontjától kezdve) nem is volt cselekvő hőse többé, hanem csak tétlen nézője a színműnek. Sajnos, főképp e pontra nézve igen töredékesek a kortársak értesítései. Nem tudjuk, Faust fölébredésével egyáltalában vége volt-e a cselekvénynek? vagy most

következett-e még magának Faustnak további története? Azt sem tudjuk, hogy a cselekvény központjában álló Ál-Faust mit tett és mit szenvedett volna. A Faust-probléma igazi megoldását bajosan nyertük volna a Lessing színművében, melyben a hős nem cselekszik, és sorsát egy teljes hatalmú deus ex machina intézi és megszabja.

Honnan származik ez a sajátos «phantom»? Kétség-telenül Lessing spanyol tanulmányaiból, melyeknek nagy jelentőségét és a költőre gyakorolt mélyreható befolyását csak újabban kezdték behatóbban méltatni.* A spanyol drámában, főleg Calderonnál, nagy szerepet játszanak az ily «árnyékok», melyek az istenség kegyéből vagy parancsából a cselekvő embereket helyettesítik. A nagy spanyol drámaíró főkép három darabja jöhet itt tekintetbe.** Mindenek előtt *La vida es sueno* (Az élet álom), Calderon leghíresebb színműve, melyet Lessing 1750-ben maga kezdett németre fordítani, és még inkább az azonos című «Auto» (egyházi dráma), melyben a Bölcsesség a hősnek helyettesítésében szenved. De igazi phantommal még nem találkozunk ebben a színműben, t. i. oly árnyékalakkal, melynek sorsát a hős álmában nézi. Közelebb fekszik Calderon Cyprianus-drámája: *El magico prodigioso*, melyről

* B. A. Wagner, *Zu Lessings spanischen Studien*, Berlin, 1883, és C. Pitollet, *Contributions à l'étude de l'Hispanisme de G. E. Lessing*, Toulouse, 1909 (szerinte Lessing keveset tudott a spanyol irodalomból, persze mai mértékkel mérve). Lessing 1750-ben tervezte a Calderon-féle «Az élet álom» és 1777-ben «A zalameai bíró» fordítását, 1752-ben lefordította Juan de Huarte könyvét «Examen de ingenios» (1566); utóbb részletesen tárgyalta Montiano Virginia-darabját és Coello Essex-drámáját; Lope «Arte nuevo» (1609) ez. verses dramaturgiáját többször idézi. De megjegyzendő, hogy már Euripidesz Helena-drámájában Paris nem Menelaus nejét rabolta el, a kit Hera istennő Pharos egyiptomi szigetre vitt, hanem egy árnyalakat, melyért görögök és trójaiak annyi vért ontottak és mely végül az aetherbe tűnt. Herodotos (II, 122—120.) meséli ezt a mondat, melyről Homerosnak is volt tudomása.

** Ezekon felül Voltaire elbeszélése *Le blanc et noir* is, melyet Lessing bizonyosan ismert. Ebben Rustan, egy fiatal báró, igen regényes kalandokat él át, melyekről utóbb kiderül, hogy kezdettől végig álom voltak. Alap gondolata: «Álomban oly kevésé függnek eszméink tőlünk, mint éber állapotunkban. Isten úgy akarta, hogy a képzeteknek ez a sora keresztül vonuljon fejedn, valószínűen azért, hogy ezzel téged valamire tanítson, miből hasznot húzhass». Ez a híres, de nem elég világos elbeszélés ösztönözte Grillparzer Ferenczet 1834-ben *Der Traum ein Leben* című érdekes és költői értékű színművének megalkotására.

fönt bővebben szoltam. E színműben az ördög, miután a szent Justinát nem volt képes elcsábítani, egy Ál-Justinát teremt, egy phantomot, melyet Cyprianus szenvedélyesen keresett imádotjtjának néz és lelkesedéssel karjaiba szorít, mely azonban e perczen hullává változik és e szavakkal eltűnik: «Így megy tönkre a világnak minden fénye!» De legjobban emlékeztet¹ a Lessing phantomjának szerepére Calderonnak egy harmadik színműve: *En esta vida todo es verdad y todo mentira* (Ebben az életben minden igazság és minden hazugság), melyet Corneille 1647-ben, tíz évvel a spanyol dráma megjelenése után, kevés szerencsével *Heraclius* czímen átdolgozott.² E színműben, a spanyol költőnek egyik legkevesébbé méltányolt és sokszor félreismert darabjában, mely első elővasásra tényleg inkább zavarólag, mint megnyerőleg hat reánk, a második felvonás közepétől a harmadik felvonás második feléig phantomok szerepelnek, a kiknek cselekedeteiből jellemökre kell következtetni. Phokas, egy sicíliai rablóbanda vezére, leverte Mauritius császárt és maga ült Konstantinápoly trónjára. Harmincz év múltán visszatér Siciliába, hogy saját és Mauritius fiát, a kik eltűntek volt, fölkeresse, amazt, hogy örökösül elismerje, emezt, hogy útból eltegye. Meg is találja a két ifjút, de minthogy meg nem tudhatja, hogy melyik a saját és melyik ellenségének a fia, egy varázslóhoz fordul segítségért. Ez árnyképekben mutatja meg neki az ifjaknak jöendő tetteit, — következtessen Phokas ezen tetteikből, hogy melyik az ő fia.³

¹ *Vierteljahrsschrift für Literaturgeschichte*, I, 1888, 13. l.

² Voltaire az 1764-ben Corneille darabjához irt bevezetésében kivonatos fordításban közli a spanyol eredetit. Lessinget alighanem Voltairenek ezen kivonata utalta a Calderon színművére.

³ A darabot Martin Adolf fordította németre: *Schauspiele von Calderon*, Leipzig, 1844, I, 93: *Alles ist Wahrheit und alles Lüge*. A fantasztikus cselekvénynek történeti alapja, hogy az alacsony származású, gyáva és kegyetlen Phokas 602-ben került a görög trónra, miután elődjét, Mauritius császárt, öt fiával együtt Chalcedonban iszonyú kínzásokkal meggyilkoltatta. Nyolcz év mulva (610) Phokas hasonló módon vesztette el trónját és életét. De Calderon úgy ezen, mint a többi történeti tényekkel igen szabadon bánt el. A spanyol dráma történetírói (pl. Klein XI, 2, 464. l. vagy Schack III, 175. l.) kedvezőtlenül nyilatkoznak e darabról, melyet csak Engelbert Günthner I, 218. l. megdicsér. A tárgyat, szintén igen szabadon, Calderon előtt már Mirá de Amescua dolgozta föl «La rueda de la fortuna» (A szerencse kereke) cz. igen gvarló színművében.

A cselekvényben természetesen semmi hasonlatosság, de a phantomok szereplése maga némileg mintául szolgálhatott Lessingnek,¹ a kinek eljárásáról különben bajos ítéletet mondani, minthogy épen csakis az «ideáról» van tudomásunk, de nem is sejtjük, hogy ez az idea miképen nyert, illetőleg nyert volna tetestet. Talán nem egészen alaptalan az a feltevésünk, hogy Lessing maga nem tudott tisztába jönni a fölkarolt problémával és ennek megoldásával, és hogy első sorban ez okból mondott le a tervezett Faust-dráma kidolgozásáról.²

És mégis, bár soha létre nem jött és még költőjének képzetében sem nyert befejezett alakot, a Lessing *Faustja* mégis nagy hatással volt korára. Lessing volt az első ujabbkori műköltő, a ki a népdramában a esőselék kedveltjévé, de egyúttal a műveltek gúnyjává³ lett XVI. századi mondát művészi megalakításra érdemesnek ismerte föl, és ime, azonnal megindul a Faust-drámák és Faust-regények özöne, melynek a Goethe remeke sem volt képes véget vetni. És Lessing nyomban át is alakítja a régi mondát: a kit a reformatio korának szűk eszű és szűk szívű orthodoxiája az ördög áldozatává tett, a határtalan tudás birtokáért vágyó, magasztos ideálokért, az emberi gyarlóság korlátai ellen fenkölt lélekkel küzdő embert, — Lessing megmenti őt a pokol hatalmából, — és ime, tizenegy évvel

¹ Csakhogy Lessingnél nem álom a cselekvény, mert az ördögök tényleg Faust lelkéért küzdenek, de a Gondviselés Faust helyébe egy phantomot dobott oda a pokol szolgálóinak.

² Hasonló motívummal találkozunk más, Calderonnál régibb spanyol drámákban is, melyeket azonban Lessing valószínűen nem ismert. Így a már említett Antonio Mirá de Amezcuea († 1640 körül) *El esclavo del demonio* (Az ördög rabszolgája) cz. drámájában (nyomt. 1612.) egy remete, Don Gil, szenvedélyesen megszereti Leonort, egy fiatal apácát. Midőn nem tudja megnyerni, szövetséget köt az ördöggel, a ki neki lelke fejében Leonor birtokát megigéri. De a leány helyett egy phantomot juttat neki, mely Don Gil karjaiban csontvázzá alakul át. Erre a hős megtér, Isten megbocsátja neki nagy bűnét és Mihály arkangyal elveszi Sától a véres szerződést. (Calderon maga is céloz ezen darabra a «Mágus» III. felvonásának 3. jelenetében.) És Lope de Vega egyik legismertebb színművében: *El mayor prodigio* (A legnagyobb csoda, t. i. Szt. Patricius tisztító tüze) az ördög egy phantomot mutat Lodovico Enionak, a ki Theodosia birtoka után vágyódik. De midőn Lodovico az Ál-Teodosiát megérinti, a phantom füstté válik és elpárolog.

³ V. ö. fent a 97. lapon Mendelssohn szavait.

a Lessing tervének és Engel János Jakab tudósításának megjelenése után írja Goethe mennyei prologusát, melyben az Úr kijelenti, hogy Faust üdvözülni fog:

Mert jó embernek jó utat
Sugalmas ösztöne mutat.

II.

Még néhány szót a tévesen Lessingnek tulajdonított első modern Faust-dráma szerzőjéről, a ki nemcsak azért érdemel figyelmet, mert a nagy íróval, ha alaptalanul is, kapcsolatba került, hanem még inkább azért, mert ő volt az első újabkori műköltő, a ki Faust történetét a színpad számára földolgozta, a kinek darabja tényleg színre került és sokáig tartotta magát főleg déli Németországban és Ausztriában a színpadon. Életéről és jelleméről csak a legújabbkori kutatás szolgáltatott biztos adatokat,* míg írói szerepe még ma is elég homályos, mert még senki sem méltányolta részletesebben.

Weidmann Pál 1748. márcz. 26. született Bécsben, mint egy Würzburgból bevándorolt szegény urasági inas fia.** A jezsuitáknál végezte a gymnasiumot, kiknél alapos tanultságra tett szert, de egyúttal megszerette a színházat és talán már ekkor a spanyol nyelvet és irodalmat is. Tehetséges ifjúnak mutatkozott, szépen rajzolt és festett is. Négy évtizeden keresztül (1767 óta) állami hivatalnok volt, többnyire igen szerény állásban, sokáig a kabinet-iroda tisztviselője vagy a cseh-osztrák udvari kancelláriában dolgozott, melynek főnöke akkor az osztrák-német irodalomnak és fölvilágosodásnak egyik nagybefolyású alakja, Sonnenfels József volt, a kinek liberális eszméit Weidmann már fiatal éveiben mint egyetemi hallgató magáévá tette volt.

* Rud. Payer von Thurn, *Paul Weidmann*, Grillparzer-Jahrbuch XIII, 1903, 1—74. l. — Igen jó Ludw. Fränkel czikke is az *Allgemeine Deutsche Biographie*-ban, XLIV, 1898, 458—463. l.

** Testvérbátyja Weidmann József (1742—1810) volt, a Burgszínház népszerű komikus színésze, a ki szintén kísérleteket tett a drámaírás terén. Goedeke V, 330, hét darabját sorolja föl, de nem bizonyos, hogy ezek mind az ő művei, míg másrészt lehetséges, hogy a Pálnak tulajdonított darabok közül az egyik vagy a másik Józseftől származik.

Ez időben volt Lessing 1775-ben Bécsben, a ki ekkor bőven szólt tervezett Faust-járól Gebler Tóbiás Fülöp államtanácsosnak († 1786), a ki Weidmannal egyazon hivatalban dolgozott, és neki jóakarója volt.¹ Még ez évben jelent meg saját Faustja — hátha tudomása volt Lessing tévéről? Hátha gyöngö művének mégis volna valami szerény kapcsolata a nagy író drámai eszméivel? Tény, hogy a Weidmann Faustját még 1775-ben adták egész déli Németországban és pedig legtöbb helyen, a színházigazgatók reklámjából, mint Lessing művét.

Weidmann 1780-ban kapta az udvari titkár czimét és többre nem is vitte. Tehetséges és tanult ember, sőt igen jó hivatalnok is volt, kilencz nyelvet tudott,² és mégsem volt szerencséje a hivatalos pályán, sőt 1792. igazságtalanul nyugdíjazták és csak ismételt erélyes folyamodásaira osztották be 1796-ban a számvevőséghez, 1798-ban pedig áttették egy másik kis állásba. Tehát nem emelkedett, ellenkezőleg; és egyebekben is rosszul bántak vele. Bizonyára ő maga volt jó részben ennek oka. Ideges, beteges ember volt, sokszor megsértődött és ekkor megdöbbszent nyelven és stílben kereste igazát, főnökeivel szemben is, kiket gorombán megtámadott és bevádolt. Kerülte a társaságot, az írókét is és élete végeig nőtlen maradt. Ily körülmények közt írói tehetsége, mely elvitázhatatlan, sem fejlődhetett kedvezően,³ hivatalában pedig ezen írói tevékenysége egyenesen kárára volt, mert a burokrácia lenézte a «sklibreket». Ezért írt rendszerint névtelenül: közel 80 mindenféle nyomtatványt jelent meg tőle, de még a tizedrésze sem

¹ Gebler 1775 decz. 9-én kelt és Lessing Faustjára vonatkozó leveléről l. fönt 113. l. Ez évben írja Schubart a «Teutsche Chronik»-ben: «Lessing Bécsben minden nevezetességet mélyreható kutató szemével megtekintett és a színházi igazgatósággal tárgyalt (*verhandelt*) Dr. Faust című kitünő darabját illetőleg. A ki e darabnak remek jelenetét a «Literaturbriefe» első kötetében olvasta, az nagyon fogja óhajtani, mint magam is, hogy ezt a nagy darabot ne sokára teljesen olvashassa».

² Weidmann nagyon szeret könyveire híres írókból jelmondatokat tűzni; akad ilyen görög, latin, francia, angol, olasz, spanyol és portugál (de soha német) nyelven.

³ Nagy hivatalbeli elfoglaltsága mellett annál feltünőbb rendkívüli termékenysége. Maga hangsúlyozza «Karlssiege» című eposza (1775) előszavában, hogy a költészet nem mestersége, hisz csupán üdülése óráit szentelheti a Múzsáknak.

nevével.¹ Irt ő sok éles, sértő szatirát is, mint a fölvilágosodott absolutismus lelkes híve, a nemesség, censura, egyház stb. ellen, melyekkel szintén nem szaporította magasabb rangú jóakaróinak számát, de hivatalos beadványaival sem, melyekben félretette a szokásos formákat és erélyesen kimondta véleményét, mely ideges természeténél fogva sokszor helytelen, még többször másokra sértő volt. Szélütés következtében halt meg Bécsben 1801. április 9. Csak 53 éves lett.

Minket most ezen nagyratörő és nem tehetségtelen,² de könnyelmű gyorsasággal és felületességgel tömegesen dolgozó írónak csupán drámai művei³ érdekelnek és ezek közül is első sorban Faust-drámája. Weidmann körülbelül 60 színdarabot írt: tragédiát, vígjátékot, operát, és ezek a színművek mind színre kerültek és részben igen nagy tetszésben részültek. Egyes darabokhoz a szerző előszót vagy bevezetést írt, melyben célzatát kifejti vagy a korabeli színházi állapotokról (ezekről különösen az «Eulenspiegel» előtt) és irodalmi viszonyokról nyilatkozik. E fejtegetéseiben (valamint egyes szatirikus műveiben) tanult és művelt embernek, irodalmi dolgokban kellően tájékozottnak és gondolkodó főnek bizonyul, mire egyébként már végzett tanulmányaiból és hivatali szerepléséből is szabad volna következtetnünk. A színházat (mint Schiller 1784-ben) «morális intézetnek» tekinti, melynek fontos hivatást tulajdonít az emberek erkölseinek javítása körül.

Komoly darabjai gyengébbek, mint vígjátékai: túlságosan gyorsan és felületesen dolgozott. De figyelmet érdemel, hogy nagyrészt kitünő tárgyakat választott, melyeket későbbi drámaírók (rendesen róla nem tudva) szintén ismételve földolgoztak.

¹ Goedeke V, 313. l. összesen 59 munkáját, Wurzbach, LIII, 272. l. 47 darabját sorolja föl, de ezek a sorozatok nem teljesek, annak dacára, hogy néhány itt is meg ott is felsorolt munka esetleg nem Weidmann Pál, hanem Weidmann József műve.

² Ha persze mai mértéket alkalmazunk, oly igazságtalan ítéletet mondhatunk róla, mint pl. Goedeke id. h.: «*Einer der oberflächlichsten Vielschreiber; arm an Erfindung, ohne örtliche Färbung.*» Több méltánnyal szól róla Wurzbach, Biogr. Lexicon LIII, 1886, 272. l.

³ Ezek részben két gyűjteményben jelentek meg: *Deutsche Original-Schaubühne* 1775, öt rész (20 színmű) és *Sämtliche theatralische Werke* 1781 után, 8 rész.

Ilyenek: Anna Boulen, Dido, Ines de Castro, Merope, A megszabadított Bécs, Nagy Péter, Pizarro, Soliman Bécs előtt, A parasztháború, Faust, stb.* A drámai hármas egység híve. Első darbjait versben (rendesen alexandriusokban) írta,** utóbb, a «Sturm und Drang» hatása alatt áttért a prózára. Csak egy-két szomorújátékát akarom röviden kiemelni. Egyik első drámája «Anna Boulen» (1771), melynek bevezetésében mint Lessing tanítványa a költészet és történet viszonyáról helyes megjegyzéseket tesz. Ugyanez évből valók «Dido» (1771), melynek előszavában vázlatosan kifejti, hogy valamely tárgynak epikus és drámai földolgozásai kell hogy eltérjenek egymástól, és «Pedro és Ines» (1771), Domingos dos Reis Quita spanyol eredetije alapján (melynek német fordítása Bertuchtól csak 1782-ben jelent meg). A következő évből való «Adelheid oder die Deutschen» (1772), mely Arminius idejében játszik és világosan magán hordja a Klopstock hatása alatt keletkezett «bárd költészetnek, melyet Bécsben Denis («der Barde Sined») képviselt» bélyegét. Egykorú vele «Merope» (1772), igen gyanus hexameterekben, saját nyilatkozata szerint Lessing Voltaire-bírálatának figyelembe vételével írva. Egyik legérdekesebb és legsikerültebb komoly darabja «Stefan Fädinger oder Der Bauernkrieg» (1781), a «Götz von Berlichingen» (mely Bécsben csak két évvel utóbb, 1783. került először színre) utánzása, úgy hogy a bécsiek előbb ismerkedtek meg a másolattal és csak két évvel később az eredetivel. Stb.

Noha komoly darbjai is nagy tetszésben részesültek, mégis kétségen kívül sikerültebbek és kedveltebbek is voltak vígjátékai, melyeknek megírásában mindig moralizáló, igen sokszor szatirikus tendenzia vezetett. A kor nevetséges szokásait vagy (a fölvilágosodás szempontjából) káros intézményeit, de egyes társadalmi osztályok előítéleteit is gúnyolja ki,

* Van egy «napkeleti» színműve is: «Habahah oder die Eifersucht im Serail. Ein deutsches Originaltrauerspiel in Versen und 5 Akten. Wien, 1772», melyet Gorové László magyarra fordított: «Jetid és Hába avagy a féltés és meghasonlás. Szomorújáték öt felvonásban. A magyar játszó színre alkalmaztatta, Budán 1806.» (első előadása Kolozsvár, 1807. január 12.).

** De verselése igen kifogásos, pedig metrikai kérdéseket is tárgyal néhány előszóban (pl. «Adelheid» és «Merope» előtt).

hivatkozással a «Don Quijotera», melyben Cervantes saját korának élczelőit és rajongóit nevetségessé tette. Főleg két darabjával ért el nagyszerű sikert, a mennyiben nemcsak első előadásuk alkalmával arattak nagy tetszést, hanem sokáig tartották magukat a színen és évtizedekre túlélték szerzőjüket. Mind a kettő 1776-ból való. Az egyik: «Der Bettelstudent oder das Donnerwetter. Lustspiel in zwei Akten», (először a Burgszínházban 1776. október 6.), melynek főalakja testvérének, Józsefnek egyik legkitünőbb szerepe volt.¹ A tárgy ősrégi; már a XII. században meséli a Stricker, Hans Sachs és Burkard Waldis szintén feldolgozták a XVI. században.² Weidmann forrása Cervantes színműve «La cueva de Salamanca» (Salamanca barlangja) volt, mely Bertuch «Spanisches Magazin» című vállalatában német fordításban megjelent.³ A bécsi udvarnak egyik legkedveltebb darabja volt és Mária Terézia kijelentette, hogy akár százszor is megnézi. A drezdai udvari színház számára átdolgozta Ernst Albrecht (a ki Goethe «Mitschuldigen» című vígjátékát is átdolgozta) ezen címmel: «Der Teufel ein Hydraulikus. Lustspiel in drei Akten, nach dem Bettelstudenten bearbeitet».

Másik igen kedvelt víg darabja «Die schöne Wienerin, Lustspiel in fünf Akten,» először a Burgszínházban 1776. június 29-én. Négy kőrő beleszeret egy ismeretlen szép bécsi leányba, a kit mindegyik bírni óhajt. Végül kiderül, hogy a sokat ostromolt hölgy az egyik kérőnek a leánya, mire egy másikhoz nőül megy.

Weidmann vígjátékaihoz ⁴ közel állnak daljátékai, melyeknek hosszú sorából szintén kettőnek volt igen nagy sikere: «Die Bergknappen, ein Originalsingspiel in einem Aufzuge» (zenéje Umlauftól), 1778. febr. 17-én került először színre, de

¹ Magyarul: A kolduló deák vagy az égi háború, vígjáték két felvonásban, fordította Ungváry János. (Kéziratban van meg.) Előadták (először?) 1793 február 8.

² Nagy elterjedését a világirodalomban érdekesen tárgyalja Alex. von Weilen, Allgemeine Zeitung, Beilage 146. sz., 1894 jún. 28.

³ A későbbi hasonló című Millöcker-féle operethez (szövegét Zell és Genée írták) semmi köze.

⁴ «Der Schreiner» című vígjátékát Kotzebue daljáték-szöveggé dolgozta át, mire Wranitzky Pál zenéjével 1794-ben színre került.

II. József császár, a ki rendkívül érdeklődött a színháza számára írt ez első opera iránt, már előző nap külön magának adatta volt elő, — a másik «Der adeliche Taglöhner, ein komisches Originalsingspiel in drey Aufzügen» (Bartta József zenéjével); 1780. márczius 28. adták először a bécsi Burgszínházban.*

De Weidmannak összes szomorú és víg darabjai ma már teljesen el vannak feledve, hisz régen tűntek le a színpadról is. Ugyanez áll voltaképp Faust-drámájáról is, mely azonban legújabbban (Lessing állítólagos szerzősége révén) a közérdeklődés előterébe került, de mely történeti jelentőséggel is bír, a mennyiben ez a gyöngé darab a halhatatlan német mondának első újabbkori földolgozása a színpad számára, melyen sokáig tartotta magát. Első előadása Prágában volt 1775. június 18-án és ugyanez évben jelent meg ugyanott nyomtatásban is. (Teljes címét lásd fönt 101. l.). Ugyanez a sors érte, egy kis kellemetlen utójátékkal, a következő évben Münchenben, a hol a darabot utánnyomták és május 16-án nagy tetszéssel színre hozták. A további előadásokat azonban betiltotta a választó-fejedelem, mert a darabnak kedvező befejezése, hogy t. i. ez a főgonosztévő végül mégis kegyelmet nyer és megmenekül, annyira fölháborította az istenfélő városnak befolyásos köreit, hogy a fejedelem a vallásos béke érdekében célszerűnek látta a további előadások betiltását, annak daczára, hogy Bajorországnak nemcsak világi, hanem egyházi censora is ismételten erősítették, hogy a darab erkölcsi és vallási szempontból teljesen kifogástalan. E kis veszedelem ellenére Weidmann Faust-drámája meghódította a német színpadokat, noha nem sok előadását tudjuk pontosan megállapítani. Mindössze a következőket: 1777. jul. 28. Nürnberg (hol a színlap Weidmann-t nevezi meg mint szerzőt), 1779. Nördlingen (szerzője Lessing), 1782. január 30. Nürnberg (szerzője szintén Lessing), 1792. április 24. Bécs (szerzője: «Von dem Verfasser der schönen Wienerin»), 1795. febr. 16. Brassó** (szerzője: «Von dem Verfasser

* Ezen «eredeti» vígjáték alapja Nesselrode grófnak hasonló című színműve, mely először 1777. Münchenben került színre.

** O. Netoliczka, *Weidmanns Faust in Kronstadt*, Korrespondenzblatt XXVII, 1904. 11—12. sz.

des Bettelstudenten»), 1800. december 27. Bécs (szerzője szintén: «Von dem Verfasser des Bettelstudenten»). De nemcsak a Faust-mondának első modern színi földolgozása a Weidmann drámája; hanem minden gyarlósága mellett ezenfelül egyes alakjaival és motívumaival kétségtelenül nagy hatással volt, mint még látni fogjuk, a későbbi Faust-drámákra, főleg Soden gróf és Schink Frigyes műveire, de, ha kisebb mértékben is, másokra is. A modern Faust-drámáknak és -regényeknek hosszú sora kétségtelenül első sorban Lessing 1759-iki ösztönzésével, de másodsorban és még jóval hatékonyabban a legujabban is sokat ócsárolt nagyratörő Weidmann Pál szomorújátékával (1775) veszi kezdetét.

«STURM UND DRANG».

Midőn Weidmann Faust-drámájával föllépett, már egy új nemzedék foglalta el a német irodalom területét, mely tehetőségében és céljaiban magasan fölötte állt a szerény osztrák tisztviselőnek, a ki igen közepes hivatottsággal szolgálta az irodalmat. A «geniek» nemzedéke volt ez, melynek korát (1768—1785) Klinger Miksának egy zilált vígjátéka után «Sturm und Drang»-korszaknak szokás nevezni. Főjellemzője: a meglevővel szakító, minden hagyományt megvető, romboló, forradalmi irány, mely elsősorban a költészetben, de, a mennyire a rendőri államnak vas szervezete engedte, a vérszegény német életben is minden meglevőnek felfordítására, megsemmisítésére törekedett. Szakított minden szabálylyal és korláttal, melyeknek helyébe a «geniet» tette. A «genie» tud mindent, a mit akar, és a hogyan ő akarja vagy csinálja, úgy van jól. A «genie», t. i. az egyén, minden, a világ ura, korlátlan vágyaiban, céljaiban, tetteiben, a Nietzsche-féle «tülemben», a költészet terén is. Az ember mindent tehet és mindent képes tenni, akár a pokollal szövetséget kötött Faust. A renaissance korában, melynek a történeti Faust is gyermeke és a mondai Faust jellemző terméke, egy rokon szellemi és erkölesi mozgalom iszonyú bűnökre vezetett; a gyöngé és tehetetlen XVIII. századi Németországban csupán a képzelet világában, a költészet terén érlelt túlzott, formátlan, forrongó termékeket, melyek, az aesthetika minden hagyományos szabványát merészen lábbal taposva, alakatlan, durva, izléstelen alkotások lettek.

Ily nemzedék, melyet a német életnek üres nyomorúsága kétszeresen lenyűgözött és bántott, természetesen igen rokon-szenvesnek találta a Faust-mondát, melynek hőse a reformatio

korában ugyanolyan álláspontot foglalt el, mint a német «geniek» a XVIII. századnak hetvenes és részben nyolczvanas éveiben. Faust nem ismer korlátot, az ő vágyai nem tűnnek zabolát, az ő céljai túlmennek az emberi természet színvonalán; és a német «geniek» mindegyike úgy érezte, hogy ő is egy Faust, a ki azonban, sajnos, nem az élet küzdőterén, hanem csupán a költészet világában érvényesíthette titanismusát. Itt azután izzó tollal rajzolták a nagy forradalmárokat, a féltelen szenvedélyek hordozóit, a társadalom ellen merészen küzdő hősokeket, a nagy bűnösöket, a kiket, hogy rokonszenvessé tegyék iszonyú tetteiket és borzasztó bűnhődésüket, egyúttal lágy szívű, nemesen érző, fönséges czélok felé törő, saját elvetemedettségekön irtózó «tülemberekké» alakítottak. Titanismus, naturalismus, sentimentalismus egygyé olvadnak ezen sokszor megrázó, néha könnyekre megindító, máskor ismét mosolyra készítő termékekben. A társadalomtól és embereitől megvetéssel fordulnak el és hadat izennek nekik; a Rousseau dicsőítette természet keblére menekülnek, mert a természet, a mint ők felfogják, nem ismer korlátokat, feszélyező szabályokat, a természet tiszta és romlatlan, hatalmas és mégis kedves. Ilyen a gyermek is, a ki még csupa természet. Ha ezen költők hősei vérben gázoltak és a legnagyobb iszonyatosságokat végezték, az esteli táj csendje vagy gyermekéveik emlékezete keserves könyekre indítja őket. A titánokból Wertherek lesznek; persze, hisz titanismusuk magva az érzékenység. Az eget ostromolják, de egy gyermek vagy egy virág látásán ellágyulnak.

Innen könnyen érthető, hogy Faust a «geniek» egyik legkedveltebb alakja lesz, hisz mindegyikök Faustnak érezte magát és ezen Faust-természetéből minél többet ruházott rá hőseire. Sokan akarták a halhatatlan mondát földolgozni, de csak kevesen vitték keresztül tervöket, — a voltaképi «geniek» közül csak hárman: Müller, Klinger és Goethe, és csupán ez utóbbi oldotta meg föladatát a nagy hagyományhoz méltó alkotásban, míg az előbbieket a mindennapi, nyárspolgári életnek kicsinyes nyomorúságaiba vonták le a hatalmas hőst, a kinek titanismusa ily siralmas milieuban vagy elveszett, vagy lapos sentimentalismusban merült el.

A mondának első nagyszabású és méltó drámai földolgo-

zása, az angol Marlowe műve, ekkor még teljesen ismeretlen volt a kontinensen.* Ez azért nem is gyakorolhatott semmiféle hatást a «geniekre», a kiket a mondának XVI. és XVII. századi prózai forrásain kívül, csupán Weidmann gyarló kísérlete előzött meg, melynek hatása alól még a legtehetségesebbek sem tudtak teljesen szabadulni. De hatott a színpad is, melyen ez időben még kedvelt darab volt a régi, elveszett népdráma (tudjuk, hogy Lessing is látta), és hatottak a bábjátékok, melyeknek repertoírján egyetlen színmű sem versenyezhetett a «Faust-darab» kedveltségével. Jellemző, hogy a kik a «geniek» köréből a monda földolgozásának eszméjével foglalkoztak vagy tényleg kísérletet tettek a hagyomány önálló megalakítására, mind a népies színpad közvetítésével ismerkedtek meg a halhatatlan tárggyal, mely ezen gyarló köntösben sem tévesztette hatását, hisz a naiv igényű népkönyvekben is századok óta örvendett a legnagyobb elterjedésnek és tetszésnek.

Weidmann színműve megjelent Prágában 1775-ben és egy utánnymotban 1776-ban Mannheimban, a hol akkor Müller *Frigyes*, a festő, élt és nyomban még ez évben megírta első Faust-művét: *Situation aus Fausts Leben*, mely, a mi elég meglepő, még nem mutatja semmiben Weidmann hatását, a kinek műve esetleg csupán a hálás és rokonszenves tárgyra fordította újból Müller figyelmét. De már főműve, *Fausts Leben* (1778) és többi Faust-tervei és töredékei félreismerhetetlenül magukon hordják Weidmann köznapi fölfogásának és szűk, moralizáló álláspontjának befolyását. Még feltűnőbb ez a hatás Klinger Miksa *Faust-regényén* (1791), melyben azonban, a mondának eredeti körén túl, a «Sturm und Drang» eszméi és tendenciái éles kifejezést nyernek. Még a Goethe remeke, melynek első csírái régebbek mint Weidmann színműve, sem egészen ment az osztrák színész hatásától, ez első Faust-költőknek nagyszámú követői pedig legnagyobbbrst teljesen nemcsak Weidmann légkörében, de még gyenge tehetségének színvonalan is mozognak, noha elég ösztönzést merítenek is Müller, Klinger és Goethe műveiből, melyekből egyes költői elemeket vagy motívumokat átvettek.

* Első német fordítása Müller Vilmostól 1818-ban jelent meg.

Müller *Frigyes* (1749—1825, 1778 óta élt Rómában, a hol meghalt), mint már említettem, kétszer tett kísérletet a Faust-monda földolgozására: *Situation aus Fausts Leben. Vom Mahler Müller. Mannheim, 1776*, Shakespeare szellemének ajánlva, — és *Fausts Leben, dramatisirt von Mahler Müller. Erster Theil.¹ Mannheim, 1778*, melyet Gemmingen Ottó bárónak (1755—1836), a «Der deutsche Hausvater» (1780) című, a kortársaktól igen kedvelt és nagyra tartott színmű szerzőjének ajánlott.²

Müllert, a ki a német nép alakjait és életét utóbb megkapó realismussal, de egyúttal igaz költőiséggel is rajzolta idylljeiben,³ a népköltészet kedvelése vezette a népkönyvekhez. Geneveva (a kit 1776-ban egy érdekes ballada és később egy értékes dráma hőségévé tett), Magellone (a kit Faust-művébe is belekevert), Ernő herceg, Faust az ő kedveltjei ifjúkora óta, az utóbbi talán azért is, mert szülővárosában, Kreuznachban, mint tudjuk (főnt 13. l.), rövid ideig a gymnasium rektora volt.⁴ A «Sturm und Drang» szelleme volt a második indíték, mely őt korán a monda földolgozására csábította. Egészen ezen forradalmi irány szellemében fogta föl a hagyomány hőségét. «Faustot mindjárt nagy legénynek («Kerl») vettem», mondja műve előszavában, «oly legénynek, a ki egész erejét érezte, de érezte a zabolát is, melyet a szerencse és végzet reá raktak, és a melyet nagyon óhajtott szétszakítani, a mihez eszközöket és utakat keresett; a ki kényszerítve érezte magát arra, hogy mindent eltáposon, a mi útjába lépett és őt akadályozni akarja; a kinek keble tele van meleggel, úgyhogy szeretettel csünghet egy ördögön, a ki nyíltan és bizalmasan eléje lép. Fölemelkedni, oly magasra, a mint csak lehet, teljesen annak lenni, a miről érezzük, hogy lehetünk, — ez valóban természetünkben gyökerezik; de a zúgolódás végzet és világ ellen is, mely minket leszorít, nemes

¹ A darab öt felvonásra volt tervezve és utóbb belekerült volna a két évvel előbb megjelent «Situatio» is.

² Müller Faust-műveit legjobban kiadta Bernhard Seuffert, *Deutsche Literaturdenkmale* III., 1881, a ki már előbb kiténő könyvet irt (Berlin 1877) az érdekes költőről.

³ *Der erschlagene Abel* 1775, *Adams erstes Erwachen* 1778, *Der Satyr Mopsus* 1775, *Bacchidon und Milon* 1775, *Der Faun*, 1775, — de különösen: *Die Schafschur* 1775 és *Das Nusskernen*, 1781 (? de csak 1811 kiadva).

⁴ Gustav Wölfert, *Das gelehrte Schulwesen Kreuznachs*, 1869 (programm).

önálló lényünket, cselekvő akaratunkat hagyományos korlátokkal («Conventionen») lenyomja». Faustjából megtanulhatni, «hogy az ember többet kíván, mint a mennyit neki Isten és Ördög adhatnak». Íme, a «geniek» szelleme, mely legerősebben ezen korszak Faust-műveiben nyilvánul. És Müller még jobban általánosítja ezt a szellemet, midőn hozzát teszi: «Vannak pillanatok az életben, — ki ne tapasztalna, ki ne tapasztalta volna ezerszer! — mikor a szív önmagát átugorja, mikor a legkiválóbb, legjobb ember, igazságosság és törvény ellenére is, mindenkép önmagán túlra vágyódik».

Müller előtt, mint tudjuk, Lessing közölt egy jelenetet a régi Faust-drámából (1759) és a festővel egyidejűleg (1773—75) írta Goethe a maga *Faust*-ját. Az előbbi semmi hatással sem volt Müller tervére,* az utóbbi semmi esetre első Faust-művére, míg a másodikon már észlelhető Goethe hatása. Nyomtatásban az ő korában ő lépett először költői jellegű és értékű Faust-művel a közönség elé. Forrása nem a népkönyv volt, melyet talán nem is ismert, hanem a bábjáték, melylyel lényeges pontokban egyezik, még pedig oly bábjáték, mely Weidmann darabjához (1775) közel áll, esetleg Weidmann gyöngé műve maga is. És főhatással volt reá Shakespeare, a kinek méltán ajánlotta első kísérletét.

Saját műve nem igen felel meg annak a nagy várakozásnak, melyet előszavának hatalmas eszméi keltenek. A darab az ördögök tanácskozásával indul meg, mely elég érdekes, humoros és szatirikus nyilatkozatokat tartalmaz. Sátán örül ugyan a százas léhaságának, de mivel minden «közepes, közönséges, pórias», mivel «a bűn bársonyos talpon lopózik az emberi társadalmon keresztül» és «nagy bűncselekmények már elő sem fordulnak», mégis igen unalmasnak találja az emberiséget. A többi ördögök osztoznak Sátán ítéletében, mert a világ oly nyomorúságos lett, hogy még a bűnben sem tud nagy lenni. «Az emberek gyatra kutyákká lettek, a kik már becsületesen élvezni

* Midőn Lessing 1777 elején több hónapig tartózkodott Mannheimban, sokat érintkezett Müllerral és ekkor természetesen a Faust-monda dramatizálása is szóba került. De a két író álláspontja ekkor is igen eltérő volt és az maradt később is.

sem tudnak.» Az irodalom terén is nagy a hanyatlás. Azelőtt akadtak itt «egészséges legények és fajnők, a kik korbácsokkal és bunkókkal» kiverték a varangyokat és rókákat; most szalmaszálakkal fenyegetőznek és hangosan hirdetik maguk bátorságukat. Ily általános nyomorúság közepett még Lucifer is tart a pokol teljes esődjétől, mert mire megy ily gyarló legényekkel? Ekkor föllép Mephistopheles, a ki tud még egy valóban nagy embert, Faustot, a ki különb mint a mindennapi lelkék egész világa, a ki myriádokból kiválogatva hivatva van, hogy vagy seraph vagy ördög legyen. Erre nyomban elcsábítására indulnak az ördögök.

Faust Müllernél («Fausts Leben») nem a tudás forrása után sóvárgó ifjú, hanem érett férfiú, a ki már sokat tapasztalt és sokat élvezett. Most kettős baj szorítja: egy oldalról hitelezőinek gazsága, más oldalról szellemi erejének korlátozottsága, melyhez még tudatlan versenytársainak gonoszsága járul, a kik a nagy tudóst és fenkölt szellemet megsemmisíteni és útból eltenni törekcsenek. Helyzete mind tarthatatlanabb lesz; atyja is Ingolstadtba érkezik, hogy (a nyárspolgárok ítélete szerint) rossz útra tévedt fiát megmentse. Családja nagy elkeseredéssel értesül szomorú helyzetéről, melyen játék útján próbál segíteni, de a szerencse itt sincs vele és adósságai nőttön nőnek. Most a rendőrség közegei közelednek, de más oldalról egy szellem szózata gazdagságot és elismerést, dicsőséget és élvezetet ígér neki. Faust e szózatra kilátásba helyezi, hogy szövetkezik az ördöggel, mire Mephistopheles a levegőn át megmenti a hőst. Faust atyja és Wagner aggódva nézik a fejleményeket, Faust igéri is, hogy szakít az ördöggel, de fölkorbácsolt vágyai és a jövőnek csábító képei mégis a Gonosz hatalmába úzik és Faust megköti a szerződést Mephistóval. Erre álomba merül, az ördög pedig kesereg saját nyomorúságán és azon szomorú kötelezettségén, hogy Faustot el kell veszítenie. Ezen monologgal végződik a Müller második Faust-művének elkészült és nyomtatásban megjelent első része, mely ezenfelül egyes mellékes jeleneteket tartalmaz, főleg Faust elleneinek (Magister Knellius) jellemzésére és ostromozására, de kortörténeti epizódokat is, milyenek pl. a deákok és zsidók életének rajzai. A darab egy öttagú Faust-cyclusnak lett volna egyik része,

de bajosan sejtethető, ezen elkészült első rész alapján, hogy a többi négy darabnak mi lett volna a tárgya.

A két évvel korábban megjelent «Situation» a cselekvény folytatását tartalmazza. Faust és Mephistopheles szerződése félig lejárt: Faust (mint a Wagner-népkönyvben) az arragoniai udvarnál van Madridban, hol nagy tiszteletben részesül és egy szeretett hercegnő kezére számít. Most előáll az ördög és figyelmezteti az élvezetek hajhászására merültet, hogy szerződése félig már lejárt. Faust megdöbben és meg akar szabadulni Mephistótól, de ennek fenyegetése, hogy rögtön nyomorult koldussá teszi, ráveszi, hogy a szerződést újabb tizenkét évre aláírja, a mi őt a pokolnak biztos zsákmányává teszi. Ez a jelenet igen sikerült, nem kevésbé egy másik jelenet, melyben Faust hymnust énekel a szerelemre, de ez a hymnus akarata ellenére az ördögre mondott átokba csap át. Müller komikus erejének fényes bizonyítéka Junker Fritz, Faust társa, a ki a szokásos Hanswurstra emlékeztet, de ennél művészebb alkotás. Nehány további fönmaradt töredék inkább csak mellékes részleteket tartalmaz, erős szatirai éllel saját ellenfelei, főleg Faust-művének bírálói ellen.

Faust Müllernél igen kifogásos alak. Nagy genie, a ki mindent akar tudni és bírni, «a telhetetlenség oroszlánya ordít belőle»; de szövetséget elsősorban azért köt az ördöggel, hogy hitelezőitől megszabaduljon. Később is gazdagság és élvezet egyetlen céljai, a mondának mély szellemi magvát a költő teljesen elejti. Faust nem annyira a monda hőse, mint inkább azonos a szerzővel, a ki szintén inkább bírni és élvezni, mint tudni óhajtott; benne is kevés volt az erkölcsi erő, mint hősében is. Sikerültebb alak Mephisto, a ki lényegesen különbözik Goethe ördögétől. Müller Mephistója érző ördög, mint Klopstock Abbadonnája, a ki saját végtelen nyomorát mély fájdalommal kesergi, de szánalommal fájlalja áldozatainak nyomorát is, a kiket csak felsőbb parancsra üldöz és fojtogat. A többi ördögökben Müller az egyes társadalmi osztályokat és foglalkozásokat szatirizálja, itt is inkább kortörténeti érzézzel, mint költői szempontokból. Wagner nála nem Faust dolgozótársa, hanem csupán hű barátja, a ki a megtévesztettnek minden lépését aggódva követi, hogy őt megmentse.

Mint dráma Müller műve, a mennyiben a töredékekből biztos ítéletet mondhatni, nagyon gyöngye. Nem is akart ő drámát írni, hanem csupán korképet: innen a sok alak, melyek a cselekvénnyel csak igen laza vagy semmi összefüggésben nincsenek (a tudósok, a diákok, a zsidók stb.), innen a sok mellékes motívum, melyek később mellékes cselekvényre vezettek volna, a sok (eddigelé) széltalan epizód. De a «Situation» igazi dráma: Faust tudatosan szövetkezik az ördöggel: Shakespeare hatása ebben a kis darabban félreismerhetetlen; «Faust élete» ellenben jelenetek sora, igazi drámai élet nélkül: a hősnek nincsen bűne, tetteit kivülről fekvő rúgók okozzák. A darab természetesen Faust megsemmisülésével végződött volna; de nincs tudomásunk róla, hogy Müller ezt miképp akarta indokolni és feltüntetni.

Az első újkori német «Faust», melynek gyöngéit a korabeli kritika¹ helyesen fölsimerte, irányában, fölfogásában, de különösen nyelvében és stílusában a «Sturm und Drang» terméke, mely naturalismusában a természetest hajszolta és sokszor izléstelenül túlozta. Midőn Goethe Faust-jának első része megjelent, Müller visszatért ifjúkori művéhez és nagyszámú töredékeihez, és versben kezdte anyagát földolgozni; még 1822-ben is dolgozott ezen művének nyolczadik (!) fölvonásán. Ez átdolgozásból csupán két töredék jelent meg nyomtatásban: az I. fölvonásnak első fele² és egy párbeszéd Faust és atyja közt.³ A verses mű egyenletesebb, tisztább, mérsékeltőbb, de erőtlenebb is, mint a régibb prózai jelenetek. A folytatásban, melyről csak Müller leveleiből tudunk egyet-mást, túlteng az elbeszélő-elem: Faust mindjobban süllyed, míg végre az ördögé lesz. De drámának, a párbeszédes alak daczára, semmi nyoma. Faust az érzéki szerelem áldozata, hisz ennek a szenvedélynek áldozott volt föl mindent. A katolikussá lett (1780) költő utóbb a mennyet a Boldogságos Szűzzel viszi be művébe, mely-

¹ Főleg Merck és Wieland bírálata (a «Deutscher Merkur»-ban, 1776), mely a «Situation» hőst nyomoruságos dicsekvőnek mondja, a ki majd királynőbe lesz szerelmes, majd egy nagy mondással sírva elhagyja a színpadot.

² Frankfurter Conversationsblatt, 1850, 238—259. sz., Seuffert nagy Müller-művében. 195. l.

³ Götz, *Geliebte Schatten*, 1858, 32. l.

ben a «Sturm und Drang» szellemét kiszorítja a vallásos fölfogás, a geniek korszakát fölváltja az egyébként rokon romantika phantastikája. De Müllernek az az érdeme kétségtelen, hogy az újabb német költők közül ő volt az első, a ki Faust titanismusát megértette, ha nem is tudta művészileg megalakítani. Ez érdemével túlment előzőin (Lessing és Weidmann) és előfutárja lett a Goethe remekének. Hogy művének egyes elemei átmentek a bábjátékokba, nem lényeges dolog, hisz a népies színpad nemcsak tőle vett át részleteket.

Egészen más jellegű alkotás *Klinger Miksa* (1752—1831) Faust-műve,* mely nagyrészt az epika és dráma mesgyéjén mozog, a mennyiben regény ugyan, de tele van elevenen lüktető párbeszédekkel, melyek a műnek helyenként az igazi dráma jellegét kölcsönzik. Lehetséges is, hogy szerzője előbb drámának tervezte, hisz a hetvenes években, melyekbe a mű kezdetei visszanyúlnak, a kor érdeklődésének előterében a dráma állt és Klinger maga is a színi költészet terén működött kiváló lelkesedéssel és sikerrel. Klinger képzelete legszívesebben a borzasztónak és iszonyatosnak rajzában kéjeleg és nem riad vissza a sikamlósnak és trágárnak festésétől sem. De gazdag igazi nagy vonásokban is, melyek művét az összes Faust-munkák közül mégis legközelebb viszik Goethe remeke mellé, melylyel persze mint műalkotás egy sorba sohasem állítható.

Klinger Faust-regényének cselekvénye, mely rengeteg elbeszélő és böleselő anyagánál fogva bajosan kivonatható, fővonalaiiban a következő: Faust, egy nagy család feje, hatalom és dicsőség után vágyódik. Ez utóbbit a könyvnyomtatás föltalálásával hiszi elérhetni, de bibliáját korlátolt kortársai semmibe sem veszik. Elkeseredésében és gyermekeinek nyomorától hajtva, a mágiára adja magát, mert «a metaphysika szappanbuborékjai, a morál lidércztüzei és a theologia árnyékai» különben sem elégítik ki nagyratörő lelkét. Azért most megidézi az ördögöt: gazdagságot, dicsőséget, élvezetet akar. Az emberiség geniusza

* Friedr. Maximilian Klinger, *Fausts Leben, Taten und Höllenfahrt in fünf Büchern*. St. Petersburg, 1791, 412 l. — V. ö. róla: Georg Josef Pfeiffer, *Klingers Faust*, 1890 és Franz Prosch, *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, 1883, 909—927. l. Részletesen tárgyalja Max Rieger is nagy Klinger-munkájában II., 1896, 247—312. l.

óva inti őt; de Faust hallani sem akar oly szellemről, mely tőle «alázatosságot, szenvedéseiben önmegadást és igénytelenséget» követel. Hatalmas szava lehat a pokolba, hol az ördögök ép allegorikai ballettel kapcsolatos nagy örömnépet ülnek, mert Faust találmánya az örültség és tévedés műveit a legszélesebb körökben fogja elterjeszteni és az emberiség romlását a pokol javára tetemesen elősegíteni. Sátán most Leviathánt* küldi, hogy Faustot megrontsa. Ez követeli a pokol fiától, hogy magyarázza meg neki a természetnek és az emberi léleknek titkos rugóit. De Leviathán ezt nem teheti, mert halandó ember nem képes a szellemek nyelvét megérteni. Faust sürgető kérésére a Gonosz magára ölti szellemi alakját és a szellemek nyelvén szól hozzá, mitől Faust ájultan rogy össze. «Látod már most, Faust, hogy mi vagy?» szól hozzá gúnyosan a daemon. «A homályra születve, észben és erkölcsben kicsiny!» De Faust nem engedi az emberiség erkölcsi értékét kisebbiteni, mire Leviathán kijelenti, hogy visszaadja neki szerződésüket, ha az embernek erkölcsi nagyságát bebizonyítani képes lesz.

Másnap az ördög mint császári követ jön Fausthoz, a kit találmányának nagyszerűsége miatt óhajt ismerni. Ennek híre egyszerre megváltoztatja az emberek magatartását vele szemben. Pénzt küldenek neki és a polgármester is keresi kegyét. Az ördög most rögtön fölvilágosítja szövetségesét az embernek erkölcsi értékéről: a polgármester kiszolgáltatja szép feleségét Faustnak; föláldozza nevének tisztességességét, hogy nemességet nyerjen. A másik példa a remete, a ki pénzért és érzéki gyönyörért gyilkolni akar. Sőt Faust saját felesége is gyalázatossá lesz pénzért és hiúságból. Még több példa következik: egy báró hajthatatlan marad könnyekkel szemben, de rögtön kapható kis pénzért; a mainzi fehér apácák fejedelemasszonya kiszolgáltatja legszebb apácáját Faust kéjének, mert e kegyességétől tekintélye és hatalma öregbedését várja; egy ifjú, a kit Faust megmentett, tönkreteszi jóltevője családját. Nem jobbak a püspök vagy az uralkodó: bosszúvágy és érzéki kéj min-

* Ez a Jób könyvében és a zsoltárokban említett vízi szörnyeteg, mely utóbb a kárt és bajt okozó gonoszság megjelölésére szolgált. Mint ördög a Faust-irodalomban Klingernél szerepel először.

denütt állattá süllyesztik az embert. Faust maga is meggyalázza az ártatlan Angelikát, a physiognomista szerzetesben pedig neveltségessé teszi régi ideálját, a tudományt.

A szövetségesek ezután a külföldre indulnak, hol még borzasztóbb dolgokat tapasztalnak: XI. Lajos francia király, Gloster angol herceg, Flórenczben az érsek (a ki a nagy Cosmus unokaöcsését meggyilkoltatja), VI. Sándor római pápa, a spanyol inquisitio mind vérlázító iszonyatosságokat és förtelmes gyalázatosságokat végeznek.

E tapasztalatok megsemmisítik Faustnak az emberekbe vetett hitét és kétségbeesetté teszik. Ekkor újra megjelen előtte az emberiség geniusza és saját atyjának szelleme, a kik a jó útra akarják visszavezetni. Faust csakugyan haza akar térni és övéinek körében új életet kezdeni. De hiába: családjának minden tagja meg van gyaláztatva. Faust megutálja az életet és egyetlen vigaszra, hogy sokat vétett ugyan, de sok jót is tett. De Leviathán ekkor megmutatja neki, hogy jótéteményei mind iszonyú következményeket vontak maguk után:* «Nemzedékek elátkozzák létöket, mert te örült órákban kielégítetted viszketegeted vagy emberi cselekvények bírójává toltad föl magadat». Faust meg van semmisítve. «A pokol kínja nem lehet nagyobb, mint a mit én érzek», kiált föl az agyongyötört titán. De midőn az ördög őt meg akarja fojtani, teljes erejével védekezik, a pokol azonban végre mégis diadalmaskodik. Leviathán darabokra tépi testét, lelkét pedig a pokolba viszi, hol Faust az ördögökkel daczol és ezért ezerszeres kínokat kénytelen elszenvedni.

Klinger azt állítja, hogy «mindabból, a mit eddig Faust-ról írtak vagy költöttek, semmit sem használt, nem akart semmit sem használni». De e nyilatkozata nem vehető szó szerint: Leviathán jellemzésén észrevehető Klopstock és Milton hatása, Faust mint családfő Weidmann színművéből való; de főhatással voltak reá Voltaire és Rousseau: az elsőől származik művének alakja, a másodiktól eszmei fölfogása. Voltaire («Candide») neveltségessé teszi Leibniz optimismusát, mely ezt a világot a lehető legjobb világnak nézi; Klinger Faustja, daemoni szö-

* Ez a motivum a későbbi Faust-művekben ismételve szerepel.

vetségese segélyével, javítani akarja a világ sorát, elejét venni a rossznak, a gonoszt megbüntetni; de végül rémülettel látja, hogy e törekvésével csak fokozta és szaporította azt a sok bajt, mely amúgy is nyomja az emberiséget. De fölfogásának alapja mégis inkább Rousseaura vall és nem Voltairere: a világnak összes bajai nem a teremtőtől származnak, hanem az embertől, a ki megromlott és megrontotta a világot.*

Faust Klinger regényében az emberi méltóság nagyságát akarja bizonyítani, de folyton csak az erkölcsi romlottság útjait járja, a mit Leviathán szemére is vet: «Büszkén haladtál el a szegénynek és szerénynek kunyhója mellett, a ki mesterkéltnél bűneitek nevét sem ismeri, hanem arca verejtékében eszi kenyérét, melyet nejjével és gyermekeivel hűségeesen megoszt», — de arról hallgat az ördög, hogy ő vezette szövetségesét ez utakra, a ki ily módon maga is kéjencz lesz, a milyen egy időben Klinger is volt, a kinek Faust hű képmása. Ezért szerepelnek nála pl. Frankfurt és Mainz, mely városoknak a Faust-mondához semmi közük, de Klinger életében fontos állomások. Egyéb élményei és tapasztalatai is sűrűn tükröződnek művében.

Klinger Faust-műve szatirikus irányregény a fölvilágosodás szolgálatában. Hőse a XVIII. századnak szellemi mozgalmában gyökerezik és e mozgalmak megtestestítése; mint ilyen nem is igen illik bele abba a korba, a XVI. századba, melyben a költő, ebben a pontban a mondához ragaszkodva, szerepelteti. A cselekvényt magát a szerző semmibe sem veszi, nem is nagyon sikerült. Leveleiből tudjuk, hogy nem regényére mint ilyenre büszke, hanem művének mély czéljára, gondolatának sokoldalú gazdagságára, szatirájának élességére és humorának eredetiségére, mind oly jelességekre, melyek művétől el nem vitathatók, de melyek magukban, művészi eszközökkel fölépített cselekvény nélkül, még nem alkotnak jó regényt. Világos, hogy Faust-műve neki csak kényelmes keret volt, melybe könnyen beilleszthette világnézetének és emberismeretének bámulatosan sokoldalú és gazdag anyagát. A regény igazi föladatát, hogy az életnek egy nagyszabású képében ér-

* Az allegorikai balletet Cranz művéből «Gallerie der Teufel» (1776—77) vette.

dekes jellemeknek és művészileg megszerkesztett eseményeknek szerves fejlődését és rajzát adja, Klinger teljesen mellőzte ezen művében.

Egy rokon gondolatot fejt ki Klinger egy másik művében, mely voltaképp csak cziménél fogva ¹ érdemel itt említést. Ben Hafí meséli e regényben a khalifának tizenkét estén a következő történetet. Abdallah, a nemes és kitünő nagyvezér, a ki csak Giuzurat szultánjának és népének boldogságát óhajtja, szövetkezik egy daemonnal, a ki őt intse, ha az erény, barátság és szerelem lelkesedése őt el akarná ragadni. Tudni akarja, mi az igazság és mi a csalódás, bele akar tekinteni az emberek szívébe és előre megtudni tetteinek következményeit, tehát, a szív szavának elhallgattatásával, csakis az észről és értelemről akarja magát vezéreltetni. A daemon teljesíti óhaját, és Abdallah a szultánt, a népet, összes rokonságát és önmagát is boldogtalanná teszi. Midőn végül újra megtalálja szívét és csak erre hallgat, ismét boldog lesz és boldogít másokat is. Faust-regényében Klinger kifejtette, hogy hőségnek emberfölötti erővel véghez vitt törekvése, hogy a földi bajokon segítsen, nem vezetett sikerre, mert hajótörést szenvedett az emberek oktalanságán, mely képtelen tetteinek következményeit előre látni; most ezen «keleti Faustjában» emberfölötti tudással törekszik a hős ugyanazon célra, de szintén siker nélkül, mert «csak a szív melege az a tűz, mely csodákat képes művelni», mert a szív, Rousseau szerint, a lelkiismeret szerve, a természet hangja.²

Klinger Faust-regénye nagy hatást tett korára ³ és sokan a későbbi Faust-költők közül (a bábjátékok gyártói vagy modernizálói közül is) erősen állnak az ő befolyása alatt. Ez utánzók azonban többnyire csekély tehetségek, melyek rendszerint csak pillanatnyi színi hatásra törekedtek és azért maradandóbb

¹ *Der Faust der Morgenländer oder Wanderung Ben Hafis, Erzählers der Reisen vor der Sündflut, Bagdad 1797, 397 l.* (Az előszó kelt «Im November 1795.»)

² A regény egyuttal az udvaroncok ellen van írva, a kik uruk fülét megmérgezik és őt gonosz tettekre hajtják.

³ V. ö. Roderich Warkentin, *Nachklänge der Sturm- und Drangperiode in Faustdichtungen des 18. und 19. Jahrhunderts, 1896, 101 l.* és ismertetésemet Budapesti Szemle, 93. köt. 1898, 148—157. l.

értékű műveket nem hozhattak létre. De egynehány azért mégis figyelmet érdemel.

Az első, a ki már néhány évvel Klinger regénye után a Faust-monda dramatizálását megkísérelte, *Soden Gyula gróf* (1754—1831, 1790-ben lett gróf) kiváló államférfi és nemzetgazdász volt, a ki nagyfontosságú, komoly hivatalos elfoglaltsága közepett a színpad számára is, melyért nemcsak lelkesegett, hanem bőven áldozott is, rendkívül gazdag és a maga idejében nagyrabecsült munkásságot fejtett ki.¹ Irt vagy huszonöt színművet: drámákat, tragédiákat és operetteket, melyek még a XIX. század elején is egész Németországban repertoíron voltak és nagy tetszésben részesültek. Néhány darabja (így «Ernst Graf von Gleichen» 1791, «Boley Anna» 1794, «Aurora» 1801) magyar fordításban nálunk is színre került; «Ignez de Castro» című tragédiáját pedig, mely három kiadást ért (1784, 1787 és 1791) és olaszra is lefordítottatott, a fáradhatatlan írónak legkedveltebb és talán legsikerültebb művét, «magyarította»² Dugonics András «Báthory Mária» című «jeles történetében» (1795), mely nálunk is a legnagyobb népszerűségnek örvendett. Soden tehetségét kortársai túlbecsülték, túlbecsülte ezt a nagyműveltségű férfiú maga is, különben nem mert volna egy ízben Lessinggel³ és két ízben, még pedig tudatosan és a biztos siker reményében, Shakespearerrel versenyezni.⁴ De a jelenkor talán mégis méltánytalanul mellőzi.

Faust-drámája⁵ a «Sturm und Drang» igazi terméke, pedig Soden, a ki a XVIII. század hetvenes és nyolczvanas éveiben magasrangú, előkelő államférfi, majd miniszter volt, ezen

¹ Otto Hachtmann, *Graf Jul. Heinr. von Soden als Dramatiker*. Göttingen, 1903, 158 l. Beesés dolgozat, de ép a Faustról szóló szakasz (81—87. l.) igen gyöngé.

² Ezt kimutattam Egyet. Philologiai Közlöny VI., 1882, 453—464. l., «Báthory Máriát» kiadtam irodalomtörténeti bevezetéssel az Olcsó Könyvtárban, 1887.

³ «Virginia» (1805), «Emilia Galotti» ellen, melyben az antik tárgy modernizálása következtében, szerinte, a tragikum elveszett.

⁴ «Kleopatra» 1787 és «Romio und Juliette», 1803, ez utóbbi Della Cortes (Verona története) alapján.

⁵ *Doktor Faust. Volksschauspiel in 5 Aufzügen*, 1797. Egyes jelenetek ezen darabból megjelentek előbb Soden grófnak «Thalia und Melpomene» című folyóiratában (1797).

mozgalom íróival soha személyesen nem érintkezett. Nála Faust mint 30 éves diák lép föl erkölcsileg és anyagilag züllött társak közepett. Kicsapongásai és törvénybe ütköző tettei miatt a tömlőcz várja, és Faust mélységes elkeseredésében és dühében iszonyú dagályos szólamokban támadja a társadalom romlottságát és kortársai hitványságát, erősen fölülmulva Moor Károly («A haramják») nagy hangzású forradalmi tirádáit. Ekkor közelít hozzá egyik társa, Brenner, a ki már régebben az ördög szövetségese, és a kit a Gonosz csak azért nem vitt még magával a pokolba, hogy még másokat is, elsősorban Faustot, elcsábítsa. Ennek viselkedéséről értesült atyja is, a ki most megjelen és szerény hajlékába hívja eltévelyedett fiát. De késő, a törvény szolgálai börtönbe hurcolják Faustot. Itt Brenner egy könyvet juttat kezébe, mely «a szellemvilág titkai» tárgyalja és a hőst a legnagyobb életkedvvel és a legmerészebb reményekkel tölti el. De megjelen védőszentje, Ithuriel, «a lelkiismeret megszemélyesítése» is, a ki egyelőre visszatartja őt a végzetes lépéstől. Ez az I. felvonás kétségbevonhatatlanul viseli magán Klingernek (Sodennél is a könyvnyomtatás feltalálója Faust), de egyúttal (főleg Ithuriel szerepében) Weidmannak is bélyegét.

A II. felvonásban megidézi a még mindig a tömlőczben sínlődő Faust az ördögöt, kitől pokoli szolgát követel, mire hét daemon* lép föl, a kiktől bátorságukat, tudásukat és gyorsaságukat tudakolja. Ezután megjelen Mephistopheles, «a bűnbánás skorpiója», a ki Faustnak halhatatlanságot, polgárjogot a szellemek világában, fenséget és hatalmat ígér. Faust aláírja a szerződést, — titokban az igazságnak és erénynek esküvel lekötve magát, — mire kijelenti, hogy «bolygótól bolygóhoz akar repülni, a teremtés mélységeit kinyomozni, az ártatlanság könyűit fölszárítani, a zsarnokság és bűn bálványait ledönteni». Ithuriel elkésett intő szózatával, Faust pedig Mephisto varázsköpenyén elrepül.

A III. felvonásban Faust boldogtalanabb mint valaha volt, mert bejárta a világegyetemet, de a világrend okait és céljait

* Mint Lessingnél a XVII. irodalmi levélben: az 1589-iki Faustkönyv az erfurti fejezetekben csak három daemont léptet föl.

még mindig nem ismeri, nem érti. Mephisto meg akarja vigasztalni és elvezeti arájához, Erzséhez, egy szegény pórleányhoz, a kit, mint saját atyját is, Faust pénze rendkívül boldoggá tesz, úgy hogy Faust undorral fordul el tőlük. Most jót akar tenni a szerencsétlenekkel és tényleg segít sok emberen, a ki jajgatva hozzá fordul. De Ithuriel egy tükörben megmutatja neki, hogy jótéteményei mind borzasztó következményeket vontak maguk után.* Megsemmisítve roskad a boldogtalan a jó szellem karjaiba.

De ez csak pillanatnyi javulás volt, mert a IV. felvonásban Faust ismét Mephisto társa, mintha semmi sem történt volna. Most újra tudás után vágyódik és megidézi Sokratest, Catót és Solont, de ezeknek bölcsesége sem tudja háborgó lelkét lecsöndesíteni. Ismét jót akar tenni, de ezúttal nagyobb szabású tette határozza el magát: segíteni óhajt a nyomorgó népen, melynek kunyhói elpusztítvák. Azért fölkeresi a fejedelmet, a kit czudar udvaroncok környékeznek. Faust felvilágosítja az uralkodót, a ki nem hisz neki, és az udvaroncok fegyveres erővel elűzik a reformátort. Faust látja, hogy hiába szolgál-tatta ki lelkét a pokolnak: sem az emberiségen nem tud segíteni, sem a jövőbe nem képes látni. Lemond nagy eszméiről és csak szórakozni akar. Ekkor hozza neki Mephisto a görög Helenát, kinek szépsége annyira elkábítja, hogy majdnem eszmélet nélkül rohan karjaiba. Mephisto már örül biztos győzelmének, de Ithuriel eszméletre téríti a hőst, a kit mély bűnbánás fog el. Ennek daczára a gonosz szellem lángokban magához ragadja áldozatát, a ki jajgatva fölkiált: «Jaj nekem! Te megsemmisítesz!»

Itt vége lehetne a darabnak, és baj, hogy nincs vége; de Soden még egy ötödik felvonást is fűzött művéhez. Ithuriel ebben szüleihez és bájos arájához viszi a hőst, a ki övéinél a legszívélyesebb fogadtatásban részesül. Nem romlottak el Faust pénzétől: ez csak az ördög ámitása volt. Faust boldog családi életet akar élni, nőül akarja venni Erzsit, a kit elesábi-

* Ezt a Klinger-féle gondolatot Soden már egy előző darabjában («Aurore oder das Kind der Hölle», 1795), melyről Schiller igen kedvezőtlenül ítélte, is kifejtette: «Tudd meg, egy rajongó több erkölcsi javat ronthat meg, mint a mennyit ezer bölcs fáradságos ápolással csiráztatni képes.»

tott és egy fiú anyjává tett volt, és szerény munkával meg akarja keresni mindennapi kenyerét. De kitör a pórlázadás¹ és a parasztok őt óhajtják vezéröknek. Hogy visszatartsa őket a pusztítástól és gyilkolástól, elfogadja (mint Götz) a vezéreltet; de midőn azt követeli tőlök, hogy a hatóságokat tiszteljék, a papság és nemesség vagyonát kíméljék és tisztességes munkával tartsák fenn magukat, megvásárolt árulónak mondják és meg akarják ölni. Ekkor Faust Mephistót hívja, a ki varázsköpenyén elviszi. Az utolsó jelenet a hősnek szobájába visz bennünket. Faust határtalan kétségbeesés rabja. Ekkor a falon tüzes írás jelen meg: «Faust, időd letelt!» Az óra üt, mint a bábjátékban;² Faust imádkozni akar, de nem tud. Végre daemonok elragadják a levegőn keresztül.

Az egész darab Müller és főleg Klinger hatása alatt készült, de tele van a «Sturm und Drang» termékeiből («Haramják», «Götz») vett alakokkal és motívumokkal; azonban Goethe 1790-iki «töredéke» nem befolyásolta a szerzőt, a ki csupán az egyes jelenetek színpadi hatását hajszolta, míg az egésznek egységességét semmibe sem vette. Hőse gyöngye alak. Soden eget ostromló titánnak akarta rajzolni és egy-két helyen tényleg úgy beszélte, hogy világgraszoló nagy, vagy legalább rémes dolgokat várhatunk tőle; de tettei nyomorúságosak. Furesa a pokollal kötött szerződése is, melyben saját szerű reservatio mentalissal voltaképp az igazságnak és erénynek köti le lelkét. És milyen báb ez az Ithuriel, a ki folyton föllép, mikor semmi szükség reá, de a legfontosabb momentumokban vagy elkésik, vagy egyszerűen elmarad. Weidmann ezzel az alakkal, de néhány kisebb motívummal is, igen kedvezőtlenül befolyásolta Sodent, a ki egy Faust-drámát akart írni, mikor semmi belső szükség nem kényszerítette ezen tárgy választására és földolgozására. A darab nem is tett az olvasókra vagy az irodalomra hatást,³ sőt a költő maga sem vette föl színműveinek gyűjte-

¹ Vagy a francia forradalom német földön? A kor rajza igen zavaros.

² És Marlowe tragédiájában, melyet azonban Soden valószínűleg nem ismert.

³ Szini hatásáról men szólhatni, mert, úgy látszik, csak egyetlen egyszer adták elő, és ez előadásról nem ismerünk tudósítást; de egyes bábjátékok átvettek belőle részleteket.

ményeibe.* Hogy a második gyűjteménybe nem vette föl, könnyen érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a «Sturm és Drang» hívéből mi lett a XIX. század elején. «Virginia» című szomorújátékának (1805) bevezetésében kifejti dramaturgiai nézeteit, melyekkel ifjúkori színművei össze nem egyeztethetők. Most «Ármány és szerelem», «Fiesco», «Don Carlos», «Hamlet» szerinte teljesen eltévesztett művek, ellenben mintaszerűek Goethe «Iphigeniája» és Collin siralmas «Regulusa», mert a főkövetelmény a drámában a hősnak heroismusa. Ily mértékkel természetesen el kellett ítélnie saját Faust-művét is, mert ennek hősében nincsen semmi a herosból, noha helyenként oly forradalmi poseban szaval, mintha tényleg a világot ki akarná fordítani sarkából.

Egyik jellemző vonása Soden Faust-drámájának, hogy hőse lelkes német hazafi. «Ó haza! haza!» kiált föl, midőn elrepül, «ó, hogy létednek kedves ábrándjáról le kell mondanom!» Faust egységes, helyesen kormányzott Németországot akar, a mi Soden grófnak is lelkes eszméje volt. Fősúlyt arra látszott helyezni, hogy Faust nála politikai reformátor, de szerencsétlen reformátor, a ki áldás helyett szerencsétlenséget hoz a népre. Soden azonban annyira beleélte magát a régi népdramába, hogy «Faust»-jának ez a politikai tendenciája nem érvényesül. A lázadók így szólnak a hőshöz: «Fáradhatatlanul törekedtél halhatatlanságra; a polgárok koronája várja a haza megmentőjét. Németország a szó valódi értelmében legyen szabaddá és te az új köztársaság megalapítója!» De a további cselekvényben elejti ezt a motivumot, mely nem egyéb, mint kölcsönvétel a «Götze»-ből. Egyébként az egész darab zavaros, világos alapgondolat nélkül szűkölködő. Csak mint a «Sturm und Drang» rendkívül dagályos, de sok tekintetben jellemző terméke bír igen mérsékelt irodalomtörténeti érdekekkel.

Egy évtizeddel később még mindig Klinger nyomdokain halad *Karl Schöne* is, a ki 1779-ben született Hildesheimban, előbb festő akart lenni, sőt szülővárosában mint színész is szerepelt, de aztán az orvosi pályára lépett és 1852 után halt

* Ilyet kettőt adott ki: *Schauspiele* 1788—91, 4 kötet (13 darab) és *Theater* 1814—19, 3 kötet (9 darab).

meg Stralsundban. Két Faust-dramát írt: az első, egy regényes tragédia, 1809-ben jelent meg;¹ a második, Goethe Faustjának folytatása, 1823-ban.² Gyenge, önállótlan író volt, mit két Faust-műve közt kiadott szomorújátékai³ is mutatnak, de legerősebben ép Faust-darabjai bizonyítanak. Első darabjában, saját nyilatkozata szerint, Klingerből indult ki; de már a II. felvonástól önálló tervét követte. Ez önállósága nem tanuskodik képzeletének ereje vagy gazdagsága mellett. Faust nála is azonos Fusttal, és mint Klingernél, elkeseredve sorsának mostohasága által, itt is Leviathánnal szövetkezik: elhagyja érényes nejét, fiait és vallásos atyját és világgá indul az ördöggel, a ki neki hatalmat, vagyon és szép nőket ígért. Faust itt is, mint Klingernél, elhatározza, hogy az ördögtől nyert hatalommal csak jót tesz. III. Frigyes császár és kitűnő kanczellárja, Heribert, szívesen fogadják, de ellenszenvvel viseltetnek vele szemben Innocenz pápai legátus, a ki befolyásra és hatalomra vágyódik, és ennek vak eszköze, a nagyravágyó gróf Berthold. Ez utóbbinak viszonya van a derék Heribert szép feleségével, Matilddal, míg Faust Heribert (első házasságából származó) gyönyörű leányának bájait élvezi. Innocenz ármánya folytán Faust is Heribert is tömlőcbe kerülnek, hol ez utóbbi meghal, mert nem tudja leányának halálát túlélni, a ki megmérgezte magát, midőn Faust elfogatásáról értesült. A hőst kiszabadítja az ördög, a kitől megtudjuk, hogy Innocenz bíbornok lett, Berthold pedig kanczellár. A gonosz Matild is, kinek cselszövénye volt minden baj okozója, bűnhődött: megőrült. Erre Leviathán Fausttal lángok közt a pokolba merül. Schöne Klingernek mély gondolatát, hogy az ember ne akarjon bíraskodni embertársai fölött, igen ügyefogyottan alkalmazza, mert hiszen gyarlón kieszelt cselekvényében Faust egészen passzív alak és semmiben sem részes, a mi bűnös és gonosz történik.

¹ *Faust, eine romantische Tragödie.* Berlin, 1809.

² *Fortsetzung des Faust von Goethe. Der Tragödie zweiter Teil.* Berlin, 1823. Ezt Goethének ajánlotta, a ki el nem olvasva visszaküldte. Goethe levelét első ízben közölte a *Goethe-Jahrbuch* II., 1881, 291. l.

³ *Die Macht der Leidenschaft. Trauerspiel in vier Akten.* 1818. — *Gustav Adolfs Tod. Trauerspiel in fünf Akten.* 1818. (E darabjához két folytatást írt: *Gustav Adolfs Lager* és *Gustav Adolf in Nürnberg*, mert a Wallenstein-trilógia párját akarta megalkotni; de ez a két darabja nem jelent meg.)

A darab köznapi nyelven és gyöngé versekben van írva, mit már a korabeli kritika is rosszalt. Egyik első bírálója, a ki Goethe (1808-iki) és Schöne Faust-műveit ismerteti,¹ kijelenti: «A ki helyes fogalmat akar nyerni arról, hogy kicsoda költő és kicsoda nem költő, olvassa el ezt a két művet egymásután . . . Schöne nem is tudja magát helyesen kifejezni; nyelve lapos, de egyúttal dagályos is, és semmi sem lehet durvább és döcögősebb, mint az ő versei».

Schöne második Faust-drámája voltaképp nem «folytatás», hanem a Goethe-féle «Faust» első részének hülye másolata. Utánozva van különösen az Auerbach-pincze jelenete és a Margit-tragédia. Ez utóbbinak színhelye Velence, hol Faust a doge leányát, Faustinát, elcsábítja, a ki bukása után megmérgezi magát. Innen Rómába menekül Faust Mephistóval, a hol nagy átalakuláson megy át. A művészet remekei és a Péter-templom magasztossága fölébresztik lelkének nemesebb érzelmeit, úgy hogy az ördög már alig bír vele, de azért mégis magával viszi a pokolba. Furesa jelenet, mikor Faust az ördöggel lóháton a bitó mellett elsietnek, melyen Gretchen holtteste lóg. Ez a látvány oly hatással van Faustra, hogy nyomban a halált kéri Mephistótól. Egy «epilogus az égben» fejezi be az ízetlen tákolmányt: Mephisto diadallal jelenti, hogy sikerült Faustot elveszíténie; de az Úr felhozatja Faust lelkét az égbe, mert a hős «bűnhődött és hitt». Goethe csak futólag tekintett bele Schöne művébe és találóan írta 1823 december 14-én Zelternek: «Furesa dolog, hogy gondolkodó ember folytatásnak nézzen, a mi csak ismétlés. A főbaj azonban, hogy (egy mai írók) megtanultak prózában és versben írni és azt hiszik, hogy egyéb nem is kell». Utóbb egy epigrammában² leczkézte meg Schönét, a ki élete végeig azt hitte, hogy Goethe nagyon meg volt elégedve Faust-folytatásával.³

¹ *Bibliothek der redenden und bildenden Künste*, Leipzig, 1809, VI., 314–337. Idézi Warkentin, 32. l.

² Dem Dummen wird die Ilias zur Fibel:
Wie uns vor solchem Leser graust!
Er liest so ohngefähr die Bibel,
Als wie Herr Schöne meinen Faust.

³ Ugyancsak 1823-ban jelent meg Goethe Faustjának egy másik folytatása is: *Faust. Eine Tragödie von Goethe. Fortgesetzt von J. D. Hoffmann*,

A «Sturm und Drang» tendenciáiból indult ki a XVIII. század végén *Johann Friedrich Schink* is, a ki azonban korán fordult a geniek ellen és Lessinget ismerte el «urának és mesterének». Faust-dramája is Lessing nyomdokain halad, a mint a nagy mester példája vezérelte dramaturgiai dolgozataiban is. Persze, itt is, ott is fogyatékos tehetséggel követte mesterét.

Schink 1755-ben született Magdeburgban, 1780–89-ig Bécsben és Grätzban élt; 1789 óta Schröder meghívására színi költő és dramaturg volt Hamburgban; 1819 óta könyvtárnok Saganban, hol 1835. meghalt.* Főművei: *Dramaturgische Fragmente* 1781–84, négy kötet, és *Dramaturgische Monate* 1790, három kötet, melyekben nagyjában tényleg Lessing tanítványának mutatkozik. A Shakespeare-irodalom fejlődésében nagyobb figyelmet érdemel «Über Brockmanns Hamlet» (1778) című érdekes tanulmánya.

Igen sok színdarabot írt, de nagy sikert sohasem aratott. Nem volt önállósága; mindig idegen hatások alatt dolgozott, melyeket ügyesen tudott fölhasználni, mert igen jól ismerte a színpad követelményeit. Már húsz éves korában írta első drámáját: «Adelstan und Röschen» (1776, Hölty balladája alapján, «két szerencsés reggelen alkotva»), mely magán hordja a «Sturm und Drang» bélyegét. Még nagyobb mértékben mutatja ezt az irányát «Gianetta Montaldi» ez. tragédiája, melylyel 1777-ben Schröder hamburgi színgazgatónak 1775-ben kitűzött jutalmát, Leisewitz («Julius von Tarent») és Klinger («Die Zwillinge») mellett, elnyerte.** Ugyanily jellegű még «Lina von Waller» című szomorújátéka (1778), melyről később (1782) minden alap nélkül azt állította, hogy nem a geniek szellemében írta, hanem hogy a geniek ellen volt intézve!

Leipzig, 1823. Ezt a Warkentin (id. h. 96. l.) szerint szintén igen sikerületlen művet nem tudtam megszerezni.

* Fogyatékos életrajzai: *Neuer Necrolog der Deutschen*. 1835, 161. l. — Franz Brümner. *Allg. Deutsche Biographie*, XXXI., 297. l. — Goedeke. *Grundriss*, IV., 1891, 350. — Jól jellemzi Warkentin id. h. 71–91. l.

** Jak. Minor, *Zeitschrift für deutsche Philologie* XX, 1887, 55. és 128. l. — A darab értéktelen, de a színi hatást nem lehet megtagadni tőle. Schink önállóságára jellemző, hogy ezen darabjának összes alakjai és motívumai három idegen darabból («Emilie Galotti», «Clavigo» és «Othello») származnak.

De 1778-ban tényleg, azonban a «Lina von Waller» megírása után, lényeges változás állt be izlésében. Ez évben «Marionettentheater» című művében (tárgya: Hanswurst története, valamint nejének és leányának élményei, telve durva és piszkos anyaggal) szenvedélyes szatírával fordul a «Sturm und Drang» emberei, tendenciái és termékei (így Goethe, Wagner és Lenz darabjai: «Götz von Berlichingen», «Die Kindermörderin», «Die Soldaten», «Der Hofmeister» stb.) ellen.¹ Most inkább mint dramaturg akar működni, mihez, saját vallomása szerint, több hivatottsága van, mint a drámaköltészethez. Lessing a mintája, a ki őt Shakespearehez is vezette. A nagy angol mester befolyásolta őt (persze inkább csak külsőségekben) drámai műveiben is, dramaturgiai dolgozataiban pedig folyton hivatkozik rá. De azért, noha sok elfogadhatót és itt-ott találót is mond Shakespeareről, mégsem állíthatni, hogy igazán megértette és nagyságát kellően fölismerte volna. Shakespeare színművei szerinte nem «műveltebb körök» nézőinek valók: át kell darabjait dolgozni és a modern kulturához közelebb hozni. Innen van, hogy Schröder lapos átdolgozásait² lelkesen dicséri, sőt maga is dolgoz át hasonló szellemben és ízlésben egyes shakespearei darabokat («Vihar», «Makranczos hölgy»,³ «Coriolan») és jeleneteket («Macbeth»-ből a boszorkányok és «Hamlet»-ből a temetői jeleneteket). Könnyen érthető, hogy a genieket szenvedélyesen gyűlölte és támadta, hisz ezek Shakespearenek ép azon sajátságait becsülték legtöbbre és még túlozták is, melyeket Schink már magában az angol mesterben helytelenített. A «Sturm und Drang» jelentőségét és embereinek nagy tehetségét különben nem ismerte föl, valamint utóbb a romantikusokét sem, a kiket szintén megtámadott és nevetségessé tett. Prózaí lélek és alant járó szellem volt, a ki Diderotnak «Père de famille» című színművében látta drámai ideálját megteste-

¹ Ludw. Geiger, Goethe-Jahrbuch VI., 1885, 356. l. közöl néhány mutatványt ezen ritka könyvből.

² Melyekre részben a közönség kényszerítette. Midőn pl. 1776. október 26. «Othello»-t színre hozta, a közönség erőlyesen követelte a darabnak kedvező befejezését.

³ *Die bezähmte Widerbellerin oder Gassner der zweite*, 1783. V. ö. ezen rémséges átdolgozsról Bayer József cikkét: Magyar Shakespeare-Tár I., 1908. 241. l.

sítve és lelke mélyéből rokonszenvezett oly írókkal, mint Iffland, Schröder és Kotzebue. Nem is volt benne semmi Faustszerű, semmi, a mi lelkét és szellemét ezen nagy alakhoz vonzotta volna. De mivel «ura és mestere», Lessing, írt vagy legalább tervezett egy Faust-dramát, a hú tanítvány is kötelezve érezte magát ily alkotásra, noha kétszer is, 1778-ban és 1782-ben, ünnepélyesen kijelentette, hogy egy komoly Faust-dráma megírására nem érez magában elég erőt.

Faust-dramája ¹ 1804-ben jelent meg nyomtatásban; de már előbb tett közzé belőle két töredéket (melyeket később részben átdolgozott): «Prolog zu einem dramatischen Gedichte: Doktor Faust» és «Doktor Fausts Bund mit der Hölle, ein kleines Ganze aus einem grösseren».² Faust-dramáját Schink 1791-ben kezdte írni, tehát egy évvel a Goethe-féle «Fragment» megjelenése után; 1795-ben Goethét és Klingert nevezi meg előzői gyanánt, a kik mindketten, de különösen Goethe, nagy hatással voltak reá. Ellenben kétségtelen, hogy 1795. és 1796. megjelent töredékei, valamint teljes műve (1804) viszont nem kevésbé nagy hatással voltak Goethére, kinek hatalmas remeke, még második részében is, sok helyütt emlékeztet a gyöngye előzőre,³ a kinek kavicsai persze a nagy mester kezében gyémántokká változtak át.⁴

¹ *Johann Faust. Dramatische Phantasie nach einer Sage des 16. Jahrhunderts.* Berlin, 1804, két kötet. — V. ö. Paul Seeliger alapos cikkét: *Ein vergessener Faustdichter*, Zeitschrift für Bücherfreunde, XII., 2, 1909, 316—327. 1.

² Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks. 1795 és 1796. — «Doktor Faust. Ein komisches Duodrama» című műve (Theaterjournal für Deutschland, 1778; átdolgozva 1782: «Der neue Doktor Faust») jelentéktelen bohózat, melynek a Faust-mondáéhoz semmi köze. Ezen alapszik kétségtelenül a «Johann Faust oder der gefoppte Doktor» című bábjáték, melyet Scheible (Kloster V., 1847) közzétett.

³ Ezt először, de nem teljesen kimutatta Otto Pniower, *Goethes Faust. Zeugnisse und Exkurse zu seiner Entstehungsgeschichte*, Berlin, 1899, és utóbb részletesen (de bizonyára túlozva) Paul Seeliger id. h. — E kutatások főeredménye, hogy az 1790-iki «nagy hézag» kitöltése (az 1808-iki szövegben) nem keletkezhetett 1804 (Schink darabja) előtt, a mit már Scherer helyesen sejtett, midőn ezen pótló jelenetek keletkezését 1806-ba tette.

⁴ Az 1795. és 1796. megjelent töredékekre vonatkozik Schiller 1797. évi Musenalmanachjában a következő xenion: *Schinks Faust*.

Faust hat sich leider schon oft in Deutschland dem Teufel ergeben,
Doch so prosaisch noch nie schloss er den schrecklichen Bund.

Schink Faust-drámája két részben öt szakaszból áll. A következőkben kényelmesebb áttekintés céljából nyolcz pontban foglalom össze az egész darabnak zavaros és érdektelen cselekvényét.

1. Prolog: Az ördögök gyűlése egy kalvária-hegyen. Sátán az oltáron ül. Az ördögök jelentést tesznek tetteikről; a legnagyobb tettről Mephistofeles számol be, a ki «oly szellemgyilkosságot követett el, milyen évezredek óta nem sikerült», ugyanis Faust doktort, a kit más ördögök hiába próbáltak elcsábítani, testileg és lelkileg annyira megrontotta, hogy most már a mágiában keres menedéket. De megjelen Ithurriel, Faust védő angyala, és kijelenti, hogy a pokol terve nem fog sikerülni: mindig Faust közelében fog maradni és ifjúsági tiszta szerelme segítségével meg fogja menteni. — E bekezdés egészen Lessing terve szerint készült és kétségtelenül némi hatással volt Goethe Faust-művének prologjára.

2. Faust szobája Wittenbergben. Mephisto Theophrastus Paracelsus alakjában¹ sejteti vele a mágia hatalmát. Most lant kíséretében női dal hallatszik, mely mély hatással van Faustra.² Szolgája, Eckard, menekvésre szólítja föl, mert hitelezői (mint Müller és Klinger Faust-műveiben) és az inquisitio nyomában vannak. Faust nem hallgat reá, mire Eckard elhagyja és a hős elhatározza a szövetséget a pokollal. Most föllép Matild, Faust kedvese, és meséli Eckardnak, hogy egy angyal őt Wittenbergbe küldte, hogy folyton Faust közelében legyen.³

3. Wittenberg kapuja előtt. Mephisto undok nő alakjában várja a város előtt sétáló Faustot, a kit mindenféle kísértetes jelenségekkel megzavar, úgy hogy elkábítva folytatja útját.

4. Faust szobájában. Mephisto egy savoyard alakjában

¹ Lessingnél Mephisto Aristoteles alakjában lép föl.

² Goethénél a husvétii dal és ennek hatása Faustra valószínűleg a Schink jelenetének befolyása alatt készült. Még a verselés úgy itt, mint alább, Schink hatását mutatja, noha kétségtelen, hogy Goethe e rövid, daktylikus menetű, háromtagu rímre kicsengő verseket már előbbi műveiben is használta.

³ E jeleneten Goethe 1790-iki töredékének hatása félreismerhetetlen.

laterna magicában megmutatja neki multját, jelenét és jövőjét. Azután kiemelkedik a földből egy írás, mely őt a Spessartba¹ kihívja: ott fogja a szellemvilághoz vezető kulesot megtalálni. Erre megidézi Faust az ördögöt és szövetséget köt vele tizenkét évre. Istenről le kell mondania és nem szabad megnősülnie;² de csak akkor lesz a pokolóé, «ha valódi erkölcsi bűnt» elkövet.

Eddig az első rész. A második részben

5. Faust dőzsölő életet él: Mephisto bőven ellátja pénzzel, egyúttal érzékiségét csábító zenével felkölti.³ Eckard áruházban, mint Fröhlich Gáspár, tér vissza hozzá és elhozza az ifjúnak öltözött Matildot, a kit Faust föl nem ismer és állandó társául fogad. Most Faust a wittenbergi tanároknak fényes lakomát ad. A rektor fogva tartja leányát, Isabellát, mivel kedveséről, a vagyontalan Tivadarról, nem tud lemondani, pedig atyja egy gazdag öreg emberhez akarja kényszeríteni. Mephisto a leányhoz vezeti Faustot, hogy megrontsa, de Matild egy dallal visszatartja a bűnre hajló hőst, a ki Isabellát nyomban összeadja a gazdagon megajándékozott Tivadarral, a kit Mephisto azért hozott ide, hogy tanúja legyen arája gyalázatának. Mephisto tehát ki van játszva és dühöng.

6. A III. rész színhelye Lipse, hol Faust vitatkozik a tanárokkal, kiknek őrült (a Fichte-féle philosophiát parodizáló) előadásokat tart, mire Auerbach pinczéjében mulat.

7. A IV. részben Phantásus isten mint prologus előadja, hogy Faust Bécsbe röpült, hol megjelenése nagy feltűnést kelt s egy cseh gróf segítségével sok jót tesz. Eckard követi őt Matilddal és Faust szüleivel. Egy álarczos bálban találkoznak vele. Faust meg van hatva és velök akar menni; de ekkor megjelen Mephisto egy 16 éves ifjával, Faust fiával, a kit atyja föl nem ismer. Az ördög megmutatja szövetségésének egy varáztükörben a legszebb nőt, Schirint,⁴ a ki őt Olaszországban várja.

¹ Már az első Népkönyv (1587) szerint is Faust elsőben ebben az erdőben idézte meg az ördögöt.

² Így Widmann művében is és a népszínműben.

³ Az 1587-diki Népkönyv után.

⁴ Schirin a keleti költészetnek sokat megénekelt és dicsőített alakja. Voltakép Irene görög rabszolgaleány, kit a perzsák Schirinnek (a. m. «az édes») neveztek el. Chosru Parvis perzsa király szerette és Schirin a királynét (Marian) megmérgezte, hogy helyét elfoglalja. Csodás szépségét lelkesen dicsőítik

Faust nyomban ott hagyja övéit és vele megy, de Eckard most is követi őt.

8. Az V. részben Faust olasz földön igen kicsapongó életet él és fia, Faustin, megosztja vele feslett élvezeteit. Szelleme ide hozzák Matildot és leteszik Montaldo hercegeének parkjában, hol a hercegné, Raphaele, megtalálja és testvéri barátnőjének fogadja. Faust fölismeri a hercegnőben Schirint és szenvedélyesen megszereti a gyönyörű nőt, a ki viszonozza szerelmét. Mephisto egy domonkos-rendű pap alakjában tudatja Fausttal, hogy az egyház meg akarja bocsátani szövetségét a pokollal és kész őt fényesen megjutalmazni, ha a hercegnék, a ki már öreg ember, örököst szerez. A szerelmesek a kertben találkoznak, de Eckard ide hozza Matildot és a herceget, a ki nejét féltékenységből meg akarja gyilkolni. De Matild megbékíti, mert a hercegné ártatlan. Az újra kijátszott Mephisto most meg akarja ölni a hercegnét, de megjelen Ithuriel, a ki tudatja vele, hogy, a mint eddig nem sikerült neki semmi Faust ellenében, jövőben sem lesz soha sikere. Mephisto eltűnik és megjelen Faust fia a nagyszülőkkel, mire a darab megható családi fölismeréssel végződik.

Íme e rendkívül terjedelmes Faust-dráma (több mint 600 sűrűn nyomtatott lap!) zavaros cselekvénye. Tartalmilag igen üres, szerkezetében nagyon ügyetlen. Alapgondolatát (ha ugyan az volt), hogy Faustot egy tiszta nő szerelme segélyével meg akarja menteni, nem volt Schink képes egységes cselekvényben érvényre juttatni. Faust nála szintén, mint Müller és Klinger műveiben, anyagi nyomora miatt szövetkezik az ördöggel, a ki kizárólag érzékiségének fölkeltésével akarja megrontani. Nagy ügyetlenség, hogy ez kétszer történik, Isabella és Raphaele eseteiben, mind a kétszer, Matild közbelépése folytán, siker nélkül. A hős maga egészen passiv; egy oldalról Mephisto, más oldalról Eckard és Matild tolják őt jobbra-balra; Ithuriel szerepe szükségtelen, részben érthetetlen. A darab jelenetei összevissza vannak hányva, czél és irány nélkül; innen a sok prolog

a legnagyobb perzsa költők, Firdúzi († 1021) és Nizámi († 1202). — V. ö. Jos. v. Hammer-Purgstall, *Schirin. Ein persisches romantisches Gedicht*. Leipzig, 1809. Schink a hagyományos Helena helyébe teszi, hogy valami újat mondjon. Mintha az új név új eszmét is jelentene!

és monolog, melyek a szerkezetnek nagy ügyetlenségét eltakarni hivatvák. Schink egyetlen törekvése: színpadi feltűnő jelenésekkel hatni a naiv közönség kíváncsiságára. Motivumai nagyrészt régiak, de egyes ötletei hatással voltak a későbbi Faust-költőkre, még Goethére is. Legtöbb elismerést érdemel verselése és helyenként nyelve, mely itt-ott ninesen költői lendület nélkül. Egészében jelentéktelen tákolmány, melyet a gondolkodó kortársak (pl. Schlegel Vilmos és Chamisso) gúnynyal fogadtak. Irodalmi bece semmis; kizárólag tárgytörténeti szempontból érdemel egy kis figyelmet.

És mégis akadt egy utánzója, a ki egyebekben is emlékeztet Schinkre: *Julius von Voss*, a rendkívül termékeny író (több mint 160 kötetet tett közzé), a ki számos regényt és drámát írt, melyekről ma még a legterjedelmesebb irodalomtörténetek sem vesznek tudomást. Brandenburgban született 1768-ban és 1798-ig katonatiszt volt. Ekkor elhagyta a katonaságot, mely nagy tehetségét és lelkes buzgalmát sehogysem méltányolta; utóbb kizárólag az irodalomnak és az irodalomból élt, a mi őt felszines, hevenyészett, a közönség ízlésére (helyesebben ízléstelenségére) számító könyvgyártóvá tette. Pedig nem volt mindennapi tehetség. Történeti érdeme, hogy Poroszország korhadtt állapotát 1806 előtt, mely a királyság bukására vezetett, több kalandos regényében és Kotzebue iskolájára valló vígjátékában¹ éles észszel fölismerte és erkölcsi bátorsággal föltárta; irodalomtörténeti jelentősége,² hogy ő a berlini bohózat atyja. Még ma is legérdekesebb és, mint kortörténeti forrás legértékesebb műve önéletrajza: *Geschichte meiner militairischen Laufbahn*, 1808. Berlinben halt meg 1832-ben, mint a kolerának egyik első áldozata.³

Faust-drámája nem komoly szomorújáték, mint czíme

¹ Pl. «Loos des Genies oder die alte Fabel» cz. vígjátékában, 1809.

² A romantikának és reactionnak nagy ellensége volt. Ennek főembereit (Schlegel Vilmost, Werner Zachariást, Müller Ádámot és Görres Jó-zsefet) élesen támadja és állítja pellengérré pl. «Gemälde der Verfinsterung in Abyssinien» cz. regényében, 1818.

³ Munkáit felsorolja Goedeke, *Grundriss*, V., 1893, 537. l. Munkásságát kitűnően méltatja Ellinger, Faust-kiadása terjedelmes bevezetésében: *Faust, Trauerspiel mit Gesang und Tanz, von Julius von Voss, Berlin, 1823, herausgegeben von Georg Ellinger, 1890, XXXVI és 85 lap.*

sejteti, hanem hóbotos operaszöveg, nagyrészt iszonyú nyelven és versekben írva, melyben a zenésznek és gépésznek jóval nagyobb szerep jut, mint a költőnek és bölcselőnek. Nagyon emlékeztet Schink darabjára, de még inkább Klinger regényére, melyből a legfontosabb motívumok és gondolatok származnak. Így hogy Faust nála is a könyvnyomtatás föltalálója, hogy az ördögnek nála is Leviathán a neve, hogy nála is szerepel Faust atyja, hogy Faust nála is Olaszországba kerül, ha nem is Rómába, hol Klingernél Cesare Borgia testvérgyilkosságának szemtanúja lesz, hanem Flórenczbe, hol a székesegyházban jelen van, midőn Giuliano Medicit az érsek segítségével megölik, végre hogy nála is nagy szerepet játszik dr. Robertus és a tőle szított lázadás, csak hogy ez a néptribun Klingernél gonosz ember, a kit irigység és féltékenység hajtanak, míg Vossnál a népnek és a szabadságnak igazi barátja.

Egyéb motívumok Schinkből származnak. Mint Schinknél itt is Faust ifjúkori tiszta szerelme, neve Seraphina, szintén fiúnak öltözve, kíséri a hősnek minden lépését és ismételve dalával tartja vissza egy-egy gonosz lépéstől, de végül mégsem képes őt megmenteni; mint Schink művében imádkozva találja a hős Isabellát és nyomban szenvedélyes szerelemre gerjed iránta, Vossnál is ismétlődik ez a motívum a szende és szent Clarával. Egyes jelentéktelenebb vonások származnak Goethéből (pl. a szerződés megkötésének formája, l. alább), mások a népszínműből (pl. a csábító és intő hangok). De lényegében Voss Faust-műve, mint már említettem, Klinger regényének és Schink színművének hatása alatt áll, de mind a kettőnél jóval gyarlóbb.

Cselekvényét legalább néhány szóval vázolom. Faust föltalálta a könyvnyomtatást, hogy az emberiséget a szolgaságtól megmentse, és maga-magának örök dicsőséget szerezzen. Az egyház üldözi, mert pokoli az ő műve, és üldözi atyját is, hogy fia helyett bűnhődjék. Ezért megidézi Leviathánt és szerződést köt vele: hatalmat, vagyont, örök nevet követel, és csak akkor lesz a pokolé, ha sem élvezni, sem törekedni nem akar többé.*

* Faust: Dein bin ich, siegelst du mir den Vertrag?

Wenn nicht mehr schwelgen der Sinn, der Geist mehr streben mag.
Leviathan: Es gilt, die Nachwelt halle deinen Namen nach.

Együttal kijelenti, hogy a saját, nem az ördög erejével akarja a dicsőséget elnyerni és el van határozva, hogy az ördög segítségével csak jót fog tenni. A II. felvonásban kiszabadítja Robertust, a népnek és szabadságnak lelkes védőjét, tömlöczéből, melybe a zsarnokság juttatta, mire a nép (fejedelme ép elhunyt) a tribunt vezetőjévé, köztársasága elnökévé teszi, Faust pedig kijelenti, hogy össze akarja őt adni kedvesével, Aureliával. A III. felvonásban Faust meglátja és szenvedélyesen megkívánja Aureliát, de Seraphina dala megszabadítja gonosz szándékától. Laza kapcsolatú népjelenetekből most úgy értesülünk, hogy a könyvnyomtatás a tekintély lerontását és örökös, szenvedélyes belső harcokat eredményezett, Robertus köztársaságában pedig véres pártviszály dúl. Az ördög, Faust óhajtására, Olaszországba viszi őt, a hol a flórenczi dómban egy borzalmas gyilkosságnak lesz szemtanúja, de ugyanott meglátja a szép Clarát is, a ki ép apácza lett. Faust meg akarja hódítani a szent leányt, de előbb romba dönti a megszenteltetett székesegyházat. A IV. felvonásban Faust a kolostorba hatol, hogy Clarát elragadja, de midőn az apácza visszaveti fátyolát, Seraphina áll előtte. Ezalatt Robertus államában legmagasabb fokát érte el a pártszervedély. Az ellenpárt vezére maga Aurelia, Robertus neje, a ki férjét zsarnoksággal vádolja. Leviathán még van elégedve:

Die Dinge gehen so, dass wohl ein Teufel
Sich freuen mag. An einem Ort entspannen
Des Bürgerkrieges wilde Schrecken sich,
Am andern würgen sie sich um den Glauben.
Das stiftete der Faust, vorwitzig greifend
In der Geschieke Rad und blöden Augen
Ein Licht verleihend, das die Sehkraft blendet.
O juble, Hölle, lache schadenfroh!

Faust elkívánkozik ezen feldúlt világból; még mindig Clara foglalkoztatja egész lelkét, és meg akar szabadulni Seraphina panaszeitől. Egy boldog szigetet óhajt a tenger közepén. Leviathán teljesíti óhaját és Faust a legszebb természetben gyönyörű nők karjaiban élvezi az életet. Ekkor lenge csolnakon megjelen Seraphina és a boldog sziget nyomban irtóztató sivataggá alakul át,*

* Ezt a motívumot átvette utóbb Heine (l. alább).

mire a földühödött Faust kedvesét, a kit föl nem ismer, meggyilkolja. Az V. felvonásban Faust kijelenti, hogy nem akar többé élvezni,* de igenis még tovább munkálkodni az emberiség javára. A nép agyonüti Robertust; Aurelia, a ki későn megérti szerepének káros voltát, mérget vesz. A vallásqáború iszonyu tetteket érlel, a földühödött nép a fölgyujtott kolostorba dobja a papokat, Clara maga veti magát vallási örületből a lángokba, testvére Cinthio, a lázadók vezére, öngyilkos lesz. Faust ez iszonyatosságok láttára két óra alatt megöszül és kijelenti, hogy nem akar többé nagyra törni. Leviathan győzött: «Zerfallen ist der Schein, nun ewig mein!»

Faust tehát, hogy üldözötől megszabaduljon, szerződik a pokollal, melyen azzal vél diadalmaskodhatni, hogy az ördög erejével csak jót tesz. Utóbb iszonyattal látja, hogy nagy talál-mánya is csak vést hozott az emberiségre, jóra irányzott törekvései, mert korlátolt emberi esztől vezéreltette magát, csupa rémes tetteket érleltek. A gondolat Klingertől származik, de Voss nem tudta megragadóan földolgozni. Phantastikus világa idegen tőlünk, emberei nem húsból és vérből valók, operai csodái pedig hidegen hagynak bennünket. Faust-műve még a Schinké alatt marad és a nagy monda földolgozásai sorában talán a leggyengébb költői alkotás.

Gyöngé alkotás, de a mely meghódította a színpadot, *August Klingemann* Faust-drámája is, mely vidéki kis színházakban még ma is gyönyörködteti és megrázza a könnyen kielégíthető közönséget. Klingemann (1777—1831, 1814 óta színházigazgató Braunschweigban) teljesen önállóan és lelemény nélkül szűkölködő drámagyártó, a ki előbb a «*Sturm und Drang*» modorában és szellemében számos lármás, de üres lovagdrámát** írt, melyekben a geniek tendenciája szerint főleg a papság butaságát, kapzsiságát és erkölcstelenségét iszonyu

* Faust: Ich will fortan nicht schwelgen.

Leviathan: Zerfallen ist nun des Scheines erste Hälfte.

Faust: Nicht der Wille, mächtgen Geistes noch zu streben!

** Ilyenek: «Wildgraf Eckart von der Wölpe. Eine Sage aus dem VI. Jahrhundert», 1795 (368 lap!), «Die Asseburg, historisch-romantisches Gemälde dramatisirt», 1796, két kötet, «Das Vehmgericht, dramatisirtes Gemälde in 5 Akten», nyomt. 1820 stb.

túlzással ostromozza, — ekkor fejtegette,¹ hogy a színháznak nem lehet erkölcsi célja, mert a tragédiának egyedüli földadata: nagy szenvedélyek rajza, tehát nemcsak a magasztos erényt, hanem a hatalmas bünt is kell színre hoznia; — utóbb pedig Schillernek és a romantikának lesz híve, de nagyszámú későbbi darabjaiban² csupán külsőségekben tudja az új szellem és irány eszközeit és eszméit elsajátítani. Faust-dramájának³ előszavában hangsúlyozza, hogy «valóságos drámai Faustot», azaz színi előadásra termett drámát akart írni és hogy érvényre akarta juttatni azt a «gotikus, titokzatos és borzalmas» elemet, mely a régi legendát áthatja, de más költők fölvilágosodottsága elől ezen tárgyából elillant.

Klingemannnak sem képelete, sem leleménye nincsen: összes motivumai és helyzetei Weidmann Pál, Goethe, a festő Müller és főleg Klinger Faust-műveiből valók. Szerző kizárólag a színi hatást vadászta, melyet titokzatos alakokkal és barlangokkal, valamint annyi, az unalomig ismételt mennydörgéssel és villámlással igyekezett elérni, a mennyi egy tuzat rémdramájának is elég volna. Azért elég lesz, ha a sovány és kezdetleges cselekvénynek csak igen rövid vázát adom.

Faust, a ki együtt lakik öreg, vak atyjával (Diether) és kedves fiatal feleségével (Käthe), a fekete mágának híve (a veszedelmes «Höllenzwang» is birtokában van); ennek segítségével föltalálta a könyvnyomtatást és művészetének első terméke gyanánt elkészítette a bibliát. De föltalálta Schwarz Berthold puskapora számára a lőfegyvert is. Most Innsbruckba ment, hogy Miksa császárnak följánlja bibliáját, de sem nála, sem másoknál nem ért célzt. Iszonyú elkeseredéssel és dühös fölháborodással tér haza és övéinek rémületére földhöz vágja a bibliát. Sem Käthe nyájaskodásai, sem vallásos atyjának intései nem tudják lecsöndesíteni. Faust hosszabb szövényt után magánkívül kirohan a házból: a Spessart-erdőbe⁴ indul.

¹ *Über den Geist tragischer Kunst*, Theater III., 1820.

² «Martin Luther», 1808, «Moses», 1812, «Columbus» 1812, «Abasver», 1815 stb. Feldolgozta a Tell-mondát is három színűben: «Arnold von der Halden» és «Der Sturz der Vögte» 1804, és «Heinrich von Wolfenschiessen» 1806, — Schiller Tell-dramájának felhígított ellaposításai.

³ *Faust, Trauerspiel in fünf Akten*, 1815. (Universal-Bibliothek, 2609. sz.)

⁴ Mint az 1587-iki Népkönyvben és Schink Faust-dramájában.

Útja egy kápolna mellett vezet el, melyből a «Dies irae» hangjai (szabadon Goethe után) vallásos áhítattal teljes gyermekkorára emlékeztetik. De egy sötét köpenybe burkolt Idegen (kiben a Gonoszt sejtjük) az erdőbe utasítja, honnan a keresésére indult, de elkésve érkezett atya, neje és famulusa (Wagner) iszonyodva hallják hangos jajjait.

A II. felvonásban, vad alpesi tájban, a hősnek egy hosszadalmas, de lapos monológiából megtudjuk, hogy az ördöggel saját vérével aláírt szerződést kötött, melynek értelmében csak akkor lesz a pokol zsákmánya, ha előbb négy halálos főbünt elkövet. Addig élvezni akarja az életet és felkiált (szabadon Goethe után):

Geniessen will ich, glühend heiss geniessen,
Und nimmer welken soll mir der Genuss;
Ins Herz des Lebens will ich überfließen,
Berauschen mich an seinem schönsten Kuss;
Doch Dauer sei dem Augenblick gegeben,
Rauscht er hinweg, mag ich ihn nicht durchleben!

A tehenész dala méla érzéseket ébreszt lelkében és nejét juttatja eszébe. Egy ismeretlen daemonnak megparancsolja, tudassa Káthével, a kinek gazdag ékszeret vigyen, gyors hazatértét. A daemon fényes hajlékká alakítja át Faust házát és Käthe magára veszi a férjétől küldött arany lánczokat (szabadon Goethe után). Faust azt írta neki, hogy egy gazdag úrral olasz földön járt: onnan való az ékszer. Ekkor észrevesz Käthe a falon egy női arczképet, mely előbb nem volt ott: gyönyörű hölgy, de szeméből pokoli, megsemmisítő tűz lövell, miért is a megriadt asszony fátyollal letakarja. Faust megérkezik, négy fekete lótól vont kocsin és egy fekete kutya van vele. Nejét, a ki észreveszi, hogy balkeze véres, a mi az ördöggel kötött szerződés legnagyobb bizonyítéka, vad érzékiségével megijeszti, atyját modorával megsérti; de egyszerre észreveszi a képet, lerántja a fátyolt és határtalan, szenvedélyes elragadtatásban tör ki.

A III. felvonásban Faust Wagnerrel (szabadon Goethe után) egy boros pinczébe tér be, hol diákok mulatnak és róla (a Népkönyvből ismeretes) lapos tréfákat mesélnek. Faust megijeszti és szétkergeti őket. Ekkor észrevesz egyik asztalnál

egy véрпиros és vad arcú idegent, a ki rengeteg bort iszik és végre elalszik, mire zsebéből egy arczkép hull ki, annak a nőnek arczképe, a ki Faustot előbb házában oly feneketlen kéjjel elbájlolta. Az idegen fölébredve kijelenti, hogy ő Helena férje, de csak névleg, mert a szép hölgy még érintetlen. Faust meg akarja a boldog férjet ölni, de ez megsebezhetetlen, mert ő is az ördög szövetségese. Erre a szép nőhöz indulnak, a kit pázsitos padon alva találnak. Faust növekedő elragadtatással szemléli az alvót, a ki fölébred és karjait hívólag nyújtja feléje.

A IV. felvonásban megvallja Helena Faustnak, hogy szereti; de minthogy neki neje van, ő pedig mással osztozni nem tud, azért meg akar halni. Ekkor Faust hosszas lelki vívódás után elhatározza, hogy szeretett nejét megöli; de Käthe bájos és ártatlan kedvessége máris eltéríti őt sötét szándékától, midőn egy látomány Helenát mutatja neki, a mint gyilkot akar döfni szívébe. Ekkor a megrémült Faust mérget ad nejének, a ki haldokolva tudatja vele, hogy anyának érzi magát. Faust tehát két halálos főbűnt már elkövetett: meggyilkolta nejét és gyermekét.

Az V. felvonásban Faust a temetőben, mint maga mondja, kéjeleg fájdalmában, míg nem («Clavigo» nyomán) Käthe holttestét hozzák és atyja megjelen, hogy őt lelőjje; de a fegyver, Faust védekezése közben véletlenül (!) elsül és Diether halva rogy össze: a hősnek harmadik halálos bűne, melyet persze senkisé fog neki bűnül felróni, mert hisz nem ő ölte meg az öreget. Végül az utolsó jelenet álarezos bálba visz. Faust borral iparkodik elúzni folyton növekedő félelmét, de siker nélkül; imádkozni is szeretne, de nem tud. Azután Helenát akarja megölelni, de midőn álarezát lerántja, undok koponya vigyorít reá. Ekkor tizenkettőt üt az óra, és az Idegen, kibén Faust csak most (!) ismeri föl Sátánt, tudatja vele, hogy ideje lejárt. És a negyedik halálos főbűn? kérdi Faust.* A szerződésünk aláírása volt az első és a legnagyobb főbűnöd, feleli Sátán, a ki zsákmányával lángok közepett a pokolba süllyed. Utolsó per-

* Noch hab' ich Zeit bis zu dem vierten Frevel!
O, eine Spanne hat zur Busse Raum,
Zur Kirche hin — lass uns um Gnade knien.

czében fölébred Faustban a vad titán, midőn, a «Sturm und Drang» szellemében, így veri vissza Sátán fenyegetéseit:

Ha, alle deine Höllenflammen,
Verfluchter, türme sie um mich zusammen!
Ich trotze ihnen, trotze deinen Mächten,
Der wilde Schmerz, ich will mit ihm nicht rechten,
Ihn jubelnd tragen, deine Wut verlachen,
Dich und die Hölle selbst zu Schanden machen;
So, wild und kühn, mein wildes Dasein krönen,
Ich will's, — der Faust! — und ewig dich verhöhnen!

Klingemann Faustja voltakép a Klinger Faustja, egyéb Faust-művekből kölcsönzött elemekkel kiegészítve és a színpad számára felvonásokra és jelenetekre tagolva. Családi szomorújáték, melyben az anyagi tönk örvényébe került hős a pokol segítségével, lelki üdvössége árán, hatalomhoz és gazdagsághoz jut, a mi neki az életnek féktelen élvezetét teszi lehetővé. Innen az intim családi jelenetek, innen a hősnek fölkorlátozott érzékisége és korlátot nem ismerő élvezetvágya. Egyénisége sem nem imponáló, sem nem vonzó. Hidegen nézzük őrzöngő tetteit és sem nagyhangú szólamai, sem fájdalmas siránkozása nem hatnak meg. Klingemann a színpadnak régi munkása volt; jól ismeri a deszkák világát és a (korabeli) közönség ízlését. Azért tagadhatatlan, hogy egyes jelenetei hatásosak, és érthető, hogy darabja egy ideig nagy tetszésben részesült * és cseh és magyar fordításban** is színpadra jutott. De maradandó értéke nincsen, valamint egyéb munkásságának sincsen. Klinger Faust-regényét legalább tendenciája teszi érdekessé, a Klingemanné még ilyennel sem dicsekedhetik: üres rémdráma, mely egy mély értelmű és nagy költők remekeiben megdicsegett hagyományt a karzati közönség számára rengeteg mennydörgéssel és villámlással élvezhetővé és hatásossá akar tenni,

* Faustja Berlinben 1816-tól 1826-ig kedvelt repertoirdarab volt. — Bécsben 1816. márcz. 14. adták először a Theater an der Wienben.

** Magyarra fordította Komlóssy Ferencz. Első előadása Pesten, 1827. decz. 5., de valószínű, hogy vidéken már előbb adták; adták ott később is, így pl. Szatmáron, 1834. febr. 23. következő címmel: «Doctor Faust, a maguntziai híres bűbajos; vagy a négy halálos vétkek elkövetése. Nevezetes, borzasztó, tüneményes szomorújáték». A régi Nemzeti Színház is előadta 1839. augusztus 19. — V. ö. Bayer József cikkét, *Irodalomtörténet*, 1913. 65. l.

a mi rövid időre sikerült is neki. A Faust-monda földolgozásai sorában csak annyiban érdemel figyelmet és aránylagos elismerést, hogy Weidmann kezdetleges kísérlete (1775) óta az első Faust-dráma, mely a színpad számára készült és a színpadot tényleg meghódította.¹

De nagy érdeme Klingemannnak, hogy ő hozta először (Braunschweigban, 1829 január 19.) Goethe *Faust*-ját a színpadra, még pedig oly átdolgozásban,² melyet Goethe maga is teljesen sikerültnek mondott és melyet utóbb a legtöbb német színház (a weimari is, 1829. aug. 29., Goethe születésének 80-ik évfordulójára) elfogadott. Egy héttel előbb, 1829. jan. 10., került Berlinben színpadra egy Faust-dráma Holtei Károlytól,³ melynek már címe sejteti, hogy nagyon távol esett Goethe remekétől: «Doktor Johannes Faust, der wundertätige Magus des Nordens». Teljesen értéktelen kompiláció, melybe Holtei egyes kis részleteket bevett Goethéből, de melynek egészében Goethe művéhez semmi köze.⁵

¹ A kortársak ítéletére jellemző, hogy Klingemann Faust-dramáját Sallet Frigyes 1831-ben neveltségessé tette: *Zubereitung des Klingemannschen Faust, eine Heaenscene* cz. kis szatirájában (*Sallets sämtliche Werke* ed. Th. Paur, IV., 1847): A badarság istennője három boszorkánnyal (Fada, Annyanta és Absurda) értelmetlen italt főznek, melybe a boszorkányok bosszúságára, a véletlenül arra járó Értelem is beleköp, úgy hogy a képtelen kotyvalékban mégis akad néhány észszerű csöpp.

² Radziwill herczeg 1819. és 1820. előadatta magánkörben a Goethe Faust-művének első részét és Boroszlóban színpadra hozták az első résznek első jeleneteit. De ezen kísérletek töredékesek voltak és csak kis körre szorítkoztak. Nyilvános színpadra Klingemann vitte először, legalább főjeleneteiben, a tragédia első részét, melynek művészi színrehozatalát csak 1876-ban Devrient Ottó, mint a weimari színház főrendezője indította meg, a ki ugyan-ezen évben előadatta a második részt is.

³ L. erről Adolf Enslin, *Die ersten Theater-Aufführungen des Goetheschen Faust*, Deutsche Rundschau, XXIV, 1880, 95—114. l.

⁴ Holtei, a ki akkor a königstädti színház dramaturgja volt, már az előző évben készített egy Faust-dramát, melynek ez volt a címe: «Des weltberufenen Erz- und Schwarzkünstlers Doctor Faust Pactum mit der Hölle. Melodrama in 3 Acten und einem Vorspiel, nach Goethe mit des Dichters Bewilligung für die Bühne eingerichtet von Holtei. Musik. von K. Eberwein.» De ezen vásári tákalmány ellen tiltakozott Goethe, mire Holtei eljettette.

⁵ V. ö. Adolf Enslin id. cikkét, 98—102. l.

GOETHE FAUSTJÁNAK ELSŐ ALAKJA.

A Faust-mondának leghatalmasabb művészi megalkotása soha sem tette a gondolkodó olvasóra a teljes egységesség hatását, és valóban, Goethe leghíresebb művének magyarázói, ellentétes álláspontjuk szerint, a nagy műben mutatkozó ellentmondásoknak és hézagoknak vagy kiemelését és hangsúlyozását, vagy tagadását és eltávolítását tekintették egyik fő feladatuknak. Akár az egyik, akár a másik álláspontból, — mindig alapvető és főfontosságú volt és maradt a *tragédia keletkezésének* kérdése. Mikor írta Goethe az egyes jeleneteket? és vajjon abban a sorrendben-e, melyben a később (1790-ben, 1808-ban és 1832-ben) kiadott «Töredék»-ben és «Tragédiá»-ban találjuk? Továbbá, az érintett kérdések eldöntése után: egységes volt-e kezdettől fogva a költőnek Faust-terve, és változatlan maradt-e az a nagy mű befejezéseig, 1831-ig? — és ha egységes volt, mi-
ben állt ez a terv? mi a műnek alapeszméje? Ha pedig nem maradt egységes: mikor és miben módosult az eredeti, illetőleg a legrégebb kimutatható terv? miért módosult? és milyen hatással volt a régi eszmének megváltoztatása az egész munka szerkezetére és eszmei tartalmára?

I.

Ezen kérdések eldöntésénél, a munka keletkezésére vonatkozó életrajzi és Goethének gazdag levelezésében elszórt némi értékes, de igen töredékes és néha nem egészen pontos adatokon kívül, természetesen a Faust-drámának első, nyilvánosságára jutott alakja, az 1790-iki «töredék», képezte a kutatás alapját. Ez a körülmény rendkívül megnehezítette a probléma

megoldását, — mert hiszen Goethe körülbelül 1770 óta foglalkozott komolyan a Faust-mondával, 1773 és 1775 közt írta az első résznek legnagyobb és legfontosabb jeleneteit, azután 1775-ben jött Weimarba, 1786—88-ig járt Olaszországban; — eleve is valószínű volt, hogy ennek a két évtizednek lefolyása, de különösen az epochális weimari és olaszországi évek nem maradhattak minden befolyás nélkül a nagy mű eredeti tervére; — ez mindig annál valóbbszínnűnek tetszett, mert biztosan tudjuk, hogy Goethe maga, a költő világnézete és esztetikája, épen ezen időben lényeges átalakuláson ment keresztül.

Milyen lehetett az a Faust-mű, melyet Goethe Weimarba hozott magával? Ez volt kezdettől a Faust-kutatásnak egyik legfontosabb problémája, melynek hozzávető megoldására a tudósok és magyarázók összes képzeletüket és elmésségüket fordították. Sikerrel-e vagy sem? ki tudta volna megmondani! Hisz a következtetések és találgatások a legellentétebb eredményekre vezettek, melyek egyoldalról a philologiai módszer megbízhatóságába vetett hitet gyökeresen megingatni, más oldalról a probléma megoldását teljesen lehetetlennek föltüntetni nagyon is alkalmasak voltak.

Ily körülmények közt méltán nyomban korszakalkotónak ismerték föl Schmidt Erik berlini egyetemi tanárnak szerencsés leletét, a ki Drezdában a Göchhausen-család irományai közt megtalálta a Goethe *Faustjának* egy régi másolatát,* mely kétségtelenül Goethe weimari tartózkodásának első idejéből származik és valószínűen Göchhausen Lujza ismeretes weimari udvarhölgynek a költőnek eredeti kéziratából vett másolata. A nagy költőnek ez eredeti kézírata nem maradt az utókorra; 1816-ban még megvolt; a költő ez évben újra sajtó alá rendezte *Faustját*, és ekkor fölhasználta a szöveg revíziójánál azt a legelső kéziratát is. Az új kiadás megjelenése után, úgy látszik, megsemmisítette ezt a kéziratot, mely 1822-ben már nem volt

* *Goethes Faust in ursprünglicher Gestalt nach der Göchhausen'schen Abschrift herausgegeben von Erich Schmidt*. Először Weimar 1887 (nyomban megjelenése után méltattam Budapesti Szemle, 53. köt, 1888, 162—166. l.). — A Goethe-féle teljes Faust-anyag legjobb kiadásai: a Munkák weimari kiadásában XIV. és XV. köt. és jeles magyarázatokkal: Georg Witkowski, *Goethes Faust herausgegeben*, 1910, 2. rész.

meg; Goethe irattárában csak két kis levélkét találtak belőle. Vajjon a Göchhausen kisasszony másolata a Goethe valóságos *Ős-Faustja*-e? a nagy tragédiának legeslegrégibb alakja? Hogy e kérdésre pontos feleletet adhassunk, legalább futólag vissza kell tekintenünk az ifjú Goethe Faust-terveire és Faust-dolgozataira.¹

A mondával Goethe bizonyosan már gyermekéveiben (1765 előtt) ismerkedett meg, ugyanekkor valószínűen a Faustról szóló valamely ponyvairódmű népkönyvvel és egy bábjátékkal is. Lipésében (1765—68) azután meglátja a Faust-képeket Auerbach pinczejében és Gottfried Winkler képgyűjteményében egy festményt «Die Offizin des Alchymisten», Frankfurtban pedig (1768—70), hol mindenféle mystikus és varázsló könyvet olvas, említi először Faustot «Die Mitschuldigen» című vígjátékában. De a középkori elemekben gazdag hagyomány földolgozására csak Strassburgban,² ebben a középkori városban, határozta el magát, midőn Herder, a középkornak legelső méltányos ismertetője, a néphagyományokban rejlő értékes költészetre felhívta az ifjú jogász figyelmét. Goethe költői alkotó ereje itt új, elevenebb, eredetibb jellegű életre ébredt; itt találta meg, jó részben Shakespeare tanulmányozásában, azt az ösvényt, mely őt csakhamar *Götz* és *Faust* megalakítására vezette. De csupán a *Götz*-dráma készült el, ez is csak 1771. novemberében, mikor már ismét szülővárosában, Frankfurtban, volt, hová Goethe ez év augusztusában visszatért. *Faust* csak terv maradt, és midőn Goethe 1773-ban újra tollat ragad, akkor is nem elsősorban Faust-művéhez fog, melynek tervével évek óta foglalkozik, hanem megírja *Werther keserveit*. Ezen regénynyel egyidejűleg³ kezdi a Faust-jeleneteket megalkotni, — tehát

¹ Hans Gerhard Gräf, *Goethe über seine Dichtungen*, II. Theil, 2. Band (az egész munka IV. kötete), Frankfurt, 1904, 1—608. l.

² A népdramát is láthatta Strassburgban, a hol ott tartózkodása alatt színre került (Erich Schmidt, *Archiv für Literaturgeschichte* VIII. 1879, 360. l.), a bábjátékot pedig a virágzó strassburgi bábszínház számtalanszor adta elő. De Goethe sem az egyikről, sem a másikról nem tesz említést önéletrajzában.

³ «*Der Faust entstand mit meinem Werther, ich brachte ihn 1775 mit nach Weimar*», Goethe Eckermannhoz 1829 február 10-én. — A «Faust» verses alakjára vonatkozólag fontos adat, hogy Goethe 1772 végén lett figyelmesé Hans Sachsra és 1773 tavaszán olvasta a nürnbergi mestert, műveinek 1612-iki kiadásában.

1773-ban¹ és, nyugalmat nem ismerve, nagy eszméivel folyton küzdve, folytatja művét a következő két évben. Klopstocknak 1774. szeptemberében, Boiének² ez év októberében és Knebelnek decemberben, Jacobi Henrik Frigyesnek pedig 1775. januárjában felolvas művéből egyes jeleneteket. Midőn ez utóbbi tizenhat év múlva (1790) megkapta a nyomtatásban megjelent «töredéket», azt írhatta Goethének: «hisz majd az egész művet ismertem már». Goethe maga először 1775. szept. 17. említi Faust-művét («Ich machte eine Szene aus meinem Faust») és másodszer ugyanezen évnek októberében («Hab' am Faust viel geschrieben»). Már ezen adatokból is szabad volna következtetnünk, hogy a dráma az 1790-ben megjelent «töredékes» alakjában 1775-ben már készen volt.

Most rendkívül fontos fordulópont áll be költőnk életében: Goethe 1775. november 7. megérkezik Weimarban és magával hozza Faustjának addig elkészített jeleneteit. A költő már akkor is a kortársaknál elsősorban «a Faust költője» volt, — mindenki tudott ezen művéről, mindenki a legnagyobb érdeklődéssel várta. Tudjuk, hogy Goethe szeretett ebből a kedves művéből egyes részleteket felolvasni,³ és Faust-jának híre bejárta egész Németországot.

Mi volt akkor készen a tragédiából? Ma könnyű erre a kérdésre a felelet, mert a «Faust» weimari kézírata megkerült. De még mielőtt Schmidt megtalálta, már tudtuk, hogy a daraból több volt meg a költő fiókjában, mint a mennyi az 1790-iki «töredékben» megjelent. Ebben megvolt a Faust monológja, első beszélgetése Wagnerrel, Faust és Mephistopheles második párbeszéde ezen szavaktól: «S mi az emberélet ősi osztályrésze,

¹ Gotter, a kivel 1772-ben Wetzlarban megbarátkozott és bizonyára Faust-dramája tervét közölte, ez év júliusában írja Goethének egy humoros epistolában:

*Schick' mir das für den Doctor Faust,
Sobald dein Kopf ihn ausgebraust!*

² Ez ekkor azt állítja Goethe Faustjáról, hogy az majdnem kész: «sein Dr. Faust ist fast fertig und scheint mir das Grösste und Eigentümlichste von allem».

³ Így még 1775-ben ír ily felolvasásról Amália és Lujza hercegnőknél Stolberg Frigyes gróf, később Wieland és Herder házaiban és ismételve az udvarnál olvasott föl Goethe ezen leghíresebb művéből.

Benső valóban élni akarom», — Mephisto és a tanuló beszélgetése, az Auerbach-pinczebeli jelenet és a Margit-tragédia a székesegyházi jelenetig, mely Margitnak ezzel a felkiáltásával végződik: «Szomszédasszony! az üvegét!»¹

De több jelenet feküdt készen vagy majdnem készen a költő irományai közt. Egy 1775. augusztus 3. Stolberg Augusztá grófnőhöz, írt levelében Goethe félreismerhetetlenül czéloz «a kapu előtti sétára», melynek háttere kétségtelenül a régi Frankfurt, a költő szülővárosa, — és önéletrajzában meséli a költő, hogy Wagner Henrik Lipót, a ki 1774 őszén Frankfurtban tartózkodott, elesente tőle a Margit-tragédia tárgyát, melyet ez a strassburgi barátja nyomban «Gyermekgyilkos anya» című szomorújátékában, mely 1776-ban jelent meg nyomtatásban,² földolgozott. Tehát meg kellett lenni az egész Margit-tragédiának — Goethe különben nem vádolhatta volna Wagnert lopással, — és íme, a weimari kéziratban csakugyan megvan a páratlan Margit-tragédiának befejezése is. De a nagy műnek még egészen más részleteit is szabad már az 1775 előtti időből föltételeznünk. Midőn Goethe 1826-ban *Helena-jeleneteit* először kinyomatja, tudatja Humboldt Vilmossal (1826. október 22.), hogy «ezek a jelenetek legrégebb alkotásaim egyike,³ tárgyuk a bábjáték-hagyományon alapszik, mely szerint Faust arra kényszerítette Mephistophelest, hogy Helenát kedveseül előteremtse», és egy évvel rá (1827. november 14.) azt írja ugyanezen jelenetekről Knebelnek, «hogy ez a műve most oly csodálatosnak tetszik neki, mint kertjében a nagy fák, melyek, *noha fiatalabbak mint ez a költemény*, oly magasra nőttek» stb. Az érintett fákat, mint Goethe naplójából tudjuk, 1776. november 1. ültették, — ha tehát a Helena-jelenetek ez időpontnál

¹ Az idézetek Dóczi Lajos fordítása szerint.

² *Die Kindermörderin. Ein Trauerspiel von Heinrich Leopold Wagner.* Leipzig, 1776. — I. Collin, *Goethes Faust in seiner ältesten Gestalt*, 1896, kimutatja, hogy Wagner nemcsak Goethe elbeszéléseiből tudott a Faust-műről, hanem olvasásból ismerte ennek több fontos jelenetét, melyek tehát készen voltak, midőn Wagner 1774 őszén Frankfurtban járt.

³ Azért nem képtelen (mint Düntzer, *Goethes Faust erläutert*, 3. kiad. 1879. 25. l. állítja) Riemernek állítása, hogy Goethe 1780-ban Lujza hercegnének felolvasta Helena-jeleneteit.

regibbek, akkor bizonyára ők is a költőnek 1775 előtti frankfurti korszakából valók.

De ezeknek a Helena-jeleneteknek a weimari Faust-szövegben semmi nyomuk.

Goethe szívesen olvasott fel, mint már említettem, egyes jeleneteket *Faust*jából, de hogy Weimarban ezen drámáján dolgozott volna is, arra semmiféle adat nem mutat. A munka megmaradt frankfurti alakjában, és ez alakban kísért a költőt Rómába, a hova 1786. október 26. érkezett meg.¹ Itt akarta ezt a tragédiáját is befejezni, — de, úgy látszik, nem találta meg művéhez a szükséges hangulatot. Végre azonban mégis rákerült a sor *Faustra* is. «Gazdag tartalmú hét volt ez», írja 1788. márczius 1. Herdernek, «mely emlékezetben egész hónapnak tetszik nekem. *Először is elkészíttem a Faust tervét*, és reményelem, hogy ez operáció sikerült nekem. Természetesen más dolog a darabot *most* megírni, mint tizenöt évvel ezelőtt;² azt hiszem, a mű nem vesztett ezzel semmit, annál kevésbbé, mert *most azt hiszem, hogy a fonalat újra megtaláltam*. Az egésznek hangja sem ejt kétségbe; már elkészültem egy új jelenettel,³ és ha a papirost megfüstölöm, azt hiszem, senki sem találná ki a régi irományok közül... A régi kézirat néha fejtörést okoz nekem, ha így elöttem fekszik. *Még az első kézirat ez, és a fő jelenetekben egyszerre, minden előleges vázlat nélkül van írva,*⁴ és most oly sárga az időtől, annyira el van koptatva a forgatástól, — mert egyes lapjai soha nem voltak összefűzve, — oly porhanyó és a széleken annyira ki van kopva, hogy valóban egy régi codex töredékéhez hasonlít.

E följegyzés legfontosabb adata az, hogy Goethe kereste a Faust-tragédiájának fonalát, és azt hiszi, hogy megtalálta. E fonal segítségével készíti el most, 1788-ban, a dráma tervét.

¹ Ugyanezen évben jelentek meg Lessing Faustjának csekély számú és terjedelmű töredékei.

² Tehát ezen nyilatkozat szerint is 1773-ban kezdte írni drámáját.

³ Ez a boszorkánykőnyha jelenete, melyet Goethe 1788-ban a Borghese villa kertjében írt, mint utóbb maga beszélte Eckermannnak 1829. április 10.

⁴ Goethe 1829. febr. 10-én azt mondta Eckermannnak *Faust*járól: «Ich brachte ihn im Jahre 1775 mit nach Weimar. Ich hatte ihn auf Postpapier geschrieben und nichts daran gestrichen, denn ich hütete mich, eine Zeile niederzuschreiben, die nicht gut war und die nicht bestehen konnte.»

Egy új tervet? vagy megtartja a régit és csak kiegészíti? E kérdésre még vissza kell térnünk.

De még egy másik kérdésre nézve is igen fontos a költőnek ez a teljesen megbízható, minden egyéb adattal is összevágó nyilatkozata: teljesen alaptalannak tünteti föl Scherer Vilmosnak nagy port fölvert és ritka makacssággal vitatott föltevését, hogy *Goethe egész Faustja eredetileg prózában lett volna írva* és hogy ez a prózai Faust 1771. és 1772-ben készült volna.* Ezt a véleményt, mely különben is kevés hívőt tudott hódítani, már Goethének ez egy nyilatkozata is megczáfolja, hogy a kezei közt levő kézirat a munkának *legelső* írásba foglalása, melyet a geniális ifjú a fő jelenetekben egyszerre, minden előleges vázlat vagy fogalmazvány (*Concept*) nélkül írt volt; — megczáfolja másodszer a költőnek egy másik nyilatkozata is, melyet Scherer hihetetlen nyakassággal és furfanggal addig csúrt-csavart, míg az teljesen értelmetlenné nem lett: Goethe ugyanis 1798. május 5. Schillerhez intézett levelében világosan mondja, hogy *Faustjának* «néhány» jelenetét eredetileg prózában írta és most készül azokat verses alakban átdolgozni; — megczáfolja harmadszor és végül, ez előbbi nyilatkozatoknak teljesen megfelelően, a Schmidt fölfedezte weimari másolat, melyben mindössze az Auerbach pinczejében játszó jelenet, a «Borús nap» feliratú párbeszéd (mely az összes későbbi kiadásokban és átdolgozásokban is megtartotta prózai alakját) és a börtönjelenet (a Margit-tragédiának és az egész «Faust» első részének befejezése) vannak prózában írva; a többi jelenetek mind verses alakúak, és hangjok meg stiljök kétségtelenné teszi, hogy soha előzőleg prózában nem voltak írva. Ezen tényekkel egy erőszakos és nagy zavart okozott irodalomtörténeti mythosz végleg el van távolítva.**

Goethe 1788. június 18-án tért vissza Weimarba, és 1790.

* Wilhelm Scherer, *Aus Goethes Frühzeit*. Strassburg, 1879.

** Scherernek a Fausta vonatkozó elméleteit már a weimari kézirat fölfedezése előtt valóban megsemmisítően bírálta meg Wilhelm Creizenach, *Wilhelm Scherer über die Entstehungsgeschichte von Goethes Faust. Ein Beitrag zur Geschichte des literarischen Humbugs*, a lipcei *Grenzbotenben*, 1887, 26. sz. és már előbb igen valószínűtlennek nyilvánította Julian Schmidt, *Preussische Jahrbücher*, LIII, 1884, 551—565. l.

tavaszán megjelent tragédiájának első része ezen címmel: *Faust. Ein Fragment*, összegyűjtött munkáinak hetedik kötetében. Ez a Goethe *Faustjának* első kiadása. Kérdés: hogyan viszonylik ennek a kiadásnak szövege a weimari kézirathoz? és hogyan a tragédia teljes első részéhez, mely tizennyolcz évvel későbbben (1808) megjelent ezen címmel: *Faust. Eine Tragödie*, Goethe műveinek nyolczadik kötetében?

Lássuk a weimari kéziratot, mely az 1773 és 1775 közt létrejött Faust-jeleneteket tartalmazza.

A kézirat Faust nagy monológjával kezdődik, mire a Föld szellemének jelenete és az első beszélgetés Wagnerrel következik. Itt roppant hézag (606—1867. vers) veszi kezdetét, melyről Goethe 1801. április 6-án Schillerhez írt levelében megemlékszik; a másnapi husvéti ünnepre még célzást sem találunk,* természetesen a kapu előtti séta is hiányzik, hiányzik Faust monológja Wagner távozása után, az öngyilkossági kísérlet és ennek megakadályozása a husvéti ének által, Mephistopheles első idézése és a második párbeszéd. Most minden átmenet vagy kapocs nélkül következnek Mephistopheles és a deák párbeszéde, mely itt jóval hosszabb és tele van köznapi tréfákkal és helyi célzásokkal, és az Auerbach pinczéjében lejátszódó jelenet, mely még sokkal vastagabb stilben van tartva. A boszorkány-konyhának semmi nyoma; helyét néhány vers foglalja el, melyekkel Mephisto félenken elsiet egy útszéli kereszt mellett. Aztán nyomban kezdődik a Margit tragédiája, mely egészen a kút melletti jelenetig, nem tekintve csekélyebb jelentőségű, inkább csak stiláris módosításokat, teljesen meg-egyezz a mai szöveggel. Az «Erdő és barlang» feliratú jelenet nincsen meg, csak végét találjuk, de nem ezen a helyen, hanem jóval alább. Következik a Margit tragédiájának folytatása,

* Wagnernek szavaiból, melyekkel mesterétől elbúcsúzik:

*Virrasztanék én hajnalig akár,
Veled, uram, ily tudósan beszélve!
De holnap, husvét első napján,
Kérdeni egyet-mást szabad tán?
A tanulást nem könnyübe tekintem:
Sokat tudok, de még a sok se minden —*

csak a dült írással szedett sorok vannak meg, a továbbiak hiányzanak.

Bálint monológja (de egyéb semmi a Bálint-epizódból, még az ifjú katona erőszakos halálára való czélzás* is hiányzik), a «Borús nap» és «Éjjel» című jelenetek, végre Margit a tömlőczenben. Mephisto szavaival: *Sie ist gerichtet!* és a boldogtalan leány fölkiáltásával: *Heinrich! Heinrich!* végződik a kézirat. Mephisto parancsoló végszavai: *Her zu mir!* és az utolsó kiengesztelő szózat: *Sie ist gerettet!* hiányzanak.**

Eleve is föltehető volt és ez a kézirat teljes mértékben igazolja ezt a föltevést, hogy az eredeti «Faust» sokkal mélyebben gyökerezett a Sturm- és Drang-korszak szenvedélyes túlzásaiban és nyelv- meg stílbeli izléstelenségeiben, mint az 1790-ben megjelent «töredék», mely ebben a tekintetben minden sorában tanuskodik Goethének az antik művészet tanulmányozása folytán csudálatosan fejlett nemesebb ízléséről. Főkép Mephistopheles párbeszéde a deákkal és az «Auerbach pinczéje» című jelenetek tele vannak triviális élczekkel és czélzásokkal, melyeket Goethe utóbb vagy megneemesített vagy teljesen kiküszöbölt. Általában bámulatos, hogy a költő ezt az 1775-iki szöveget mennyivel magasabb költői színvonalra tudta emelni, midőn az 1790-iki első kiadás számára átnézte és átjavította. Ez a későbbi kiadás sokszor szóról-szóra megegyez az első szöveggel, — főkép a költőibb, lendületesebb, emelkedettebb részletekben; másutt rövidítette, összevonta, szabatosabbá, élesebbé tette Goethe a dictiót, főkép a csípős, satirikus ízű helyeken; ismét másutt csupán egyes szókat, kifejezéseket, verseket módosított; — de minden eltérés fényesen igazolja a nagy költőnek haladottabb, finomabb műízlését.

Tartalmi szempontból sajátyszerű viszonyban van ez az első szöveg a munka első kiadásához. Goethe maga *Faust*-jának azt az alakját, melyet 1790-ben sokoldalú sürgetés folytán kiadott, «töredéknek» czímezte, és méltán, mert, egyebeket nem

* A székesegyházi jelenetből hiányzik a 3789-ik vers: *Auf deiner Schwelle wessen Blut?* de a «Borús nap» című jelenetben megvannak Mephisto szavai: «Vedd, hogy még bosszúlatlan viseli a város a vért, melyet ontottál, stb.» (Megjegyzendő, hogy a székesegyházi jelenetről a weimari kéziratban világosan meg van jegyezve: «Halotti mise Margit anyjának lelki üdvéért.»)

** Az «Urfaust» terjedelme 1441 vers és 388 prózasor. Később (a három prologuson kívül, melyek nem az első részhez, hanem az egész műhöz tartoznak), hozzájárult még 2818 vers, míg a prózasorokból csak 81 maradt meg.

tekintve, a Margit-tragédiát is csak a székesegyházi jelenetig tartalmazza. A Schmidt fölfedezte «első» szöveg tovább viszi a cselekvényt és befejezésre juttatja Margit sorsát; mégis, a mű valódi lényegét tekintve, még sokkal töredékesebb, mint amaz. Ez első szövegben mind az, a mi nem tartozik szorosan a Margit történetéhez, homályos, összefüggéstelen, jóformán rejtélyes. Faust terve és célja, Mephisto terve és célja, Faúst és Mephisto viszonya, — mind megannyi rejtvények, melyek, egyedül az «első» szöveg alapján, megfejthetetlenek. A «Borús nap» című jelenetből látjuk, hogy az ördög elsőben uszár alakjában közeledett Fausthoz (mint a Népkönyvben is) és hogy Mephisto a Föld szellemével valami kapcsolatban van, — de hogy milyenben, arról az első szöveg nem világosít föl, — persze, erre a kérdésre a nagy munkának legutolsó kiadása sem ad teljesen megnyugtató választ. A többi mind homályban marad, és a mit ebben a tekintetben nagy elmésséggel, de még nagyobb képzelettel Goethe «eredeti» nézetéről, tervéről, alapeszméjéről többé-kevésbé merészen állítottak, kisebb-nagyobb határozottsággal vitattak, — mind az ennek a legrégebb forrásnak kétségbevonhatatlan tanúbizonyossága szerint alaptalan, be nem bizonyítható, legalább is valószínűtlen föltevésnek mutatkozik.* A költő, úgy látszik, egészen naivul fogott hozzá a Faust-monda dramatizálásához és gyorsan, egy huzamban, a mint izzó képzelete megteremtette, dobta papirosra művének ez «első» szövegét. A mélyebb eszmei tartalom, a nagyobb szabású terv és alapgondolat csak akkor került ez ifjúkori geniális töredékbe, midőn Goethe az olasz ég alatt, a műveltségnek sokkal magasabb színvonalán és jóval tisztultabb ízléssel a frankfurti jeleneteket átdolgozta és egységes műremekké átalakítani törekedett.

Mert ez az első szöveg világosan mutatja, hogy Goethe kezdetben — és ebből a szempontból igen tanulságos a csak néhány évvel idősebb *Götz von Berlichingen* is, — úgy látszik, egyebet sem akart, mint a Népkönyvnek anyagát, t. i. a XVI.

* Legközelebb jártak a valóhoz és általában a «Faust» helyes fölfogásában legtöbb érzéket tanúsítottak: Vischer Frigyes Tivadar, *Goethes Faust, Neue Beiträge zur Kritik des Gedichtes*, 1875, és Fischer Kuno már többször idézett, 1901-ben negyedik kiadásban megjelent művében.

századi Faust-mondát, dramatizálni,* még pedig a genie-korszak izlésében és alakjában, pl. a *Götz* mintájára, dramatizálni. Nagyobbszerű eszme, hatalmasabb probléma, mélyebb fölfogás alig lebegett, vagyis csak igen ködösen és homályosan, előtte, midőn a monda földolgozásához hozzáfogott és az egyelőre 1775-ben befejezett szöveget ifjú tűzzel megírta. Faust monologja megvan ugyan, mint Marlowe angol tragédiájában, melyet Goethe akkor még nem ismert, és megvan a német népdramában is, melyet már gyermekkora óta ismert; de ez az első magánbeszéd is csak addig, míg a Föld szelleme, melyet a hős vakmerően megidézett volt, eltűnik; ellenben Faust és Mephistopheles első párbeszédeiből, melyek a műnek problémáját tartalmazzák és ezen problémának már megfejtését is sejtetik, nem találunk egyetlen betűt sem. Egészen a Népkönyv adatai és szelleme szerint tréfálja meg Faust maga Auerbach lipesei pinczejében a rakoncátlan és durva deákokat, — míg a későbbi szövegben a magasabb eszméktől vezérelt és ideális célok felé törekvő hős undorral fordul el ettől a piszkos társaságtól, melynek mulattatása egészen a jókedvű, de csípős Mephistophelesre van bízva.

Az 1775-iki weimari szöveg és az 1790-ben megjelent «töredék» nem állanak ellentétben egymással. Az alapfelfogás a régi maradt, és ennyiben nem csalódott Goethe, midőn olaszországi naplójának fent idézett helyén azt írta, hogy *megtalálta a régi fonalat*, — legalább nem szótt új fonalat a régi szövetbe. Az 1775-iki és 1790-iki szövegekben egyaránt megvan a «Borús nap» fölíratú jelenetnek az a része, mely a Faust-dráma első megalakításának főmomentumát sejteti. «*Te nagy, te dicső szellem* (kiált föl itt Faust), *ki méltattál, hogy megjelenj előttem*, ki szívem-lelkem ismered: *mért hozzá kovácsoltál, mért ezen czinkoshoz*, a ki kárnak örvend és romlason kéjeleg?» Ez a «nagy és dicső szellem», a ki Faust előtt megjelent, nem lehet más, mint a Föld szelleme, a kinek tehát, az idézett szavak szerint, Mephistopheles csak szolgálja volt. Ez az első eredeti fölfogás, melynek visszhanjga még az «Erdő és Barlang» fölíratú jelenet-

* Tehát ugyanazt a célt tűzte maga elé, mint másfél századdal előbb Marlowe.

ben is felismerhetetlen, hol Faust fölkiált: «Magasztos lény! Megadtad mindenestől, miért imádkozám!»¹ Mit adott neki? A tragédiában, a mint előttünk fekszik, nincsen erről szó, sőt az egyetlen jelenetben, melyben a Föld szelleme, a kire Faust itt czéloz, szerepel, tudjuk, hogy mindent, de mindent megtagadott tőle...

Utóbb megváltozott ez első alapterv: 1794-ben kezd Goethe, főleg Schiller buzdítására, újból foglalkozni *Faust*jával, hogy a «töredéket» kiegészítse, és az 1775-ben írt és az 1790-ben kiadott hézagos jeleneteket kikerekített, egységes műremekké átalakítsa. De nem szorítkozott a hézagok egyszerű kitöltésére, hanem egyúttal lényegesen módosította az első, eredeti tervet:² Mephisto nem többé a Föld szellemének küldöttje, szolgája, és a Föld szelleme maga teljesen háttérbe szorul, — innen már a tragédia első részének nem egy hézaga és ellenmondása, melyeket a legnagyobb erőszakossággal sem lehet egy egységes tervből vagy alapeszméből kimagyarázni, melyeket el kell ismerni és a mű történeti fejlődéséből megérteni.

A «Faust» első részének létrejöttében tehát *három* korszakot kell megkülönböztetni: az *első* 1770-től 1775-ig terjed, azaz: Goethe strassburgi tartózkodásától Weimarba költözéseig, de megírva 1773 előtt nem volt semmi; 1773 és 1775 közt keletkezett az «Ősfaust» 22 jelenete. A *második* korszak 1786-tól 1790-ig terjed: Goethe olasz útjától a «Töredék» megjelenéseig. A *harmadik* 1797-ben veszi kezdetét,³ a főmunkásság 1806-ba és 1807-be esik; 1808-ban husvétkor megjelent a «tragédia» (első része).

A mint most előttünk fekszik Faust első része, már pontosan megjelölhetjük az egyes jelenetek idejét.

¹ Dóczy Lajosnak könnyen félreértésre vezethető fordítása. Az eredetiben:

*Erhabner Geist! Du gabst mir, gabst mir alles,
Warum ich bat.*

A «lény» és az «imádkozám» szók igen ferde fölfogásra vezethetnek.

² Ezt már egy félszázad előtt fölmerte és kifejtette Christian Herm. Weisse, *Kritik und Erläuterung des Goethe'schen Faust*, Leipzig, 1837. Utóbb bővebben tárgyalták Vischer Fr. T. és Fischer Kuno már említett műveikben.

³ Ez évben, valószínűen június 24-én írta Goethe az «Ajánlás» (Zueignung) megható stanzáit.

Íme az összes jelenetek áttekintése (a címek Dóczy L. fordítása szerint):

Főlavatás, Beköszöntő a színházban, Prologus a Mennyekben 1797
A nagy monológ, a Föld szellemének megjelenése, Faust első beszélgetése Wagnerrel 1773–74.

Faust második monológja, Öngyilkossági kísérlete, A húsvéti dal, A város kapuja előtt, Dolgozó szoba, Mephistopheles első fellépése 1800 körül.

Faust és Mephisto második párbeszéde (a szerződés megkötése) ezen szavakig: «Benső valóban élni akarom» 1800 körül, a jelenet befejezése 1788–89.

Mephisto és a tanuló 1773–75, átdolgozva 1788–89.

Auerbach pinczéje 1775, versebe átdolgozva 1788–89.

Boszorkánykonyha 1788.

Uteza (Faust első találkozása Margittal), Margit szobája, Sétáló, A szomzódasszony háza, Uteza (Faust és Mephisto), Kert, Kerti hajlék 1773–75.

Erdő és Barlang: a monológ s Faust és Mephisto párbeszéde ezen szavakig: «S nem áttalt lenni kerítő» 1788–89, a többi a jelenet végéig 1773–75.

Margit a rokka mellett, Márta kertje, A kútnál, Várfolyosó 1773–75.

Bálint monológja e szavakig: «Még se hagyhatnám hazugságba.» és a párbeszéd e szavaktól: «A mint ott a sekrestye ablakán» e szavakig: «Tolvajkodás, üzelkedés» 1773–75, a jelenet többi részei 1798–1800.

Templom 1773–75, Walpurgis éjszakája 1800–1, Walpurgis-éji álom 1797, Borús nap,¹ Éjjel 1773–75; Börtön 1773–75, versebe átdolgozva 1798....

A weimari kézirat magában foglalja a nagy műnek 1773 és 1775 közt keletkezett jeleneteit.² Nem lehetetlen ugyan, hogy voltak a kéziratban még egyes följegyzések, versek vagy töredékes párbeszéddek, melyeket Göchhausen kisasszony esetleg meg nem értett vagy nem tudott elolvasni és azért le nem másolt, — de ép ezen esetleges részleteknek töredékes érthetlensége legjobban bizonyítja, hogy nem volt egyéb semmi kiforrva, megalkotva, mint a mennyi a weimari udvarhölgy másolatában előttünk fekszik. Ép oly bizonyos, mint már érintettem, hogy Goethe 1776 és 1786 közt, tehát weimari életének első nyugtalan évtizedében, nem dolgozott ezen művén,³ bár

¹ Riemer állítása, hogy Goethe neki ezt a jelenetet az 1803-iki évnek egy reggelén tollba mondta, természetesen rossz emlékezetből származó tévedés.

² Midőn Goethe megírta művét, bizonyára ismerte Lessing 17. Irodalmi levelét (az ördögök megidézését a népdráma alapján), de nem ismerte Lessing saját Faust-tervét és töredékeit, melyek csak 1786-ban jelentek meg és utóbb sem voltak hatással Goethére.

³ Csak 1788-ban kezdi a régi kéziratot az 1790-iki kiadás számára rendezni és részben átdolgozni. Ez időből származik az «Erdő és Barlang» fölíratu nagyszerű jelenet, mely a «töredékben» (1790) «A kútnál» és «Templom» című jelenetek közt áll, a «tragédiában» (1808) pedig a «Kerti hajlék» és «Margit szobája» fölíratú jelenetek közé került, — azaz: amott követi, itt megelőzi

mennyire foglalkoztatta is valószínűen képzeletét a tragédia végleges megalakításának terve. E tények kétségbevonhatatlanok és mint ilyenek sok föltevést döntenek meg, melyek még a legújabb időkben is, komoly és alapos kutatók részéről is, kifejezést nyertek. Csak egy-kettőre akarok még végül figyelmeztetni.

Goethe *Faustjának* legterjedelmesebb, a szövegnek apró részleteire is kiterjeszkedő magyarázatát Schröer írta.* A bevezetésben a kiadó a tragédia keletkezését is fejtegeti és külső meg belső indokok alapján kimutatja, hogy a Margit-jeleneteknek csak egy része származik 1775-ből, míg egy másik és épen fontosabb csoportja 1775 és 1876 közt, talán 1777 körül keletkezett. Ebből a két csoportból következett aztán különböző fejlődési fokokra, melyeken Goethe és vele együtt ez a legnagyobb műve is keresztülment. Ezt az eredményt a «philologiai módszer» és «aesthetikai meg lélektani szempontok» segítségével nyerte a tudós és magyarázataiban különben igen óvatos szerző; pedig tudjuk most a weimari kéziratból, hogy egész okoskodása teljesen alaptalan, mert az összes Margit-jelenetek 1775-ben már megvoltak, — egyedül a Bálint halálát tartalmazó jelenet kivételével, melyről Schröer p. LX azt állítja, hogy 1775 és 1786 közt keletkezett, de p. LXI megengedi, hogy talán már 1775-ből való és 1800-ban nyerte mai alakját! Schröer egyik főérve, melyre föltevését alapítja, hogy Margit némely jelenetekben «Margarete», másokban «Gretchen» néven szerepel, és így egészen más korszakba teszi a Margarete- és ismét másba a Gretchen-jeleneteket. A weimari kézirat kézzelfoghatóan bizonyítja, a mit különben minden költői érzékű olvasó eleve is valószínűnek tarthatott, hogy ennek a fontoskodó megkülönböztetésnek semmi alapja nincs. Így pl. a «Mártha kertje» című jelenetben a kedves leány (az 1790-iki töredékben) kivétel nél-

Margit elcsábítását; itt a szűz leány megvesztésére, ott Margit megrontása után egyéb bűnökre csábítja Mephisto Faustot. A weimari másolatban csak egy kis töredéke van meg ennek a párbeszédnek (Faust monológjának semmi nyoma) és ez a töredék, a jelenetek elhelyezése szerint, már föltételezi Margit bukását.

* *Faust von Goethe. Mit Einleitung und fortlaufender Erklärung herausgegeben von Karl Jul, Schröer.* 4. kiad., Leipzig, 1898. (a későbbi kiadásokban némely módosításokkal).

kül «Margarete» néven szerepel, és Schröer, erre a tényre építve, csakugyan az 1775—1786-iki korszakba helyezi ezen jelenet létrejöttét. Pedig a jelenet megvan a weimari kéziratban, és Margit tizenhatszor szerepel mint «Gretchen» és csak kétszer mint «Margarete». Ily tarthatatlan következtetésekre vezethet a «philologiai módszer», ha túlságosan épít a betűkre.¹

Ennek a philologiai módszernek gépies alkalmazása senkit sem vezetett képtelenebb következtetésekre, mint a nagy tudású és tehetségű Scherer Vilmost, a kinek fő tévedéséről már szó volt. Csak egy példa világosítsa föl ezen különben igen kiváló és a modern irodalomtörténetnek tudományosabb alapokra fektetése körül nagy érdemeket szerzett tudósnak valóban nehezen megfogható eljárását. Scherer be akarja bizonyítani, hogy a «Borús nap» fölíratú Faust-jelenet egy időben iratott a «Götz von Berlichingen» című szomorújátékkal.² Először is kiemeli, hogy az *elend* (nyomorúságos) és *schmieden* (kovácsolni) szók itt is meg ott is hasonlóan alkotott mondatokban fordulnak elő. De ezt ő maga sem tekinti döntőnek. Azután figyelmeztet a *Götz*ben Ferencznek Adelheidra vonatkozó következő szavaira: «Ha szavát tartja! — Lelkemből a pokoli kínok évezredét egy pillanat alatt kitörölné»³ — és kiemeli, hogy Goethe 1773-ban ezt, valamint a hasonló helyeket eltávolította, mire folytatja: «A Faust-jelenetben (t. i. a «Borús nap» fölíratúban) olvassuk: «Te hidegen vigyorogsz el ezrek végzete fölött!... A legszörnyebb átokkal sújtlak évezrekre!» Ez dönt (folytatja). Lehetetlen, hogy a költő, a ki egyik művében az ily túlzások eltávolítására határozta magát, egy másik művében újból írt volna ilyeneket». Ez a Scherer bizonyítéka! Persze a fő dolgot, hogy a Faust-jelenet idézett szavaiban legkisebb túlzás sincsen, nem vette észre, — mert hisz az ördögnek előbb a leghidegebb vérrel bevallott számtalan iszonyatos tetteivel szemben Faust

¹ A «Margarete» és «Gretchen» nevekre alapított okoskodások Scherertől származnak, a ki többek közt azt is állítja, hogy a Gretchen-jelenetek határozottan tragikus jellegűek, míg a Margarete-jelenetek inkább derültek, — pedig a tömlőz-jelenet is Margarete-jelenet!

² Ezt a nézetet is elfogadta Schröer, a kit Scherer tekintélye másutt is tévútra vezetett és főkép, ismételve, Goethe szövegének bárgyu «javítására» csábított.

³ Balla Mihály fordítása szerint. Olesó Könyvtár 200. sz., 233. l.

szavai senkire sem fogják a túlzás hatását tehetni... Ugyan-ezen jelenetben kétféle stílt különböztet meg: az eredetinek régi szövegét és az öreg Goethe stíljét, a ki saját ifjúkori művét «interpolálta» volna. Scherer szerint pl. ezek a mondatok: «A meggyilkoltnak nyugvó helye fölött bosszúálló árnyak lengenek» és «Hogy verjen meg a világ minden gyilkossága, te szörnnyeteg»* — a majdnem hatvanéves Goethe sikertelen kísérlete volna, hogy ifjúságának nyelvén szóljon! Világos, hogy ezen ítéletének indokolása egészen alanyi és általában igen ködös; — a weimari kéziratban megvan mind a két mondat mint a huszonötéves Goethe alkotása!...

De legyen elég a tévedésekből. A weimari kéziratnak, ha egyéb fontossága nem volna is, meglesz az a megbecsülhetetlen hatása, hogy óvatosabbakká fogja tenni a tudósokat és megfékezi a rosszul alkalmazott találgatásnak és szükségstelen szöveg-javítgatásnak máris járványnyá fajult viszketegét...

Goethe *Faustja* örökké fogja foglalkoztatni a magyarázókat, mert alig van a világirodalomnak — talán az egy «Divina Commedia» kivételével — még egy második terméke, mely, világosan vagy legalább félreismerhetetlen érzésekben, az emberiségnek összes nagy kérdéseit annyira felölelné, mint az újabb kornak ez a valóságos «Isteni Szingjátéka». És ezen Fausttanulmányoknál mindig nagy fontosságú lesz a munka keletkezésének, az egyes jelenetek létrejöttének kérdése. Az eddigi nagy tévedéseket ezen a téren elsősorban a biztos alap hiánya okozta; a weimari Göchhausen-féle másolatnak korszakot alkotó jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy ezen kutatások számára az előbb fájdalmasan nélkülözött biztos alapot szolgáltatja. De nemcsak ebben van jelentősége. Túlzás nélkül állíthatni, hogy Goethe soha nagyszerűbbet nem írt, mint ezt az «Ősfaustot». Későbbi toldásai és kiegészítései természetesen lényegesen fokozták ez ifjúkori művének értékét; de a mi *Faustjában* megragadó, megható, páratlanul költői: az mind megvan már a nagy munkának ez első alakjában, mely, töredékes és hevenyészett alakjában is, a költői genialitásnak fölül nem mult terméke.

* Dóczy L. igen szabad fordítása. Az eredetiben: *Mord und Tod einer Welt über dich, Ungeheuer!*

II.

Az «Urfaust» fölfedezése tehát korszakot alkot a Goethe remekére vonatkozó tudományos irodalomban, melynek régibb, 1887 előtt megjelent termékeit értéköknek nagy részétől megfosztotta. Ezóta is a Goethe «Faust»-jára vonatkozó könyvek és tanulmányok újabb hatalmas irodalmat tesznek, de nem épen állíthatni, hogy ez irodalom termékeinek értéke egyenes arányban állana számukkal.

Ezek a Faust-magyarázatok* ugyanis általában két nagy csoportra oszlanak: a philosophiai és a történeti vagy philologiai fölfogás termékeire, melyek, természetesen bizonyos korlátokon belül, mindketten indokoltak, sőt szükségesek, de a mint egyoldalúan, egymást kizárva föllépnek, nyomban téves irányokba jutnak vagy épen szánalmas hóbortra vezetnek.

A philosophiai magyarázat a régibb, mely már Goethe életében hallatta szavát és már a nagy költőt magát is mulattatta.** Pedig ez irány jogosultsága nem lehet kétséges. Hisz már a XVI. századi Faust-monda is alapul vallásos és bölcseleti problémákon és ily problémákra irányzott fejtegetéseken, a Goethe nagy műve pedig megtartotta, sőt még sokkal mélyebben fogja föl és sokkal hatalmasabban alakítja meg ezeket a problémákat. De ép a philosophiai magyarázók produkálták a legferdebb Faust-könyveket, mert rendszerint kettős hibába estek: először nem veszik kellően figyelembe, hogy a Goethe műve nem egy egységesen megállapított tervnek egységes megtestesítése, hanem, hogy a költő ezen a munkáján egy egész emberéleten át, korának teljes átalakulása idejében, saját fejlődésének legellentétebb korszakaiban is dolgozott, és így eleve is valószínű, hogy a nagy költeménynek nem minden egyes részlete áll egyazon alap gondolat vagy fölfogás szolgálatában.

* Mióta a fenti fejtegetéseket megírtam (1887), önálló füzetben foglalkozott az itt tárgyalt kérdéssel Kuno Fischer, *Die Erklärungsarten des Goetheschen Faust*, 1889, 92 l. (ismertettem Budapesti Szemle 60. köt. 1889, 157. l.). Fischer fejtegetései nem kényszerítettek arra, hogy 1887-diki fölfogásomon bármi lényegest változtassak.

** Azok ellen, a kik «a Faust-dráma eszméjét» hajszolták, nyilatkozott Goethe maga 1827. május 6. Eckermannal szemben, a hol kifejti, hogy mint költő sohasem akart műveiben valami elvontat (egy eszmét) megtestesíteni.

És másodszer abban is tévedtek, hogy ezt a lelkesen keresett és megtalált philosophiai alapeszmét nemcsak Faustnak magának változatos sorsában, hanem a cselekvénynek és szövegnek minden apró részletében, a nagy alkotásnak igen eltérő jellegű minden jelenetében és vonásában, még a «Walpurgis-éjj álom» és a «Boszorkány-konyha» félreeső élezeiben és czélzásáiban is keresték és föltüntették; azaz: hogy allegorikusan törekedtek a költeménynek minden mellékes adatát is a föltételezett alapeszme szempontjából értékesíteni. Így aztán komolyan vetették föl, és rendesen természetesen igen furcsán, oldották meg az ily kérdéseket: mit jelent a patkány, mely a pentagrammát kettérágya? mit jelentenek az egyes sétálók a kapu előtt? a Margit ékszere, kulcsa, éjjeli lámpája? sőt azután: mit jelent Margit maga? E magyarázók elfelejtették, hogy a «Faust» elsősorban költői alkotás, mely a való életnek művészien megalkotott, de hű képét adja, — és csak másodsorban egy bizonyos erkölcsi fölfogásnak, philosophiai alapeszmének, egyéni világnézetnek hordozója. A magyarázatnak ez iránya, főkép ezen régi egyoldalú alakjában, ma már túlhaladottnak tekinthető; de leggyerekesebb képviselői ép az utolsó évtizedekben mulattatták hóbortos ötleteikkel az olvasó közönséget.

Ez irány legvastagabb (szó szerinti és átvitt értelemben legvastagabb) terméke még szatirának is igen erős volna, pedig, kellő tudományos méltósággal és imponáló tudós apparatussal, korszakalkotó, komoly tanulmánynak lép föl. Értem Louvier művét,* mely az «Ősfaust» felfedezésével egyidejűleg jelent meg és mint a Faust-magyarázat régibb irányának legjellemzőbb terméke, megérdemli, hogy néhány rövid megjegyzést szenteljek neki.

Louvier meg van győződve arról, hogy az eddigi Faust-magyarázóknak sejtelmök sem volt a nagy munkának igazi értelméről, még pedig azon egyszerű okból, mert nem volt tudomásuk a *Faust-nyelvről*. Ezt a Faust-nyelvet Louvier fedezte föl, és ez tette neki lehetővé a Faust-dráma összes rejtélyeinek feltüntetését és megfejtését. Ez a Faust-nyelv pedig

* *Sphinx locuta est. Goethes Faust und die Resultate einer rationellen Methode der Forschung von Ferd. Aug. Louvier.* Berlin, 1887, 1000 lap.

abban áll, hogy, Louvier szerint, minden szónak más az értelme a «Faustban», mint a közönséges irodalmi nyelvben. Így pl. *Stadt* a Faust-nyelvben nem a. m. város, hanem a. m. agyvelő, *Mauer* (fal) a. m. koponya, *das finstere Tor* (a sötét kapu) a. m. száj, *dunkler Gang* (sötét folyosó) a. m. torok, *Türbank* (kapu melletti pad) a. m. ajak stb. De a szereplő személyek sem valódi, érző emberek, hanem megszemélyesített elvont fogalmak. Így pl. *Gretchen* a. m. számítás, *Gretchen anyja* a. m. öntudatlanság, *Valentin* a. m. józan ész stb. Hogy ez új nyelv segítségével véghez vitt magyarázat mily képtelenségekre vezet, elképzelhetni. Csak egy példa az említett szavakból: *Aus dem hohlen finstern Tor Dringt ein buntes Gewimmel hervor.* Ezt a két verset Dóczy Lajos egészen helytelenül fordította így: «A mély kapun mi hemzsegő, Mi tarka raj tódul elő,» mert Louvier szerint ez a két vers a. m.: «A szájból a szellemnek minden nyilatkozata származik.» Mily meglepő, megdöbbentő fölfedezés! És tovább: *a sétálók* a szellemnek egyes nyilatkozatai, *a katonák* költemények, *a leányok* érzések, *a polgári leány* a népdal, *a tanulók* a deák-dalok, *a polgármester* a szájból jövő parancsolat stb. Azonfelül a Faust-dráma minden adatának és gondolatának háromféle jelentése van, t. i. szószerinti, philosophiai és művelődés-történeti. Pl. ebben a két sorban: *Und dies geheimnisvolle Buch Von Nostradamus' eigner Hand* (E titokteljes könyv emitt meg, Mit maga Nostradamus írt meg) *Nostradamus* szószerinti értelme: Michel de Notre-Dame francia csillagjós; philosophiai értelme: Goethe és Faust-műve; művelődés-történeti értelme: Swedenborg! A hóbort rendszeren tudatlansággal vagy legalább módszertelen féltudással jár karöltve. Így ebben a könyvben is. Csak egy példa: *Ein echter deutscher Mann mag keinen Franzen leiden* (Az igaz németek a francziát nem állják, De a borát megiszszák, ha kínálják); ebben a versben a *Franz* nem a. m. *der Franzose*, a francia ember, hanem a. m. Franz Moor a Schiller-féle *Haramjékban*. És u. o. *Euch soll sogleich Tokayer fließen* (Mindjárt tokajit kapsz): e mondatban *Tokayer* nem a. m. tokaji bor, hanem a. m. «az osztrák» t. i. Don Juan! Igen ám, de az Auerbach-pinczébeli jelenet 1775-ben már meg volt írva, a *Haramjék* pedig 1781-ből, Mozart *Don Juanja* pedig 1787-ből való! Valóban helyesen hirdette

ezen egyúttal szomorú és víg könyv kiadója mindenfelé, hogy az «soha nem sejtett és mindenkép meglepő magyarázatokat» tartalmaz.

De ismétlem, az ily botor tévedésekkel szemben is, hogy a philosophiai magyarázat nem indokolatlan, ha a nagy munka egészét tartja szem előtt. Faust az emberiség képviselője, a tipikus ember, tárgya: az ember sorsa, bukása és fölemelkedése, fokozatos tisztulása és nemesbülése az élet folyamatában. Faust elégedetlen a tudással, mely sem eszét, sem szivét nem elégíti ki; mindent tanult és nem tud semmit; pedig korlátok nélkül óhajt tudni és élni, összes vágyait kielégíteni, nagyratörő lángelméjét érvényesíteni. E czélt emberi erejével nem képes elérni, azért el akarja dobni az életet, mely terhére van; azért szövetekezik az ördöggel, a ki meg akarja rontani és erre fogad is az istennel. De az Úr jobban tudja: «Jó embernek jó utat Sugalmas ösztöne mutat», mondja Mephistónak, és: «A kertész tudja, ha a fa rügvedzik, Virág s gyümölcs ékíti a jövőt». A Gonosz az érzékiség mámorában akarja elfojtani Faust nemes énjét; de ez nem sikerül neki; csak az ártatlan, bájos Margit esik ez ördögi tervnek áldozatul. Faust diadalmaskodik vágyainak féktelenségén és megtanulja elismerni az ember erejének korlátait, tanulja megbecsülni az életet, mert fölismeri az élet értékét. Szakít önző vágyaival, beleilleszkedik a világba és közhasznú tevékenységben leli megelégedését. Mikor ernyedetlen fáradozásainak meglepő sikereit nézi, mondhatja a pillanatok: «Állj meg, oly szép vagy!» De most sem akar nyugodni, hanem fáradhatatlanul tovább működni az emberiség javára. Mephisto elvesztette fogadását: az Úrral szemben, mert Faust mind nemesebb és magasztosabb lett, a kit nem sikerült a porba lerántania; de Fausttal szemben is, mert szövetségese nem mond le a szakadatlan, végtelen munkáról. Ime, csak néhány töredékes megjegyzés, mely a tragédia philosophiai tárgyalásához fonalul kínálkozik.

A Faust-magyarázók második csoportja, a történelmi fejtegetés hívei, nem indulnak ki alapeszméből, noha természetesen a legtöbb magyarázó, fejtegetései fonalán, végre ily (egy vagy több) alapeszméhez jut. Ellentétben a dogmatikai magyarázókkal, a kik a Faust-drámát egyetlen alapeszméből fakadt

egységes műremeknek tekintik és a munkának minden egyes részletét amaz alapeszméből magyarázzák, ez a másik párt, számolva a kétségbevonhatatlan tényekkel, évek hosszú során át, egy tapasztalatokban és élményekben rendkívül gazdag élet folyamán keletkezett alkotásnak veszi Goethe tragédiáját, melynél első sorban meg kell érteni, illetőleg meg kell magyarázni, hogyan és milyen befolyások alatt jött létre. Ez a fejlődés-történeti álláspont jelenleg az uralkodó, de nem mondhatni, noha kétségtelenül indokoltabb és helyesebb, mint az első pártnak dogmatikai iránya, hogy kizárólag csupán örvendetes gyümölcsöket érlelt volna.

Ez irány képviselői abból a helyes fölfogásból indulnak ki, hogy a költőre a viszonyok, melyek közt valamely művét vagy ennek valamely részét írta, és főkép a korabeli, előtte ismeretes irodalmi termékek hatással lehettek (ők azt mondják: voltak) és hogy ez a hatás kell hogy munkáján is észlelhető legyen. Ez a magában véve el nem utasítható szempont, melynek érvényesülése a «philologiai módszer» segítségével történik, ép oly könnyen vezethet képtelen túlságokba, mint az első iránynak elvileg szintén helyeselhető fölfogása, — ha túlságig viszik. Pedig ily túlságba esnek, mikor mindent valami «forrásra» visszavezetni törekcszenek. Nincsen a mondának legkisebb eleme, nincsen Goethe darabjának egyetlen jelenete, alakja vagy verse, melyet valamely idegen «hatásból» kimagyarázni ne akartak volna. Mily gyerekes ellentmondás, midőn ezek a kutatók Goethét egy oldalról a világnak legnagyobb és legeredetibb költőivel állítják egy sorba, sőt esetleg följök helyezik, egyúttal azonban más oldalról bornirt másolónak vagy épen szemérmetlen plagiatornak tüntetik föl, a ki úgy legegyszerűbb, mint legmélyebb gondolatait másoktól vette. A féltudás azután ezen irány képviselőinél is megbosszulja magát, midőn pl. komolyan állították, hogy Goethe a «Faustja» legfontosabb elemeit és legnagyobb szépségeit Calderon «Csodatevő mágusának» köszöni, holott tudjuk, hogy a német költő Calderon ez érdekes darabjával csak 1812-ben ismerkedett meg, míg «Faustjának» legremekebb részletei már 1808-ban jelentek meg nyomtatásban, sőt megvoltak már az 1775 előtt elkészült «Ösfaustban».

Ezen történeti irány keretébe tartozik a philologiai módszer alkalmazása is, melynek segélyével a kutatók a nagy mű szövegéből, ennek nyelvéből és stíljéből, verséből és hangjából a munka egyes részeinek keletkezésére és az egyes jelenetek egymásutánjára következtetnek. Főnt ez irány megalapítójának és főképviseelőjének, a tudós és szellemes Scherer Vilmosnak néhány merész és merőben tarthatatlan következtetését csak azért tárgyaltam kissé behatóbban, hogy ezen «modern» iskola túlzásait és kinövéseit egy pár csattanós példában föl-tüntessem. A példák száma különben könnyen volna szaporítható, — de nem számuk a döntő. Scherer annyira ment, hogy «philologiai módszerének» csalhatatlanságával magának Goethének a saját műveire vonatkozó állításait «helyreigazította» és munkáinak szövegét «javította». Ha Goethe azt állítja, hogy Olaszországban a «Boszorkány-konyha» fölíratú jelenetet írta, — Scherer szerint emlékezete tévútra vezette, mert nem ezt a jelenetet írta a Borghese-villában, hanem az «Erdő és barlang» fölíratút; — ha a szövegben («Borús nap») olvassuk:

Mefiszto: Összeüzni az ártatlant, ki ellentmond: így szokott könnyíteni magán a zsarnok, ha megszorult!

Faust: Vigy el hozzá! Szabaduljon!

Mefiszto: *Hát a veszedelem, a melybe indulsz? Vedd, hogy még bosszúatlan viseli a város a vért, melyet ontottál. A meggyilkolt nyugvóhelye fölött bosszúálló árnyak lengenek, lesve a visszatérő gyilkost.*

Faust: *Még ezt is tőled? Hogy verjen meg a világ minden gyilkossága, te szörnyeteg! Vigy el hozzá, ha mondom, és szabadítsd ki!*

Mefiszto: Viszlek, s a mit tehetek, ime!

akkor Scherer szerint a dőlt írással szedett részletek «interpolációk», mert hiszen Goethe, midőn ezt a jelenetet írta, még nem tudott Bálintról és erőszakos haláláról! Másutt meg a hiatus föllépése vagy hiánya döntsön az illető helyek koráról, eredetiségéről stb. Hisz még a Margit-tragédiának egységét és egységességét is kétségbe vonták. Szerintök és «philologiai módszerük» szerint még a költészetnek ez a páratlan remeke is különböző időközökben, különböző hatások alatt keletkezett, úgy hogy voltaképp csak kisebb-nagyobb mértékben össze nem illő foszlányoknak sok tekintetben igen kifogásos tákolmánya. A Schmidt Erik fölfedezte weimari kézirat ezt az egész légvárat egyszerűen halomra döntötte, — de egyúttal alaposan

megingatta az oly módszer hitelességét és értékét, melylyel a költőnek világos állításain és műveinek kétségtelen szövegén ily hihetetlen és páratlan merényleteket lehet és szabad elkövetni.

A helyes magyarázat nem lehet egyoldalúan philosophiai, történeti vagy szorosb értelemben vett philologiai, mert minden egyoldalúság ezen a téren nagy tévedésekre, esetleg az egész mondának vagy Goethe remekének alapos félreértésére és félremagyarázására vezet. A helyes magyarázat philosophiai is, a mennyiben a költő világnézetének kialakulását és a kornak bölcséleti fejlődésével való összefüggését megérteni törekszik, de egyúttal történeti és philologiai is, mert lépésről lépésre figyelemmel kíséri a mondának és a tragédiának bonyodalmas keletkezését és tisztazza az egyes részletek létrejöttét befolyásoló vagy kísérő történeti és irodalomtörténeti momentumokat. Sőt indokolt az allegorikai magyarázat is, a hol t. i. a költő maga is allegorizál, mint pl. a boszorkány-konyhában, a Walpurgis-éjjelben, az anyák szerepeltetésében vagy a homunculus jeleneteiben. Ily helyes és józan szempontokon nyugszának Kuno Fischer szép műve Goethe «Faustjáról»¹ és Witkowski Györgynek már említett jeles könyve,² mely ez idő szerint a Goethe «Faustjának» legjobb, a legújabb kutatások eredményeit is felölelő magyarázata.

Magyar nyelven csak egy Faust-magyarázat jelent meg, melynek szerzője, Boyesen Hjalmar Hjorth ithacai egyetemi tanár,³ a ki, mint Fischer Kuno, sem az egyik, sem a másik pártnak egyoldalú híve; ő a művelt olvasót akarja a nagy munkába bevezetni és könnyen érthető fejtegetéseivel a tragédia összefüggésének és szerkezetének megértését megkönnyíteni. Boyesen nem fitogtat nagy tudományt, nem is nagyon eredeti:

¹ Ismertetem Budapesti Szemle 52. köt., 1887, 473. l.

² *Goethes Faust, herausgegeben von Georg Witkowski.* Leipzig, 1910. Két rész: I. Szöveg (az összes szövegek). II. Magyarázatok és jegyzetek, 500 és 411 lap.

³ Faust-magyarázata nem önállólag jelent meg, hanem mint része egy nagyobb munkának, mely e czímet viseli: *Goethe and Schiller; their lives and their works, including a Commentary on Goethe's Faust.* Boston 1878. Magyarra fordította Csiky Gergely. Megjelent (az én Faust-tanulmányaimmal együtt) 1888-ban a M. T. Akadémia Könyvkiadó Vállalatában.

nézeteinek tetemes és legértékesebb része Kreyszig Frigyes vagy Vischer Frigyes Tivadar munkáiból származik. De józabb, egyszerűbb, világosabb, mint akár Kreyszig, akár Vischer. Persze minden nehézséget nem távolít el és minden rejtélyt nem old meg, sőt többször őszintén bevallja, hogy nem képes kielégítő magyarázatokat adni. És ez sokkal helyesebb, mint az az erőszakosság, melylyel előzői igen sokszor majd a mű szerkezetével, majd a szöveg szavaival elbántak. Boyesen nem tagadja, sőt el sem takarja a nagyszerű műben található hézagokat vagy ellenmondásokat; de nem is épít reájok új elméletet, hanem egyszerűen kiemeli, hogy az ily részletek a mű létrejöttének módjában és körülményeiben lelik magyarázatukat. És még egyet. Boyesen rendkívül nagy tisztelője Goethének és *Faustjának*; egész odaadással merül el a fejtegetett költeményben, melyet eleven képzelettel és költői ihlettel részeire bont és újból megalkot; innen előadásának melege, itt ott dicséretének hófoka. És ily munkával szemben, oly olvasók előtt, a kiket a mű élvezetes megértésébe akarunk bevezetni, csakis ez az eljárás a helyes, nem pedig Vischer vagy éppen Düntzer Henrik korlátolt kritizálgatása, a kik az egyik lapon dithyrambikus dagálylyal kijelentik, hogy Goethénél nagyobb ember és nagyobb költő sohasem volt, a következő lapon meg úgy bírálgtják, hogy az egyszerű becsületesség és a józan ész adományát is kénytelenek tőle megtagadni. Boyesen a *Faustot* mint műreket tekinti és kifejti szépségeit és sajátságait; a munka történeti fejlődésére és a benne feldolgozott mondára csak annyiban reflektál, a mennyiben ez elkerülhetetlennek mutatkozott. Aesthetikai magyarázat az ő világosan és vonzóan írt könyve, mely minden történeti és philologiai tehertől írtózik. Azért tartotta az Akadémia annak idején (1888) ezélszerűnek, hogy az amerikai tanár könyvét az én értekezéseimmal kiegészítse, melyek, ép ellentétben Boyesen fejtegetéseivel, kizárólag csak a mondának és Goethe remekének történeti és philologiai tárgyalását tartalmazzák. Kisebb terjedelmű értekezéseken vagy hirlapi cikkekben kívül egyéb nagyobbszabású munkánk vagy dolgozatunk nincsen, mely Goethe Faust-művét tárgyalná. Még legbecsesebbek azok a nagyszámú tanulmányok, melyek «Az ember tragé-

diájával» foglalkoznak és irodalmunk ezen leghatalmasabb alkotásának viszonyát a Goethe remekéhez többé-kevésbé beható fejtegetésben részesítik.

Magyarul Goethe «Faustjának» első része öt fordításban jelent meg; átültették Nagy István 1858, Dóczy Lajos (elsőször 1873), Komáromy Andor 1887, Szabó Mihály 1888, Palágyi Lajos 1911. Kéziratban készen van Ferenczi Zoltán fordítása. De a teljes fordításokon kívül mások is foglalkoztak a nagy művel és ültettek át egyes részleteket belőle.* Az első ily kísérlet, mindössze néhány lap, 1841-ből való és szerzője Hugo Károly. A másik kísérlet, mely már majdnem az egész első részt felöli, Szigligeti Ede fordítása, «a cs. k. udvari várszínházi előadás szerint», valószínűen a mult századnak ötvenes vagy hatvanas éveiből származik és kizárólag az előadás számára készült, sok kihagyással és rövidítéssel, legnagyobbrészt a rímek mellőzésével, a bécsi burgtheater rendezése alapján, de nemcsak nyomtatásban nem jelent meg, de színre sem került soha. A Nemzeti Színház az első részt 1887 április 1-én adta Dóczy Lajos fordításában, és ennek javított szövegével 1910-ben, mire eddig mindössze vagy ötven előadást ért. A nehézségekben nagyon is bővelkedő második részt magyarra fordította Várady Antal 1887. és javított új kiadásban 1899, de ez a második rész magyar nyelven sohasem került színre.

* Vértessy Jenő, *Régibb Faust-fordítások*. Erdélyi Muzéum. Új folyam, V. köt. Kolozsvár 1910, 305—312. l.

A XIX. SZÁZADBÓL.

I.

Goethe Faust-töredékének megjelenése után (1790.) az eddigi nem nagyon értékes, de gazdag Faust-költészet helyébe a Faust-kutatás és Faust-magyarázat lépett. Mind a két irányban a romantikusok indították meg az azóta is sohasem szünetelt irodalmi munkásságot. Ők fejtegették elsősorban a Goethe legnagyobb művének sok oldalú jelentőségét, ők ismertették meg a németekkel Marlowe Faust-tragédiáját (1818.), ők indították meg a régi monda eredetének, elemeinek és történeti fejlődésének tudományos tárgyalását.* Legnagyobb ösztönzést nyert ezen munkásságuk azzal, hogy Goethe az aránylag nem nagy figyelmet keltett «töredéket» befejezte és 1808-ban *Faust-jának* I. részét kiadta.

A «töredék» megjelenése után Goethe félretette két évtized lefolyása alatt keletkezett, mindenkép töredékes művét, melyre maga olaszországi útja és ezzel kapcsolatosan művészi elveinek lényeges átalakulása után nem jó szemmel nézett. Schiller érdeme, hogy visszavezette a nagy költőt ezen legnagyobb művéhez és folyton sürgette folytatását, illetőleg teljes befejezését. Alig hogy páratlan baráti viszonyuk 1794 nyarán megindult, Schiller már ez év november 29. érdeklődik a «Faust» iránt és kéri a műnek (miről tudomása volt) már elkészült, de még közzé nem tett részleteit. Goethe kitérőleg válaszol, de lelkes barátja nem tágit és nem nyugszik, míg Goethe 1797 június 23. újra elő nem veszi régi írásait, hogy

* Jos. Görres, *Die deutschen Volksbücher*, 1807, 207—229. i. — Mellékesen szerepeltetik a romantikusok Faustot egy-egy költői művekben is, pl. Achim von Arnim «Die Kronenwächter» cz. szép történeti regényében (1817).

egyelőre legalább az I. részt befejezze és, a mire sok oldalról ösztönözték, egyúttal a színpadhoz közelebb vigye. Ez utóbbi törekvéséről azonban csakhamar lemondott, mert, mondja, «bármennyire törekedtem erre, mégis inkább eltávolítottam (művem) a színpadtól, semhogy hozzá közelebb vittem volna». Ez időben keletkeztek az «Ajánlás» és a két prologus, az egyik az égben, a másik a színpadon, de a II. résznek igen fontos, nagy értékű részletei is (így a Helena-jeleneteknek egy része). Végre 1806 április 13. elkészült a (mai) I. rész, melyen utóbb már csak egészen jelentéktelen módosításokat eszközölt, és megjelent 1808-ban, Goethe «Munkáinak» VIII. kötetében.

Előzőleg csak egy Faust-mű jött létre, mely nem áll a «Sturm und Drang» hatása alatt, mint a főt tárgyalt, noha nagyrészt később* megjelent termékek, melyek többé-kevésbé mind magukon hordják a genie-korszak bélyegét és inkább Klinger regényéből indulnak ki, mint Goethe tragédiájából. A XIX. század első kísérlete a Faust-költészet terén *Adalbert von Chamisso* egyfelvonásos tragédiája: 339 vers, többnyire ötlábú jambusok, melyeken Schiller hatása félreismerhetetlen; csak a ‚Jó szellem‘ szavai oly szabadabb ritmusú versek, mint Goethe hymuszai (pl. ‚Grenzen der Menschheit‘ vagy a párkok dala ‚Iphigeniában‘). A fiatal költőnek (1781-ben született, tehát 21 éves volt) szerény terjedelmű ‚kísérlete‘ 1803-ban jelent meg.**

A költő maga utóbb «gyermekes metaphysikai kísérletnek» nevezte e művét, mely későbbi igényeinek már nem felelhetett meg. A kis tragédia Chamisso philosophiai töprengéseiben és meghasonlásaiban gyökerezik, melyekbe Kant tanulmányozása folytán került. Az emberi tudásnak át nem hatolható határok vannak szabva, melyek belátásunkat szűk

* Schink 1804, Schöne 1808, Klingemann 1815, Voss 1824, Holtei 1832 (de erre még vissza kell térnünk).

** Chamisso és Varnhagen, *Musenalmanach auf das Jahr 1804*, 193–215. lap: *Faust. Eine Tragödie in einem Akt. Ein Versuch*. Azután költeményeiben («Gedichte», 1831). — Walzel kitűnő Chamisso-kiadásában (1892) 433–444. l. Jellegéje Shakespeare «A mit akarok» cz. vígjátékából: «De mire jó a bölcsnek dőresége?»

körre szorítják. Homályos a Honnan? és homályos a Hová? Bekötött szemmel haladunk: célunkat nem tudjuk, utunk nem tőlünk függ. Ily helyzetben csak a hit menthet meg bennünket; a ki hit nélkül van, az erkölcsileg és szellemileg menthetetlenül tönkre megy. Ezek a kérdések és eszmék foglalkoztatták és zaklatták a törekvő ifjút, a kinek lelki nyugalmát Kant teljesen földúlta. Midőn magához tért, költői mezben óhajtott megalakítani helyzetét és kifejteni töprenkedése eredményét. Így keletkezett ‚Faustja‘, mely tehát első sorban a költő lelkének tükré és egyúttal vallomása.

A darabot Faust monologja nyitja meg, mint Goethe «Töredékében» (1790.) és Marlowe tragédiájában. Ez a két Faust-munka volt legnagyobb hatással Chamissora. A monolog gazdag mély gondolatokban, melyek érelyes kifejezésre jutnak. Faustot a legmagasabb és legutolsó kérdések foglalkoztatják, főleg a tudás problémája, mely megkapó erővel van hangsúlyozva. Nem tudhatunk semmit, tehát menekülünk a mágiához: itt a Föld szellemének jelenete Goethe művéből hatott erősen a költőre.

Most megjelennek a jó és a gonosz szellem (Marlowe művéből). Amaz a túlvilágra utasítja a hőst, hol összes óhajai be fognak teljesedni; ez igéri, hogy az igazság kincseit megnyitja számára. Erre Faust elátkozza a jó szellemet és Istent,¹ a jó szellem pedig kijelenti, hogy minden emberfölötti törekvés pusztulásra vezet.² Faust kiszolgáltatta magát a gonosznak, a ki a szerződés megkötése után kijelenti, hogy «Az emberi tudás határa a kétely, és ezt a határt csak a vak hit hágja át». Ez az egész igazság, melyet neki adhat. Mephisto tehát megcsalta. Faust megsemmisülve rogy össze és keblébe dőli törét.³ Kétségbe van ejtve, de nemcsak a kétségbeesés viszi az öngyilkosságra, hanem az a reménye is, hogy a túlvilágban tudásnak lesz részese. Haldokolva kijelenti: «Talán csak megsemmisülés, talán tudás, de minden esetre bizonyosság!»

Goethe és Marlowe hatása félreismerhetetlen, de Chamisso

¹ Goethe hatalmas rokon irányú jelenete még nem volt ismeretes.

² Schiller, *Das verschleierte Bild zu Sais* alap gondolata.

³ Goethe Faustjának öngyilkossági kísérlete még nem jelent meg.

kis műve mégis önálló alkotás, mely első sorban csak szerzőjének bélyegét viseli magán. Walzel téved (kiadása XVI. l.), midőn ellentmondást lát Faust pokoli szerződése és az öngyilkosság közt. A ki az ördögben hisz, mondja, és vele szövetkezik, nem dobhatja el legdrágább kincsét, az életet, mert nem veheti a kötött szerződést semmibe: ez ellentétben van a Faust-mondával. Lehet, de Chamisso nem a Faust-mondát akarta földolgozni, hanem egy átélt Faust-problémát. Nála Faust tudást akar, azért szövetkezik az ördöggel. Mikor ez megcsalja, vége mindennek: mi neki most már az élet? mit várhat még az élettől, mikor pokoli szövetségese tehetetlen? A mit tőle üdvözülése árán várt, nem kapja meg; hátha a túlvilágban megkapja? Öngyilkossága ez eszmemenetének logikus következménye.

Chamisso az egyetlen romantikus a XIX. század elején, a ki a Faust-mondának önálló megalakítására törekedett,* mert Heine már nem volt az, midőn Faustját megírta. Inkább tekinthető ilyennek fejlődése első korszakában az osztrák *Franz Grillparzer*, a ki három ízben foglalkozott egy Faust-költemény (dráma?) tervével,** de soha befejezett alakítás-hoz nem jutott.

Első ízben vetett 1811-ben, húsz éves korában, e soha el nem készült művéből néhány sort papírra. Ekkor Faustban

* Hadd említsék legalább a jegyzetben egy romantikus Faust-kuriozumot. A dán-német *Jens Baggesen* (1764—1826) összes munkáinak III. kötetében (1836) megjelent a következő színmű: *Der vollendete Faust oder Romanien in Jauer. Ein dramatisches Gedicht in drei Abteilungen: Die Philisterwelt oder Romanien im Wirtshause. Komödie als Vorspiel. Die romantische Welt oder Romanien im Tollhause. Comi-Tragödie in sieben Aufzügen*. A darab, melynek voltaképp semmi köze a Faust-mondához, satyra a romantikus költők (Schlegel-testvérek, Tieck) és philosophusok (Fichte, Schelling) ellen. A darab második részében színre kerül a «Befejezett Faust». Gretchen ugyanis, a mikor Faust elcsábította, kolostorba akar menni, de útközben az erdőben fiút szül, kinek neve szintén Faust és a ki Mephistoval szerződést köt, mely szerint lelkestől testestől a pokoli lesz, ha neki, az ördög segítségével, egy év lefolyása alatt sikerül a német költészetet tönkre tennie. Ez sikerül a romantikusoknak, a kik a klasszikusokat leverik. Végül Napoleon elfoglalja egész Németországot. A satyra sokszor durva, még többször homályos, de mindig rendkívül hosszadalmas és ennek következtében unalmas.

** Összes Faust-följegyzéseit közli August Sauer jeles Grillparzer-kiadásában, XI, 255—258. l.

egy fiatal embert akart rajzolni fejlődésének azon szakában, midőn a szenvedély fölébred benne. Ezt szerinte még soha költő nem kísérelte meg. Ekkor az ember szenvedélyesen szerelmes, de nem tudja kibe, vagy szerelmes látszólag egy leányba, de tényleg csak képzeletének szülöttje korbácsolja föl véré. Kétségtelen, hogy a költő ekkor a monda hősében önmagát és első szerelmi küzdelmeit szerette volna költői alakba öltöztetni, de még sokkal nagyobb mértékben volt szenvedélyének és izgatott képzeletének rabja, semhogy e föladat megoldására képes lehetett volna. Már ez első terv is Goethe Faustjának, a néhány éve megjelent első résznek folytatását célozta.

Másodszor három évvel később (1814.) foglalkozott újból tervével, de most is csak csekély terjedelmű, mindössze vagy ötven versből álló töredék készült el. Ekkor föltünteteti Faustot, a mint «vad életének viharából» az erdő magányában nyugalmat és békességet, persze hiába, keres, mert a magány, Mephisto szavai szerint, jót tesz az egészségesnek, de egyáltalában nem való a betegnek. Az ördög kineveti javulási szándékát, mert jól tudja, hogy a ki egyszer a világi élvezetek poharát megízlelte, el van kárhozva, hogy örökké ebből igyék; hisz, jegyzi meg gúnyosan, húshoz szoktatott gyomra nem bírja többé a kolostori levest: ha én nem jövök érte, ő jön értem.* Kétségtelen, hogy Grillparzernek ez a második Faust-terve, melynek cselekvénye még nem is sejthető, szintén Goethe-folytatásnak volt gondolva; verselése és stílje, de különösen Mephisto hangja, nyelve és okoskodása erre vall.

Végül harmadszor, néhány évvel utóbb, 1822-ben tér vissza a mondához, a nélkül, hogy mostani tervét régiebb följegyzéseire vagy eszméire fűzné. Most Gretchen halála után lépteti föl Faustot, a ki belátja, hogy a boldogságot csak «önkorlátozásban és lelki nyugalomban» találhatja meg. A költő ekkor egy szerény derék családba akarta vinni hőst, a hol ez egy fejlődő fiú nevelésében, majd barátságában, és egy

* Schon mancher, fühlte' er meine Hand am Kragen,
Bekehrte sich! Da ward gebetet und gejoht,
Doch sein an Fleisch gewohnter Magen
Konnt' euch die Klostersuppe nicht vertragen;
Hätt' ich nicht ihn, er hätte mich geholt.

testileg és lelkileg Gretchenre emlékeztető szép és jó leány önfeláldozó szerelmében, a ki őt akkor is követni kész, mikor megtudja, hogy kit szeret, megtalálhatná lelke nyugalját, ha bűnének tudata nem gátolná meg boldogságát. Mephisto nem akadályozza meg, sőt folyton fokozza boldog élvezeteit, mert jól tudja, hogy így legbiztosabban kergeti a kétségbeesésbe. Ez be is következik: az emberek szeretete most fájóbban sebz meg lelkét, mint előbb gyűlöletök, és a leánynak tántoríthatatlan szerelme végre annyira meggyötri egész valóját, hogy még a pokollal kötött szerződésében kiszabott idő előtt kiszolgáltatja magát Mephistónak. Tehát Grillparzernak ez utolsó terve is Goethe-folytatás lett volna, de a költő, nem tudni miért, ezt az eszmét is csakhamar elejtette, noha a született drámaköltő már a színpadon látta alakjait mozogni és cselekedni.* A fönmaradt följegyzések egyébként sokkal töredékesebbek és homályosabbak, semhogy ítéletet lehetne mondani róluk.

II.

Ha már Grillparzer csak föltételesen romantikus, még ily megszorítással sem mondható annak *Nikolaus Dietrich Grabbe*, a korán elzüllött genie, «a német színpad Messiása», mint lelkes barátja J. B. Rousseau, a kortársak helyeslésével, nevezte. Grabbe az egyetlen német költő a XIX. században, a ki Goethe Faustjának I. része után, de II. részének megjelenése előtt kísérletet tett, még pedig egészen sajátos és eredeti kísérletet a Faust-mondának drámai megalakítására. De ez a kísérlete ép oly kevésbé sikerült, mint egyéb «geniális» alkotásai, melyekben több a tudatos túlzás és beteges természetellenesség, mint az igazi tehetség. Mint a «Sturm und Drang» emberei a XVIII.

* Az utolsó jelenetben Faust lelki üdveért imádkoznak Gretchen és családja, midőn a hős Mephistóval fekete köpenyben fellépnek és a színen levőkkel nem törődve, egymással beszélgetnek: «Hol vannak a lovak?» — «Kint lihegnek a rácsos kapu előtt.» — «Siessünk! Az út hosszú.» — Gretchen feléje szalad és Faust kérdezi Mephistótól: «Ki ez?» — «Gretchen.» — «Úgy, úgy! Siessünk, az út hosszú!» — Erre távoznak, Gretchen pedig szüleinek kérdésére így szól: «Legyünk jók és cselekedjünk helyesen; ez az ember ott nem tartozik löbbé hozzánk.»

század hetvenes éveiben, ő is egészségtelen Shakespeareomániában szenved, melyet 1827-ben «Über die Shakespeareomanie» cz. zavaros értekezésében¹ hiába törekszik letagadni. Grabbe természettől terhelt volt és saját élete nem enyhítette, hanem ellenkezőleg, erősen fokozta ezt a beteges állapotát. Mint költő teljesen megbízhatatlan. Egyes igen sikerült jelenetei vagy jellemrajzai mellett a leghülyébb részletek akadnak és a tragikumnak vagy humornak legfényesebb nyilvánulásai kedélyesen változnak a leglaposabb vagy legdagályosabb sületlenségekkel. De azért mély gondolatok és finoman faragott mondások akadnak minden művében, Faustjában is,² noha ebben kevésbbé önálló, mert nem tud Byron hatalmas hatása alól fölszabadulni.

Grabbe Faust-tragédiája,³ melyben a költő a Faust- és a Don Juan-mondát összekapcsolja és szerves egészszé egyesíteni törekszik, sem nem jobb, sem nem rosszabb, mint többi drámái, legfeljebb annyiban rosszabb, hogy nagy tehetségre vagy mély elmére valló részletekben szegényebb. De mielőtt itélünk, lássuk a darab cselekvényét fővonásaiban.

Don Juan, a ki csak élvezni akar és csöppet sem törődik a tudás mélységeivel, szolgájával, Leporelloval, Rómában kicsapongó életet él. Ekkor látja és szenvedélyesen megköveteli Donna Annát, a sevillai kormányzónak (a ki most spanyol követ Rómában) gyönyörű leányát, a ki Octavio menyasszonya. Ugyancsak Rómában, az Aventinus hegyén ül ez időben Faust, a kít a tudás teljességének vágya zaklat és a ki ép most szerződést köt Mephistoval, a fekete lovaggal, hogy ezélját elérje. Az ördög megmutatja a nagyratörő tudósnek Donna Anna képét, hogy benne érzéki szenvedélyt keltsen és őt magasztos

¹ Ezt már 1882. jellemeztem Klein Lipót Gyula fölött tartott akadémiai emlékbeszédemben, 22. l. Grabbe előző darabjaiban Shakespeare vak utánczója volt; ezen értekezésében lerázza e bilincseit, a mit azonban megtehetett volna a nélkül, hogy az angol mester nagyságát mindenkép letagadja és most csak elavultságot és mindenféle hibát lásson benne.

² Pl. Nichts glauben kannst du, eh' du es nicht weisst,
Nichts wissen kannst du, eh' du es nicht glaubst.

³ *Faust und Don Juan. Tragödie in fünf Akten.* Frankfurt, 1829. (A költő 1827 óta foglalkozott ezen darabjával, de a mű gondolata sokkal régiebb: már 1823 auguszt. 29. írja Tiecknek, hogy oly Faust darabban jár, melyben a monda hőse Don Juannal találkozik.)

eszméitől elvonja. Ez annyira sikerül neki, hogy Faust, a kit a gonosz megifjított, teljesen megfélemez a tudományról és egyedül Anna birtokára áhítozik. A szép leány esküvőjén megjelennek Don Juan Leporellóval és Faust Mephistóval. Don Juan, a ki sokat ivott, meggyilkolja Octaviót, hogy Anna az övé lehessen; de Mephisto tündérkastélyt építtetett a Montblancon, hová Annát Fausttal együtt viszi, de előbb tudatja Juannal, hogy Anna hol tartózkodik. Juan rögtön föl akarja keresni ideálját, de előbb megöli az ősz kormányzót, Anna atyját, a ki vejének halálát meg akarta bosszulni. Don Juan és Leporello erre megjelennek a Montblancon, de Faust ledobhatja őket daemonjaival a római temetőbe, ép a kormányzó síremléke elé. Juan újra föl akarja keresni Annát, de előbb fényes lakomát rendez, melyre a halott kormányzót is meghívja. Ezalatt Faust semmire sem megy Annával, a ki őt gyűlölettel visszautasítja, úgy hogy a bűvész végre fölháborodásában hullává változtatja át a szép nőt. De nyomban megbánja tettét és megparancsolja Mephistónak, hogy keltse új életre Annát, mit az ördög kereken megtagad. Erre Faust Rómába siet Don Juan lakomájára, hogy versenytársát Donna Anna halálának hírével megrémítse és mély fájdalom zsákmányává tegye. Juan azonban semmibe sem veszi a gyász hírt, hisz van még szép leány elég, a kiknél megvigasztalódhatnak.* Ez érzéketlenség annyira elkeseríti Faustot, hogy önkényt rohan Mephisto karjaiba, a kinek parancsára ördögök a pokolba hurczolják az elkárhozottat. Mephisto maga lesi másik áldozatát, Don Juant, a ki habzó pezsgóval és ledér élcsekkal iparkodik elnémitani sejtelmes félelmét. Végre megjelen a kőszobor, a ki javulásra inti Juant; de ez nem akar megjavulni, sőt kezét adja a szobornak, hogy sohasem fog megjavulni. Erre Mephisto minden oldalról előtörő lángok közt, melyekben Leporello elég, a pokolba viszi áldozatát.

Mint a cselekvénynek e rövid vázából látni, Grabbe darabja inkább Don Juan- mint Faust-dráma, még pedig Don Juan-dráma, mely alig egyéb, mint Mozart operájának (illetve

* «Gibts nicht der schönen Mädchen tausend andre?»

Da Ponte szövegének) másolata.¹ E ténynyel szemben azután bajosan érthető Grabbe önámítása, a ki azt állította, hogy művében «Don Juan oly jellem, milyent talán Shakespeare és Cervantes óta nem írtak, minden emberi jelesség: alak, lángész, képzelet, élcz, bátorság, megfélemlíthetetlen tetterő, sőt kedély is egyesülnek benne, és mégis csak ember, a ki az érzékiség kielegitésére tör». Az ő Juanja egyáltalában nem jellem és a mennyiben mégis ilyennek akarnók tekinteni, nem az ő alkotása, hanem Mozarté. A Faust-mondából Grabbe csak egy-két motívumot vett át: hogy Faust tudásvágyból tanulja a mágiát és megidézi az ördögöt; hogy Mephisto gúnyolódik Faust rémületén, mikor előtte megjelen; hogy őt megijítja és hogy tükörben megmutatja neki Annát. A darab rengeteg nagy szólamai és álmélységes bölcselkedései ellenére sem tagadja meg eredetét: hogy voltaképp egy operaszövegből származik és azért első sorban a kiállítás és gépezet csodáival törekszik nem költői, hanem kizárólag színi hatásra.²

Grabbe helyesen látta, hogy a Faust-mondában egy túlzottan érzéketlen természetnek, a Don Juan-mondában pedig egy túlzottan érzéki természetnek megsemmisülése van ezen hagyományok hőseiben megtestesítve, sőt észrevette, hogy e két természet a Goethe művében egyazon ember lelkében él.³ Ezt a két természetet akarta darabjának két hősében megszemélyesíteni;⁴

¹ De hatással volt rá, noha csak kevésbé lényeges pontokban J. C. Bernard operaszövege is, melyet Ludwig Spohr megzenésített (Bécsben írva, első előadása 1816).

² Hogy a színről volt-e hatása, nem tudjuk. Grabbe életében először Detmoldban adták 1829 márcz 29., azután még 1829-ben Lüneburgban és 1832-ben Augsburgban. Színre került valószínűen másutt is, de ez előadásokról nincsenek biztos adataink. A múlt század utolsó harmadában sokfelé tettek a színházak kísérletet a külső hatásra számított darabbal, de sehol nagyobb sikerrel.

³ Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust,
Die eine will sich von der andern trennen;
Die eine hält in derber Liebeslust
Sich an die Welt mit klammernden Organen;
Die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
Zu den Gefilden hoher Ahnen. (Goethe, *Faust*, 412—17. v.)

⁴ V. ö. önbírálatát 1829 január 16. kelt levelében. műveinek Oskar Blumenthal-féle kiadásában IV. köt., 1874, 432. l. (a fenti idézetek is az önbírálatból valók).

de sem ez nem sikerült neki, mert alakjai csak kétlábú fogalmak, de nem eleven érző emberek, sem oly cselekvényt nem tudott megszerkeszteni, melyben a két «természet» szembe került volna egymással és egyéniségeik ellentétjéből drámai összetűzés származott volna. Voltakép nála a dolog lényegében Faust csak annyiban különbözik vetélytársától, hogy szerencsétlen szerelmes, míg Don Juan mindig sikerrel szeret, hisz még Octavio menyasszonya Donna Anna is viszonzza szerelmét. Innen van, hogy a darab inkább a Don Juan-művek csoportjába tartozik, mint a Faust-monda körébe, melyhez csupán egy pár mellékes motívuma kapcsolja. Grabbe téved, midőn azt állítja, hogy Goethe «lyrai» Faustjával szemben az ő Faustja «otthonos a gondolatok és a világ mélyeiben», a ki azonban, noha Isten mellé törekszik, mégis ember marad, a ki szerelmes lesz. Az ő Faustja csak egy második Don Juan, a ki ok és cél nélkül nagyhangzású tirádákat szaval.

Goethe Faustja, melyet elhomályosítani akart, a legnagyobb hatással volt művére. Nemcsak egyes jelenetei és motívumai (a Föld szellemének szerepe, a szerződés megkötése, a boszorkányműve) származnak Goethe művéből; egész darabján keresztül folyton emlékeztetnek gondolatok, képek és fordulatok Goethe-re. És hatással voltak Grabbéra a festő Müller, Weidmann, Soden, Klingemann, de különösen Schöne Faust-művei is, melyeket fönt tárgyaltam. Végre legnagyobb hatással volt Grabbe Faustjára Lord Byron, kinek «Manfredjéből» származik a Montblanc tetején épült kastély, míg «Kainja» szolgáltatta az ördög felfogását: Grabbe Mephistója csak másolata Byron Luciferjének, a ki ismét Milton Sátánjának párja és lényegesen különbözik a Goethe ördögétől, a ki az Úrnak nem lázadó ellensége, hanem jókedvű, élezes udvari bolondja és készséges szolgája.

Rendesen Grabbe önálló, eredeti gondolatának mondják a Don Juan- és Faust-monda kapcsolatát, mely darabjának főjellemzője. Pedig ezt a kapcsolatot már keresztülvitte* ő előtte *Niklas Vogt* (1756—1836), a ki egyetemi történettanár volt Mainzban, utóbb könyvtárnok Aschaffenburgban, végre bíró és senator Frankfurtban, Metternich herczeg tanára, a ki mesterének sírja

* Első ízben Horn Ferencz figyelmeztetett a két mondai hősnek szellemi rokonságára («Luna», évkönyv, II. 1805).

főle emlékelt emelt.¹ Vogt ingatag ember, zavaros fő, igen kis tehetségű író volt, a ki nemcsak tudatosan nagyon szépítette a középkort, melyet lelkesen dicsőített, hanem a középkori intézmények visszaállításaért is rajongott, utóbb pedig csodálatosképen Napoleont, az «új Nagy Károlyt», magasztalta, a ki szerinte hivatva volt arra, hogy Németországot és a német nemzetet boldogítsa. Milyen történelmet és politikát tanulhatott a későbbi nagy kancellár ezen zavaros fejű mesterétől! Kortársai közül kiváló férfiak nagyrebecsülték, a miből következtethetni, hogy embernek értékesebb volt, semmint írónak.² Történeti és egyéb tudományos dolgozatai csekély becsűek, ma már elavultak is; költői művei formátlanok és már a kortársak is élvezhetetleneknek találták, úgy hogy nem érdemes velök foglalkozni. Faustdrámáját mégis, legalább röviden, tárgyalnom kell, hogy kimutassam ezen művében a Faust- és Don Juan-monda kapcsolátát, mely, ismétlem, nem Grabbe, hanem Vogt Miklós eredeti ötlete; de nem bizonyos, hogy Grabbe tudott-e ezen előfutárjáról, kitől csakis művének alapötletét vehette volna.

A Faust-mondát már 1792-ben megközelítette Vogt «Fust der Erfinder der Buchdruckerei» cz. töredékében, teljes Faustdrámáját azonban csak 1809-ben adta ki.³ Ennek előszavában kissé furcsán tájékoztat művének keletkezéséről és czéljáról: «Engem is megkapott (írja) a Faustról szóló régi, romantikus hagyomány és midőn ez időben Mozart «Don Juanja» színre került, a ki annyira hasonlít (!) az úgynevezett Doktor Fausthoz, eltökéltem, hogy a kettőből egy színdarabot csinállok, melyben mind az, a mit a drámai művészet, zene, festészet, díszlet szépet, nagyot és mágiakust nyujthatnak, alkalmazva legyen. És tényleg nincsen a régi vagy új történetben és mythológiában tárgy, mely a művészetnek több alkalmat szolgáltatna jelenésekre, mint ép ez a Doktor Faust... Ezen gondolatától teljességgel elfogulva

¹ Ezen fölfrással: «Dem treuen Verfechter des alten Rechts, dem eifrigen Beförderer der heimatlichen Geschichte widmet diesen Grabstein sein dankbarer Freund und Schüler.»

² Rokonszenvesen ír róla Bockenheimer, *Allg. Deutsche Biographie* XL, 1896, 189. l., de költői műveit nem is említi, a mi szinte bírálat számba megy.

³ *Die Ruinen am Rhein* cz. gyűjteményes könyvében (Frankfurt 1809): *Der Färberhof oder di Buchdruckerei in Maynz.*

akartam Faustomat Don Juan neve alatt (!) az emberi életnek legfényesebb és legtöbb élvezetet nyújtó helyzetein keresztül vinni. A mit a történet nagyot, a pogány mythologia szépet és bájosat adhat, az darabomban mind fölváltva szerepelt, de végül egy mennyei jelenés által túlszárnyaltatott volna.» Könnyen elképzelhető, hogy ily fölfogás mily alkotásra kellett, hogy vezessen.

A darab a régi recipe szerint, az ördögök gyűlésével kezdődik, melyben Mephistopheles az emberek megrontásának legbiztosabb eszköze gyanánt a könyvnyomtatást hozza föl és kijelenti, hogy ezt a pokoli találmányt Fausttal közölni fogja. Faust, a ki eddig egyszerű munkás ember volt, elhatározza erre, hogy a művészetre és tudományra adja magát, mert föl akarja fedezni a bőlesek követét. Ekkor a négy egyetemi kar képviselői gyanánt megjelen előtte négy szent: Hildegard, Katalin, Erzsébet és Caecilia, a kik azonban nem teljesíthetik kívánságait. Ellenben a Negromantia átad neki egy varázskönyvet és varázsvesszőt, egyúttal emberfölötti hatalmat ígér neki. De most föllép Faust kedvese, Krisztina és elpanaszolja, hogy Faust őt már nem szereti. A hős nem sokba veszi a bukott leány panaszát, de megijed, midőn ennek atyja, a polgármester megjelen, hogy leánya gyalázatát megbosszúlja. Faust párbajban megöli az öregot, mire Schöfer Péter megigéri Krisztinának, hogy atyja halálát meg fogja bosszúlni. Most Faust megidéz három ördögöt és elviteti magát a leggyorsabbal (a ki oly gyors, mint az emberek kívánságai) a Blocksbergre, hol a Walpurgis éjjelének mámorában elszerződte lelkét az ördögnek.

A következő felvonás a temetőben játszik, hol Wagner, Faust parancsára, lakomára hívja a meggyilkolt polgármester szobrát — és innen azután nemcsak a cselekvény azonos a Mozart operájának cselekvényével, hanem a Faust-monda szereplőinek még nevei is eltűnnek, mert Faust és Wagner helyébe egyszerűen Don Juan és Leporello lépnek. Ime, minden értelem és összefüggés nélkül, mint a lázbetegnek zavaros látomásai,* követik a jelenetek egymást, az eredmény pedig

* Vogt megjegyzi az előszóban, hogy ezeket a jeleneteket súlyos ideg-betegség után írta. Már egy korabeli bíráló (*Bibliothek der redenden und bildenden Künste*, 1809. VI. 437—442) úgy találta, hogy ez művén nagyon észrevehető, és kívánt neki mielőbbi gyógyulást. Idézi Warkentin id. h. 63. l.

egy teljesen értéktelen zagyvalék. Vogtnak semmi leleménye: összes motivumai vagy a Faust-mondának különböző részeiből, ill. földolgozásaiból, vagy Mozart Don Juanjából valók, de ezeket a motivumokat egységes alkotássá nem tudta földolgozni. Faust-műve minden tekintetben gyarló kísérlet oly téren, melyre a szerzőnek semmi hivatása nem volt. Hogy Grabbe ismerte-e ezt a Faust-művet, bajos volna bebizonyítani; de tény, hogy a Faust- és Don Juan-mondát elsőben Vogt Miklós kapcsolta, ha a legfuresábban is, össze.

III.

A későbbi Faust-művek, melyekről még meg kell emlékezni, már Goethe *Faustjának* II. része után * jelentek meg és többé-kevésbé, pozítive vagy negative, ezen nagy alkotás hatása alatt keletkeztek. Goethe, mint láttuk, 1797-ben állapította meg Faust-művének teljes tervrajzát, mire már 1799-ben hozzáfogott a II. résznek kidolgozásához. De a munka nehezen haladt és nemsokára teljesen háttérbe szorult. Csak 1816-ban beszél Goethe róla részletesebben, midőn ez évnek december 16-án «Dichtung und Wahrheit» számára azt a «tartalmat» diktálja, mely legújabban napfényre került. E «tartalomból» látjuk, hogy a II. rész akkor a költőnek képzeletében vagy tervében egészen más alkotás lett volna, mint az elkészült II. rész: sokkal egyszerűbb, egységesebb és minden nehézség nélkül kapcsolódott volna az I. részhez, melyhez mindenkép sokkal közelebb állt. De ezt a tervet is elejtette a költő és csak 1822 után, midőn Eckermann melléje került, fogott hozzá erélyesen a II. résznek kidolgozásához. Első sorban

* Közvetlenül e II. rész megjelenése előtt adta ki *Karl Rosenkranz*, a jeles philosophus és aesthetikus, «Geistlich Nachspiel zur Tragoedie Faust» (1831) cz. kis művét, mely azonban nem folytatása Goethe művének, mint czíme sejteti, «a királyi székesegyháznak», mely mellé «alacsony kápolnát» mer emelni; hanem satyra korabeli theologiai czivódásokra, melyet a szellemes szerző még diák korában Heidelbergben néhány nap alatt papírra vetett. Utóbb (1836) maga is tiltakozott ama föltevés ellen, hogy Goethe nagy művét folytatni akarta volna. A Faust-monda földolgozásai közé tehát nem tartozik Rosenkranz kis műve.

Eckermann érdeme, hogy ez a II. rész elkészült, mint az I. résznek befejezése első sorban Schillernek volt köszönhető. Eckermann szakadatlan sürgetésére a 76 éves Goethe végre 1825 februárjában erélyesen hozzáfogott a munkához, melyet 82-ik születése napján végre befejezett. A nagy költő halála után, még 1832-ben, jelent meg nyomtatásban mint «Hátrahagyott műveinek» első kötete.

Ez a II. rész nem felelt meg a közönség várakozásainak, hisz még a legműveltebbek sem tudtak vele boldogulni. Nehezen érthetőnek, sőt érthetetlennek találták, félreismerték bámulatos költői szépségeit, csupa titkot és rejtélyt láttak benne, és évtizedekig tartott, míg legalább a legműveltebbek megértették és fölismerték nagyságát. Ez a kétségbevonhatatlan tényállás a főoka annak, hogy még Goethe után is mertek újabbak Faust-műveket alkotni: jobban akarták megoldani a problémát, mint a nagy mester, a kinek megoldását nem helyeselték, mert nem tudták fölfogni.

Mielőtt a Goethe II. Faustjának megjelenése után létrejött Faust-művekről szólnék, legalább néhány megjegyzéssel megemlékszem egy Faustról, mely 1831-ben, tehát közvetlenül a Goethe második részének megjelenése előtt sajtó alól kikerült. *Gustav Pfitzer* (1807—1890), a későbbi jőnévű sváb lyrai költő, volt szerzője és «Faustische Scenen» a mű címe.* A 23 éves tehetséges és rokonszenves lyrikusnak első, mindenkép igen gyenge kísérlete a költészet terén. A «jelenetek» közvetlenül Gretchen halála után indulnak meg, mely a hőst mély fájdalommal és bűnének keserves tudatával tölti el. Egy nem érdektelen jelenetben találkozik a diákkal, a kit Mephisto Goethénél sikerrel kitanított, mert azóta nemcsak doctor lett, hanem az ördög szövetségese is. Midőn «testvérét in Diabolo» üdvözli Faustban, ez fölháborodva utasítja vissza a gyerekesen kérkedőt és kifejti, hogy csak a legnagyobb kétségbeesésben szövetkezett a pokollal, oly lelki gyötrelmek közepett, melyekről a hetyke ifjúnak soha sejtelme sem volt és melyeket soha megérteni képes sem lesz. Végül megjelen előtte Gretchen szelleme, a ki beteg lelkének írt és gyógyulást a szent Rómában helyez kilátásba. Faust

* Megjelent a stuttgarti «Morgenblatt» XXV. évfolyamában.

lelkesedéssel fogadja a most is szenvedélyesen szeretett leánynak e tanácsát, szakít Mephistóval és Rómába siet, hogy a művészet remekeit tanulmányozza. Wagner vele megy, de csak régi poros kéziratok böngészésében leli gyönyörűségét: most is nem az eszme, hanem egyedül a betű boldogítja. De ezzel csak megszakad, de nem fejeződik be Pfizer naiv kísérlete, mert (az utolsó jelenetben) Mephisto fölhívja daemonjait, hogy induljanak Rómába és nyerjék meg újból Faustot a pokolnak. A mondához kevés köze van e töredékes kísérletnek, mely figyelmet sem keltett és csak bizonyos teljesség szempontjából érdemel említést.¹

Az első, a ki 1832 után egy Faust-drámával föllépett, a csehországi német *Johann Karl Braun Ritter von Braunthal* (1802—1866) volt,² a ki igen sok könyvet (lyrát, drámát, regényt stb.) írt, részben Jean Charles álnév alatt is, de az irodalomnak egyetlen ágában sem alkotott kiválót vagy maradandó becsüt, úgy, hogy nemcsak művei, de még neve is gyorsan feledésbe mentek. Öt felvonásos Faust-tragédiája 1835-ben jelent meg nyomtatásban.³ Nem jelentékeny munka: első fölvonásában Müller nyomdokain halad, utóbb egy regényes szerelmi történet hőisévé teszi Faustot, a ki végül valahogy megszabadul a pokoltól. Némi leg eredeti gondolata, hogy Faust, a Gonosztól nyert hatalmánál fogva, függetleníti magát Mephistótól, a kit elűz, de ebből a gondolatból sem következik semmi, a mi művének csekély értékét emelné.

Faust nála nagy tudós, a kit a köznapi lelkületűek gyűlöletből és irigységből üldöznak, míg tanítványai rajongással veszik körül. Mint Müllernél atyja fölkeresi őt, de egy kis kocsmában, diákok közt (Auerbach pinczéje!) csak Wagnerrel találkozik, a kítől fának szomorú helyzetéről értesül. Ezalatt Faust, a ki a

¹ Pfitzer «Jeleneteit» valószínűen ismerte Lenau, a ki szintén dolgozó-társra volt a Morgenblattnak és ez időben sváb földön tartózkodott. Erre mutat az is, hogy eredetileg saját Faust-művét «Faustische Bilder» czímen akarta kiadni.

² Életrajza: Würzbach, Biograph. Lexicon, II., 121.

³ *Faust. Eine Tragödie von B. von B.*, Leipzig, 1835, 152 lap. — Utóbb földolgozta B. a Don Juan-mondát is: *Don Juan. Drama in fünf Abteilungen*, Leipzig, 1842.

tudományt, mely őt megcsalta, elátkozza,* hogy üldözőitől és irigyeitől megszabaduljon, az erdőben szerződést köt Mephistophelessel, a ki neki «határtalan élvezetet, aranyat és dicsőséget,» szóval életet, az élet élvezetét igéri, és ez ígértért Faust készséggel és ujjongva adja oda, a mi «e földi halált» követi. A II. felvonástól egészen új cselekvény veszi kezdetét. Itt előbb megismerkedünk egy Cosmo nevű költővel, a ki Faust pokoli történetét versbe szedte és rémhistóriájához a természet borzalmi közt keresi a megfelelő hangulatot. Ez elviszi Faustot gonosz társával Róbert gróf fényes kastélyába, hol a hős, nagy multság közben, megszőkteti a grófnak bájos kedvesét, Biancát, a ki előbb csak érzékiségét felköltötte, de utóbb igaz szerelemre

* Egyik legsikerültebb részlete (23. l.), melyet azért (a munka nagy ritkaságára való tekintettel) mutatványul közlök:

O wie fromm, wie gut,
 Mit welchem kindlichen Gelüsten
 Sog ich nicht an der Weisheit Brüsten!
 Sieschien mir Mutter; ihrer Hut
 Vertraut' ich mich so ganz und gar —!
 Fluch ihr, der Metze Wissenschaft,
 Die aus dem Jüngling Geist und Kraft
 Gezogen, dass der Tor ich war; —
 So zieht den Bräutigam nicht zur Braut
 Das erste, brünstigste Verlangen,
 Wie ich an einem Wissenslaut,
 An einem Buchstaben gehalten!
 Mein ganzes Ich gehörte ihr,
 Mein ganzes Dasein war ein Buch;
 Gelogen hat sie Treue mir,
 Drum Fluch ihr ewig, ewig Fluch!
 Indessen meine Wangen blich
 In unerhörter Leidenschaft
 Und mit der Rose sank die Kraft,
 Sah sie nach Andern liederlich,
 Die sie, gleich mir, belog, betrog,
 Wie mir die süße Kraft entsog,
 Wie mir den starken Nacken bog,
 Wie mich zur Lebensqual erzog.
 Verflucht darum die feile Dirne;
 Erkenntnis gibt's nicht, will ich nicht:
 Die Tugend trägt sie an der Stirne,
 Doch Lastergift im Angesicht,
 Anwachsend täglich ekelhaft;
 Fluch aller, aller Wissenschaft!

gyulasztja. Mephisto attól tart, hogy ez a tiszta szenvedély eltéríti Faustot a pokol útjától;¹ azért Párisba viszi szövetségesét egy rossz hírű házba, hol nagy játék folyik és az érzéki élvezet tombol. Itt találkozik a mélyen sülyedt Róbert gróffal, a kit párbajban súlyosan megsebesít, mire Mephisto kimentti őt a rendőrség karmaiból és St. Yust kolostorába viszi, a hová V. Károly császár épen most (1556) visszavonult. Itt találkozik újra a szent életű Biancával, a kinek már két éves fia, Juanito, van. A szerelmesek boldogsága azonban nem tart soká: mert az időközben remetévé lett és úgy látszik megőrült Róbert gróf előbb Juanitot meggyilkolja, azután vele együtt egy feneketlen örvénybe veti magát; mire Bianca ezen borzalmak következtében fájaldalmának áldozatává lesz és meghal. Ez események után házának romjai közt találjuk az elkeseredett és kétségbeesett Faustot;² a ki mérget vesz és Wagner jelenlétében meghal.³ Végül lángok és villám-

¹ V. ö. Bianca szavait, midőn Faust magához hívja:

O, was vermag die Liebe, sprich,
So heisse Lieb' nicht über sich!
Ihr Stamm ist Gott, vertraue mir!
Denk', Faust, vom Weib' so schwankend nicht!
Fänd' ich auch Jammer nur und Not,
Ich folge dir bis in den Tod!
Und meinem treuen Herzen glaube:
Der Hölle wird kein Mann zur Beute
An eines edlen Weibes Seite!

² Most belátja, hogy a pokol őt megcsalta; 126. lap:

Wird es Tag nun, Faust, in dir?
Wie die Nebel rings zerbeben!
Was versprach die Hölle? — Leben?!
Leben? Tod nur gab sie mir.

³ A mű alap gondolatát ekkor Faust egyik tanítványa, a ki bámulva szerette mesterét, így fejezi ki a 144. lapon:

Die Geisterwelt war ihm erschlossen,
Drum schloss sich ihm die Welt der Menschen zu;
Den Sturm der Phantasie hat er genossen,
Doch nicht des Lebens Glück und Ruh.
Das Leben ist kein Reich blos der Gedanken;
Dies hat er nicht bedacht,
Dass uns das Herz, Empfindung setzte Schranken.
Erkannte noch nicht des Gefühles Macht.
O Schmerzensbeitrag, Faust, der Weltgeschichte,
Die ganze Menschheit spiegelt sich in dir!

lás közepett megjelen Faust holtteste mellett Juanito egy pálmaággal kezében, mire az orgona hangjai közben a függöny legördül.

Hogy Braun teljesen érdektelen szerelmi históriáját, melyet hosszadalmas, nagyhangzású szólamokban gazdag, de értékes gondolatokban szegény monológok és czéltalan népjelenetek folyton megszakítanak, egy német császár történetéhez fűzi (még V. Károly ismeretes temetését is hozza kellő pompával a színpadra!), nem új gondolat, hisz Schöne is így tett drámájában. De mint ez utóbbinál, úgy nála sem emeli a darab értékét ez a külsőleges kapcsolat. Braun Faust-drámája értéktelen és nem is keltett figyelmet; egyetlen érdeme, hogy helyenként lendületes, költői nyelven van írva és itt-ott a sok zavaros és dagályos beszéd közepett egy-egy szép vagy szépen kifejezett gondolat vagy kép akad.*

IV.

Annál nagyobb feltűnést keltett *Lenau* Faust-műve, melyet a kortársak már hosszabb idő óta vártak, mikor aztán végre 1836-ban megjelent.* Kevés költő volt újabban annyira hivatva arra,

In Dämmerung wandeln wir,
Das schwache Auge bildend einstgem Lichte.

De Braun nagyon tévedett, ha azt hitte, hogy ezt az alapgondolatot művében megtestesítenie sikerült.

* Pl 78. l.

Das Leben liebt geheimnisvoll zu walten,
Und oft geschieht, was ganz unmöglich scheint.

Vagy 86. l.

Der Teufel ist das Schlimmste nicht auf Erden,
Viel schlimmer spielt das Herz euch Menschen mit.

** *Faust. Ein Gedicht von Nicolaus Lenau.* Stuttgart, 1836. — Négy darabja (Der Schmetterling, Der Tanz, Die Schmiede, Der nächtliche Zug) megjelent ezen címmel: «Gedichte von Nicolaus Lenau» előzőleg 1835-ben a Schwab Gusztáv szerkesztette «Deutscher Musenalmanach»-ban és a költemény nagy része e címmel: «Faust. Fragment von Nicolaus Lenau» a «Frühlingsalmanach»-ban, 1835, melyet Lenau maga szerkesztett. Legjobb szövege Eduard Castle nagy Lenau-kiadásának II. kötetében, 1911. Magyarra fordította Szomory Károly, Budapest, 1901. (Olcso Könyvtár.) Az idézetek e fordításból valók. A költeményről értékes tanulmányt írt August Hildebrand, *Neue Jahrbücher*, XIX., 1907, 41–73. l.

hogy a Faust-problémával foglalkozzék és annak költői megalakítására vállalkozzék, mint szerencsétlen természetű és sorsú hazánkfia, a kit a hit és tudás kérdései fiatal korától nagyon foglalkoztattak és ismételve, szaktudományának elhanyagolásával, komolyabb filozófiai tanulmányokra ösztönöztek. Így, tudjuk, behatóan foglalkozott Spinozával és sokat tárgyalt Baaderrel és Martenssennel, Hegel és Schelling tanulmányába is merült. De lelki nyugtalansága nem engedte, hogy megnyugtató világnézetre tegyen szert. Köteményei tele vannak háborgó lelkének kételyeivel és kérdéseivel; különösen jellemzők « Hinni, Tudni, Cselekedni » (1830) és « A kétkedők » (1831) cz. kötetményei, melyekben mély fájdalom nyilvánul, hogy nem tud többé Istenben és a halhatatlanságban hinni. Hiába biztatja őt Auerbach,* hogy fejtse ki összefüggésben nézeteit a világról, az emberről és a korról: Lenau sokkal ingatagabb és kétkedőbb természet volt, sem hogy bölcselkedésében, noha örökké bölcselkedett, pozitív eredményekhez juthatott volna.

Nem elméleti értekezésben, hanem egy költői alkotásban akarta nézeteit kifejteni és ezen célra helyesen választotta a Faust-mondát, mely alapproblémájánál fogva kezdettől, már a legrégebb népkönyvben, ily bölcselkedő nyilatkozatokra kiválóan alkalmas keretnek bizonyult és Faust és Mephisto ellentétjében bő módot szolgáltat a legmélyebb kérdéseknek ellenkező álláspontokról, tehát többoldalú fejtegetésére. Így lett Lenau «Faustja» a költő lelkének legigazabb tükre, szelleme és szíve töprengéseinek legteljesebb foglalatlja, mely még életrajzi szempontból is igen fontos, mert a költő beledolgozta ezen művébe élményeinek és tapasztalatainak is tetemes részét.

Régen járhatott Lenau egy Faust-munka gondolatával vagy tervével. Kezdetben, J. G. Seidl értesítése** szerint, csak a maga számára akarta megírni, mert alanyi és egyéni jellegénél fogva nem tartotta a nyilvánosság elé valónak. Hisz lelkének legmélyebb titkait akarta e műben kifejteni, oly titkokat, melyekről nem hitte, hogy a nagy közönséget is érdekelhetnék, — vagy

* Anton X. Schurz, *Lenau's Leben*, 1855, II., 171. l.

** Wiener Sonntagsblätter (szerkeszti L. A. Frankl), 1848, 5. sz. A huszas évekről szól ez adat.

tartott a vallási és bölceleti kérdésekben könyörtelen cenzurától?

Lenau maga nem szól 1833-dik évi november hava előtt *Faustjéről*, pedig a tervezett műnek első részletei amerikai útjának termékei. Sógora szerint¹ ez úton keletkeztek ezen művéből «A pillangó», «Esti séta», «Utazás», «Álom» és «Vihar» és (u. o. 213. l. szerint) közvetlenül hazatérte után a «György» című darabok. Hogy ezek a «költemények» már akkor mai alakjukban jöttek volna létre, nem bizonyos, sőt nem is valószínű, mert az egész műnek kerete akkor alig volt már készen és így e darabok, hogy a keretbe beilleszthetők legyenek, utólag bizonyára többé-kevésbé módosítandók voltak.

Világosan nyilatkozik Lenau saját «Faustjéről», midőn Goethe nagy művének II. része — Lenau ekkor Amerikában járt — megjelent. Hazatérve (1833 júniusában) mindenütt a nagy műről esett szó, a mely pedig nem nyerte meg hazánkfia tetszését. Főleg helytelenítette a kiengesztelő befejezést. Faustot csak úgy tudta elképzelni, hogy a merész kutató és tagadó a pokol zsákmányává lesz. Ez volt kezdettől fogva meggyőződése és ez eltérő fölfogása legjobban igazolta saját művének létjogát, mely egyébként az ő szemében sohasem volt kétséges. «Faustot ugyan Goethe írta, de azért a Faust-tárgy nem Goethe monopolja, melyből mindenki más kizárva volna. Ez a Faust az emberiség közbirtoka.»² Azután folytatja: «Most egy Fauston dolgozom, melyben Mephistopheles nem fest rosszul. Ép most írok egy jelenetet «A bonczoló teremben», hol Faust famulusával anatómiai munkája közben éjjelkor mindenféle megjegyzéseket tesz és kérdéseket fölvet.»³ Faust-műve ezentúl annyira elfoglalja, hogy heves érzéseibe és sötét költeményébe majdnem belebetegszik; máris szükségét érzi valamely fürdőnek, mely egészségét helyreállítsa,⁴ — és nemsokára azután csakugyan fölkeresi a neustadtli fürdőt Stuttgart mellett. Munkásságának szenvedélyességét hangsúlyozza barátja Schleifer is (1834 április 22.

¹ Anton X. Schurz, *Lenaus Leben*, I., 196.

² Kerner Justinnak 1833 novemb. 27. Castle-kiadása, III., 243.

³ Ezt a jelenetet küldi 1834 márcz. 28-án sógorának: «ez művének első jelenete lesz, mivel az egész költemény alapgondolatát kifejti.»

⁴ Schurznak Stuttgartból, 1834 márcz. 28. Castle-kiadása, III., 254.

Schurzhoz intézett levelében), a ki azt hiszi, hogy költészetének mostani tárgya, «ez a sötétiséggel és vigasztalansággal és kísérletes borzalommal telt sivatag, melyhez vonzódik, valamint az a szenvedélyesség, melylyel magát neki átengedi és a Megközelíthetetlenek szövegeire hallgat, a legerőteljesebb szerkezet is megtámadja és tönkreteszi.»¹ A költőnek sötét hangulatát még tetemesen emelték azok a helyek is, hol művének legtöbb részét megírta: a Schwarzschanerhaus² Bécsben és Kerner weinsbergi tornyának egyik szobája, melyet azóta Faust-szobának neveznek.³ A két helyiségnek sötét, rejtelmes jellege nagyon illett sötét gondolataihoz és sejtelmes érzéseihez, melyeket bizonyára folyton ébren tartottak és még fokoztak. Az elsőben megkezdte művét és írta (Schurz I. 240. l. szerint) következő négy részét: «A látogatás», «A vérszerződés», «A táncz», «Szegény papocská», emitt 1834 február és márczius hónapjaiban a következő darabokat: «A leczke», «A kovácsműhely», «Az éjféli menet» — a neustadti fürdőben keletkeztek «Mária» és «A festő», — «Reggeli séta», «Az ifjúkori barát», «A tó», 1834 decemberében készültek el,⁴ és 1835 július 10. értesíti bizalmas barátját, Grün Anasztázt, hogy írt még néhány Faust-jelenetet, de nem nevezi meg. Tehát nem sorban dolgozta ki művét, hanem a mint az egyes tárgyak vagy eszmék megihlették.

A költő barátjai elismeréssel és örömmel fogadták művét. «Faust-művem (írja Stuttgartból 1834 február 9. sógorának) itt nagy érdeklődést keltett. Sternberg báró, a ki szintén itt van, el van ragadtatva a kocsmai jelenettől (Táncz).» Schwab magán kívül volt lelkesedésében: Grün Anasztáznak 1834

¹ A levelet közli Schurz id. h., I., 255.

² Egy régi (volt) kolostor, eredetileg spanyolországi fekete csuhás barátok számára (innen neve), hol Lenau ez időben sógoránál lakott.

³ A torony környékét érdekesen írja le Emma von Niendorf (Schurz, I., 248): terebélyes dió- és gesztenyefák környezték a tornyot, mely régebben a város erődítésehez tartozott és szomorú szerepet játszott a parasztlázadásban. Lenau itt egész éjjeleken át játszott hegedűjén magyar melódiákat, majd szívszaggató, panaszos, majd víg danákat, melyekhez gyakran még tánczot is lejött.

⁴ Az 1834 végéig írt jeleneteket (az «Utazás»-ig, de a «Beszélgetés az erdőben» nélkül) kiadta «Frühlingsalmanach»-jában, melynek czímlapján Mephisto megmenti a szikláról lezuhanó Faustot.

április 14. írja (Schurz I, 254), hogy ezek a remek és valóban csodálatra méltó jelenetek a legnagyobb lyrikusnak és lyrodramatikusnak hírét biztosítják szerzőjének Goethe és Uhland után. Uhland maga is nagy tetszéssel fogadta a «Az éjféli menet» cz. darabot, melyet Lenau neki felolvasott, a minék a költő nagyon megörült, «mert olyan embernek, minő Uhland, ítélete fölér a bírálatoknak egész könyvtárával». ¹ Még föllengzőbb a hú Schleifer véleménye. Nagy hatást ért el a költő Cotta házában is, a hol egy fényes társaságnak fölolvasott művéből, mely a legnagyobb tetszésben részesült. ² Lenau kitünő fölolvasó volt, előadása Reinbeck szerint ³ sajátos varázsszal hatott a hallgatóra, és Bécsben is 1834 november 19. kitünő társaságban nagy tetszés mellett olvasott föl művéből. Ekkor nevezte őt Grillparzer (talán iróniával?) német Danténak. ⁴ Lenau bizalmatlan volt a sok dicséret iránt; de meg is támadták művét ép mikor ennek befejezését, «Faust halálát» írta, a mi őt nagyon bántotta. ⁵

A «Faust» első kiadása 1836-ban húsvétkor jelent meg, 1840-ben a második kiadás, javítva és tisztítva (saját szavai 1840 aug. 18. Zsófiához intézett levelében) került a könyvpiaçzra. Javításai azonban nem lényegesek; de fontos benne egy új jelenet, «Beszélgetés az erdőben», mely a katasztrophát érthetőbbé tegye. Ő maga sokra tartotta javításait, melyektől pedig Halm Frigyes óva intette, mert a régi hangulat elmúltával csak rontani tudna művén: Lenau mégis (mint Zsófiának írja 1840 augusztus 2) egyes csak vázolt vagy érintett részleteket bővebben fejtett ki, némely átmenetet simábbá tett, számos elszórt sugárt a kellő tűzpontba gyűjtött, a mi által a költemény szerinte összefüggésben és indokoltságban nagyon nyert.

¹ Lenau Schurznak, 1834 június 28. Castle kiadása, III., 269. l.

² Lenau Schurznak, 1834 május 7. Castle kiadása, III., 263. l.

³ Schurz id. h., I., 272. l., mikor Lenau neki Ischlben ép Faustját olvasta. Hasonlókép itél Emma v. Niendorf: *Lenau in Schwaben*, 1855, 32. l.

⁴ Grillparzer egyébként nem sokra tartotta Lenau költészetét, v. ö. *Werke* XVIII., 146. V. ö. *Grillparzer-Jahrbuch* XII., 1902, 3. l. (Alfred v. Berger, *Wie Grillparzer über Lenau dachte*).

⁵ Mayer Károlynak írja 1835 augusztus 15., hogy Faustját lekopték, a mi nem veszi el kedvét a költészettől, de igenis attól, hogy valamivel a közönség elé lépjen. Ekkor jegyzi meg, hogy nagy kedve volna, ha szokás volna, műve elé előszót írni, l. alább.

Lenau meg volt győződve róla, hogy a Goethe műve az övének nem árthat, t. i. hogy saját műve megállhat Goethe remeke mellett. Ebben igaza van, ha nem állítjuk a két művet közvetlenül egymás mellé és figyelmen kívül hagyjuk a mondát, melyből mindketten merítettek. Különben kétségtelen, hogy Lenau sokat vett át, talán nem tudatosan, Goethe művéből. Csak egy-két tanulságosabb részletet emelek ki.

Lenau műve úgy indul meg, mint Goetheé, csakhogy nála Faust az emberi tudásnak értéktelen semmisége fölött nem saját szobájában, hanem a bonczoló asztalnál kesereg. Wagner mellette oly szerepet játszik, mint Goethénél; nagyon meg van elégedve tudásával, a miért Faust nála is kigúnyolja. A két alak viszonya és helyzete ugyanaz, csakhogy Goethénél az ékesszólásról és történetről elmélkednek, Lenaunál pedig az anatómiáról. Mind a két műben Mephisto kóbor diák alakjában lép föl, hogy Fausttal az életről és emberi sorsról vitakozzék; mind a kettőben Mephisto is lenézi az emberi tudást; mind a kettőben csak mindennapi etetésre hivatott állatnak tekintik az olyan embert, a ki az emberi tudás mértékével meg van elégedve. Kárpótlást nyújt a nagyratörőnek és mélyrehatólnak Goethénél az élet, Lenaunál a bűn, a mi, helyesen fölfogva, ugyanaz, csakhogy hazánkfia művében a kifejezés élesebb, meztelenebb. Mind a kettőnél a hős öngyilkosságot akar elkövetni, és Mephisto mind a kettőt ezért kigúnyolja, a kik erre elátkozzák azt az órát, mely őket ez utolsó lépéstől visszatartotta; de Goethénél a gyermekkor vallásos emlékei tartják vissza a hőst a méregpohár kiürítésétől, míg Lenaunál a gonosz maga menti meg, mikor magát a mélységbe akarja vetni. Mind a kettőben az emberi tudás semmiségét az erdőnek száraz leveleivel hasonlítják össze, melyeknek üres mozgását a korlátolt fő az élő fa eleven életével téveszti össze. A szerződés aláírásának módozatai is ugyanazok és Mephisto mind a kettőben majdnem ugyanazokkal a szavakkal távozik Fausttól.*

* *Goethe:* Noch einen Biss, so ist's geschehn,
Nun, Fauste, träume fort, bis wir uns wiedersehn.

Lenau: So recht, mein Faust, es ist geschehn,
Leb' wohl auf frohes Wiedersehn.

De bizonyos, hogy ez a megegyezés nem tudatos kölcsönzés eredménye.

De egyebekben és a földolgozókban nagy az eltérés. Lenaunál Faust szereti ifjúkori barátjának, Isenburg Henrik grófnak nővérét, Terézt, a ki szerelmét szíve mélyéből viszonzozza. Már a pokoli szerződés megkötése után fölkeresi a gróf régi barátját, hogy a szerető leány karjaiba vigye, de Faust most már nem törődik vele, míg Goethénél Faust kitart a szeretett Gretchen mellett ennek utolsó órájáig, és csak időnként, főleg a Walpurgis-éj mámorában, feledkezik meg róla. Lenaunál ellenben Faust valóságos Don Juan lesz, a ki teljesen megfélemledik az életnek és tudásnak nagy problémáiról, melyeknek titokzatossága őt a pokol szövetségesévé tette, és folytonos szerelmi kalandokat vadász. Így elcsábítja és megrontja egy falusi lakodalmon a menyasszonyt (Mozart «Don Juanja» alapján), a mire egyedül Mephistótól fölkorbácsolt buja érzéksége ragadja, míg Goethénél Faust lelke mélyéből szereti Gretchent, hisz ez a szerelme legszebben tárja föl egyéniségének fenköltebb vonásait; Mephistóval szemben védelmezi is ezen nemes érzelmét és megvetéssel tekint le az ördögre, a ki a szerelemnek csupán állati voltát ismeri. Lenaunál Faust a szerződés után iszonyúan süllyed: régebbi magasztos eszméi eltűntek; a falusi arával szemben kizárólag a testi szépségek állati élvezetének dühös óhajtása hajtja. Így a többi nőekkel, kezdetben még Máriával szemben is: csak a szép testnek érzéki élvezete egyedüli célja. Nem tagadható, hogy ez a folyton ismétlődő motivum voltaképp igen egyhangúvá teszi a cselekvényt, főleg azért is, mert a Goethe művében kifejtett mélységes ellentét Faust és Mephisto közt teljesen hiányzik. Goethénél Mephisto folyton résen kell hogy legyen, nehogy Faust lelkének nemesebb része diadalmaskodjék; Lenaunál semmi különbség kettejük közt, és Mephisto csak akkor képez ellentétet Fausttal szemben, midőn a bűnbánatot igyekszik benne felköltetni. Goethénél Faust az utolsó perczen is hatalmas ember marad, míg Lenaunál a hős siránkozva gondol a tiszta szent Máriára, a kit nemesen szeretett és a kinek vőlegényét megölte. Csak legvégül ébred föl benne a régi magasztos irány, mikor a mindenséget akarja átkarolni és élvezni. Hiába, erre nem képes. Azért most min-

den öröme, bűne és fájdalma álomnak tetszik neki és álomnak halála is, midőn törét szívébe döfi. Mephisto persze kigúnyolja önámítását és elviszi lelkét.¹

Faust lélektani rajza Lenaunál elég kifogásos: a titánból a pokoli szerződés folytán vad Don Juan lett. Ez érthető, noha hibáztatandó, hogy a régi titánból alig maradt meg valami is; de azután az érzéki szerelem rabjából ideálisan rajongó szerelmes lesz, mire a régi philosophiai töprengő újra fölébred benne és öngyilkosságra hajtja. Ez a második evolúció lélektani ugrás, mely nem elégíthet ki. Elkárhozása érthető: csak hogy ez nem Faust, hanem Don Juan elkárhozása. Egységes mélyebb eszme nem hatja át Lenau művét mint egészet, mely csak a részleteknek költői remekségében árulja el a nagy költőt, első sorban a nagy lyrikust és a leírásnak páratlan mesterét.

Kétségtelen tehát, hogy Goethe erősen ösztönözte Lenaut, de ennek műve, kisebb és nem épen lényeges vonásokat nem tekintve, mégis önálló alkotás, mely Goethe művétől teljesen független: tárgya, szerkezete, fölfogása, hangulata, alakja teljességgel sajátos. Még a mondából sem merített a költő sokat,² annyit sem, mint Goethe, a kinek művével a magáét csak akkor állította szembe, a mikor már készen volt.

Lenau «Faust»-ja 25 költeményből áll, melyek közül azonban

¹ Goethe és Lenau Faust-műveit összehasonlítják: Naschér, *Die Faustdichtung von Goethe und Lenau*, Berlin, 1875. és Scharf, *Studien und Skizzen*, Braunschweig, 1882. de az elsőt nem tudtam megkapni. a második pedig gyenge dolgozat. Scharf (63—96. lap: *Parallele zwischen dem Goetheschen und dem Lenauschen Faust*) voltaképp csak Goethe művének részletes elemzését adja és csak függelékképp (92—96. l.) szól Lenau munkájáról, melyről, egyes lyrai szépségeinek készséges elismerése mellett, főleg vallás-erkölcsi szempontból kedvezőtlen véleményt nyilvánít. Szerinte különben Lenau művében három nemzetiségi elem folyik össze: a mű belső élete (hangulat, alaphang, motívumok és tendenciák) egészen német; jelenetése, színe, zete és meleg festése (a költő ifjúkori emlékeiből) magyar; verselésének rhythmusa és alaki lágysága pedig a szláv népdalra emlékeztet (?). Hasonló megfigyeléseket hangoztatott utóbb (1898) a francia L. Roustan is. A Lenau Faustját illetőleg Scharf tanulmánya egészen jelentéktelen.

² Lenau kétségtelenül ismerte Widmann-Pfítzer munkáját és valószínűen Schwab Gusztáv modernizáló elbeszélését: *Deutsche Volksbücher* II. kötet, 1835 (ebben van a Fausról szóló népkönyv).

az első («A pillangó») inkább csak prologusnak tekintendő.¹ (Művének második kiadásából a költő el is hagyta.) Alakjuk majd lyrai, majd epikus, majd drámai, mely utóbbi többször az epikus előadásból fejlődik ki, majd epikába megy át. Az egész mű rímes: 3—5 ütemű jambikus sorokban van írva, egy-egy «jelenet» rendszerint egyazon versben. A rím elhelyezése igen változó, de mindig tanuságot tesz a költőnek nagy verselő gyakorlottságáról és alakító erejéről. Alapjában ez a «Faust» valóságos lyra, mert kezdettől végig a költő lelkének kifolyása, képe, tükre. Az epikai és drámai jelenetek is alapjukban lyraiak, mert főcéljuk, az eltérő alak ellenére, hogy Faust, t. i. Lenau lelki életét, érzéseinek hullámzását, örömeit és keserveit, reményeit és kétségbeesését kifejezésre juttassák. Azért nem tarthatom alaposnak a mű egysége ellen már a kortársaktól emelt és azóta folyton ismételt vádat. Mint epikus mű vagy dráma bizonyára nélkülözi a művészi egységet; de «Faust» sem epika, sem dráma, hanem lyra és semmi egyéb, és ezen hatalmas lyrai alkotásnak egysége a költő lelke, mely benne megragadóan, a költészetnek leghatalmasabb eszközeivel nyilvánul. A Goethe «Faust»-ja sem egységesebb, de jóval drámaibb, azaz objectivebb, míg a Lenau műve a világirodalomnak egyik legsubjectivebb terméke.² Azért nagy tévedés volt Lenau «faust»-ját színre hozni,³ a mi különben is az egész műnek lényeges módosítása nélkül nem is lehetséges. Lenau ilyesmire sohasem gondolt, hisz nagyon lenézte a színházat.⁴ Ép oly alaptalan az alaktalanság vádja: hisz a lyra minden alakot ölthet; a döntő mindig az, hogy a költő lelke táruljon föl előttünk.

¹ E költemény alapgondolata Savonarola egyik egyházi beszédén alapszik: «Ekkor úgy jártam mint a pillangó. Hullámzó tengerre mentem, hol ellenséges szelek minden oldalról megrohannak. Visszakivánkozom a kikötőbe, de (innen neve), nem találok oda az utat.»

² Ebben is emlékeztet Byron rokon műveire. («Manfred» és «Kain».)

³ *Lenaus Faust für die Bühne eingerichtet* von M. Gramming. München, 1868 (öt fölvonásos drámát csinált belőle, mely azonban, tudtommal, soha sem került színre.)

⁴ Schurz, I., 240. l., hol Lenau a fiatal Prechtler Ottót lebeszéli a színi költészetről, mert az «élvezetre vágyó, bábázkodó tömeg» megszenteltleníti a Muzsát. Ha persze 1833-ban azt jövendőlte, hogy ötven év múlva nem lesz többé színház, ebben erősen tévedett.

Lenau «Faust»-ja sohasem lett népszerű.* Ennek két főoka van: Először a költemény oly gazdag mély elmélkedésekben és homályos töprengésekben, hogy a nagy közönség, mely gyorsan olvasva akar élvezni, nem jutott a műnek igazi megértéséhez és méltánylásához; legfeljebb egyes «jelenetek» elégitették ki a futva élvezőket. A másik ok alap gondolata: A hősnak (kiben könnyű az embert általában, persze Lenau megvilágításában, fölismerni) emberi nagysága, nemes törekvése, hatalmas föllendülése ellenére tönkre megy, «egy eltaposott test az élet csatájában». Ez a fölfogás nem emelő és kibékítő, ellenkezőleg: lesujtó, elszomorító, fájós. A halálnak, a mulandóságnak, a megsemmisülésnek mély bánata vonul végig, mint Lenau költeményeinek legtöbb darabján, úgy ezen remek verseken és megkapó képeken is; a kételkedés kétségbeesésbe csap át, úgy hogy a hitevesztett halandó végül, békét keresve, a halál karjaiba veti magát. A mily mély, a mily költőileg hatalmas ez a fölfogás: arra alig alkalmas, hogy a nagy olvasó közönség tetszését megnyerje. A kritika is mindig igazságtalan volt ezen szépségekben gazdag alkotással szemben, mert vagy helytelen állásponttól ítélte meg, vagy jogosulatlan mértéket alkalmazott reá.** Lenau előre sejtette művének ezen sorsát, azért már 1835 auguszt. 15. írta Mayer Károlynak, hogy nagy kedve volna műve elé «tájékoztatás czéljából» előszót írni, ha költemények előtt nem festenének oly rosszul az ilyen előszók. Kifejtené, mondja, «hogy ennél a tárgynál egy befejezett, végig tagozott cselekvény egyáltalában nem volna helyén; hogy Faust külső élményeiből csak egyes, részben töredékes vonásokat adok, melyeken keresztül a kilátás egy nagy háttérbe nyitva marad; hogy az életéből közölt egyes tények csak példaszerűen, úgyszólván mint több hasonló tény képviselői

* A külföldön sem keltett nagyobb figyelmet. Magyar fordításán kívül csak cseh fordításáról van tudomásom (a fordító J. G. Stankowsky), Prága, 1872. Olaszul írt Camillo Castellini terjedelmesebb tanulmányt a költeményről: *Il Fausto di Nicolao Lenau. Saggio Critico*. Genova, 1886 (egyes jelenetek átültetésével).

** Legelismérőbb a hallei «Allgemeine Literatur Zeitung» bírálata, mely kimondja, hogy Lenau Faustja a 19. századi költészet legkiválóbb terméke; de azért sokban kifogásolja a sok tekintetben homályos művet.

vannak odaállítva, nem pedig mint befejezett elbeszélések stb. Ezen alkotásnál a döntő a lélektani és metaphysikai egység; a történelmi egység csak ártana, mert túlságosan korlátozó volna stb.». Ez utóbbi állításának helyességét szabad kétségbe vonni; de a költő felfogásának és intenióinak helyes méltánylása szempontjából e nyilatkozata igen fontos.

Hogy Lenau mennyire nem törekedett művének epikus egységére, annyira sem, mint többi hasonló jellegű alkotásainál («Albigenser», «Savonarola», «Don Juan») — gyorsan kitetszik, ha a «Faust» egyes darabjain futólag végigtekintünk.

Nem tekintve a bevezető költeményt («A pillangó»), melyről már szóltam és melyet a költő maga a második kiadásban mellőzött, «Faust» 24 részből áll, melyek majd lyrai, majd epikus, legnagyobb részt drámai alakúak. A «pillangó», tudjuk, a boldogtalan Faust, a kit tudásvágya kihajt az igazság tengerére, mielőtt a halál neki a világnak összes rejtélyeit megoldja. De a tenger sivatagjában eltéved és nem találja meg többé vissza az utat gyermeki hitének biztos partjára. Elhagyatva, magánosan pusztul el.

Az első költemény («Reggeli séta») az Alpesek világába vezet, hol Faust, nyugtalan vágyaitól űzve, szabad levegőt keres. Megűnta és megutálta a völgyet, mely oly szűk, a vallásos hitet, mely oly korlátolt. Boldogan tör mind magasabb csúcsokra, de egyszer csak megbotlik és a mélységbe zuhan, ha egy ismeretlen, a Gonosz, meg nem menti.* A völgybeli faluból a templomi harang és dal hangjai kísérték őt sokáig merész és veszedelmes útján; de Faust fut tőlük, míg végre nem hallja többé és vesztébe zuhan. Erőszakkal akarja Istentől elragadni titkát.

Ez első jelenetnek színhely tekintetében ellentéte, de Faust szerepét nézve párja a következő költemény (2. «A látogatás»), melyben a hős a teremtés és élet titkát, melyet a felhőkbe nyúló hegyesúcsokon nem talált meg, a bonczoló asz-

* E jelenet igen emlékeztet «Manfred» első fölvonásának második jelenetére (megjelent 1817-ben), hol a hős hasonló helyzetben, hasonló körülmények közt, hasonló czéllal, hasonló tájakon bolyong, hogy belső kínjai ellen a halálban keressen nyugalmat, de szintén nem ér célzt, mert egy vadász megmenti. Byron hatását a német Faust-költőkre már Grabbe Faust-művé-nél emeltem ki, Lenaunál még többször találkoznunk vele.

tálnál keresi. A tudománytól kér választ izzó kérdéseire, de a tudománytól sem kap legnagyobb elkeseredésére oly választ, mely őt megnyugtassa, mint megnyugtatja famulusát,¹ a ki szerénységében tisztelettel meghajol a hallgatás előtt, melybe a természet burkolózik. Lelke árán is akar tudni Faust, és most megjelen Mephistopheles, a ki a paradicsomi kígyó mintájára kitanítja, hogy Isten az ő ellensége, a ki az igazságot magamagának tartotta fönn, őt pedig, a gyarló halandót, kegyetlenségből nem-tudásra kárhoztatta. Csak az Istentől vont korlátok ledöntésével, tehát, mint Schillernél Sais tanítványa, a «vétek árán» érhet célzt.

De Lenau nem tekinti, mint némelyek állították,² a tudásvágyat magát bűnnek, csupán azt hangsúlyozza, hogy legmélyebb kérdéseinkre csak a túlvilágban kapunk kielégítő választ. Faust bűne nála, hogy határ és korlát nélkül, szenvedélyes mohósággal keresi az igazságot:

Sújtson, kiálték, bármily hatalom,
E gyümölcsöt élvezni akarom.

Az ördög szavai azért termékeny talajra találtak feldúlt lelkében.

Elkeseredésében vad erdőbe menekül Faust (3. «A vér-szerződés»), hol egy szerzetes meg akarja nyerni a hitnek,³ de Faust visszautasítja a menekülés kezét és végleg szakít hitével, hogy megidézhesse a Gonoszt, a kinek parancsára a tűzbe dobja a bibliát és megköti a szerződést. Mephisto igéri

¹ Wagner itt is hasonlóképp nyilatkozik mint Goethénél. Faust szavaira, hogy a bűvárnak sorsa átkozott, így felel:

A böles tudósnak csöndes sorsa, vélem,
Legboldogabb e földön s én dicsérem.
És bár a céltől még távol vagyunk,
A valóságból már sokat tudunk.

² Legalaptalanabb Barthel Emil fölfogása, a ki (kiadása bevezetésében) azt állítja, hogy Lenau a tudásvágyat bűnnek tekintette, mert jó katolikus volt; hisz Faustnak szerinte már az is bűne, hogy katolikus létére (?) a bibliát olvassa. Barthel nagyon rosszul ismeri Lenaut, ha azt hiszi, hogy Faustjának megírása korában vallásos volt vagy épen a katolicizmus dogmaival törődött. Helytelenül fogja föl Faust elkárhozását is, melyet szintén a költőnek hű katolikus voltára vezet vissza. Így csak az ítélni, a ki Lenaut nem ismeri és nagy költeményét nem értette meg.

³ A «Népkönyvből» (52. fejezet) vett motívum.

neki «a valót S hozzá a többi földi jót: Dicsőséget, hatalmat, aranyat». «Lelked», teszi hozzá, «magától érthető, Cserébe birtokomba jő». A szerződést vérével, mely az első jelenetben megsebzett kezéből csurog, és egy kakastollal írja alá, mely egy megölt vadorzónak kalapjáról származik.

Most (4. «Az ifjúkori barát») az ördögé Faust; barátság és szerelem hiába fáradszik, hogy eltévedt lelkét megmentse. Isenburg gróf,* wittenbergi kedves, meghitt tanulótársa, tudatja vele, hogy nővére, a kegyes és tiszta Teréz, szereti őt és készséggel vállalkozik reá, hogy boldoggá tegye. Lenau mély sóvárgása a családi élet boldogsága, egy szeretett nő és kedves gyermekek után, megragadó és megható kifejezést nyernek Isenburg gyönyörű szavaiban.** De a hősnek lelke és élete meg van mérgezve; a barátság kezét, a szerelem üdvét vissza kell utasítania.

Faust el van veszve, hisz Mephisto (5. «Az ördög») világos terv szerint dolgozik megsemmisítésén. Az ördögnek e magánbeszédéből megértjük Lenau Mephistójának jellemét és lelkületét, mely lényegesen különbözik a Goethe ördögének énjétől, a ki mindig a rosszat akarja, de mindig a jót eszközli. Lenau ördöge a bibliai Lucifer, az elcsapott angyal, a ki Istenen meg akarja bosszulni kínjait és élvezni kívánja saját teremtő erejét: «Hogy dúlva ellenalkotó vagyok». Mephisto jól tudja, hogy az ember,

Mikor lesújtja sors csapása
És lelke megrázkódik bánatában,
Vigaszt keres az érzék mámorában,

vad gyönyörökben, hogy kiürítse a feledésnek gondúzó poharát. Ily állapotban van ekkor Faust: Krisztustól elszakadt és barátjának beszéde mélyen hatott lelkére. Az ördög tiszte most,

* Kinek neve Pfitzer régi Faust-művének 25. fejezetéből származik, de nővére Lenau szeretett nővérétől kapta nevét és Isenburgban talán ennek férjét, a derék Schurz Antalt, rajzolta.

** V. ö. Lenau szavait «Der Pechvogel» cz. költeményében:

Drei Dinge hätt' ich gern vollbracht:
Gestanden einmal in der Schlacht,
Ein holdes Weib als Braut umschlungen,
Ein Söhnlein froh im Arm geschwungen.

Hasonló gondolatok és érzelmek «Der Hagestolz» cz. költeményében.

hogy «a természettől is eltépje őt». Azért előbb a kéjek rabjává akarja tenni, mielőtt az igaz szerelem felébredne szívében.

Ezzel elveszti Faust lelke békéjét és magára marad énjével, gyötörve önmagát. Ekkor fogja az ördög őt tűzzel körülvenni, ha a boldogtalan a tűzgyűrűn belül kering «mint skorpió, a ki önénjét leszúrja».

Az ördög terve természetesen Lenau költeményének terve, melyet a költő itt kétségtelenül azért árult el, hogy az olvasó a következő, első pillanatra összefüggéstelen epizódokban a fonalát el ne veszítse.

Az ördög terve nyomban a következő költeményben (6. «A táncz») kezd megvalósulni. Mephisto egy falusi korcsmába viszi szövetségesét, hol éppen lakodalmat ülnek. Faustban a rég visszafojtott érzékiség ébred föl, melyet az ördög előbb szép szóval, majd varázsos hegedűjével örületig fokoz. Faust a szép menyasszonnyal kionsz az erdő árnyaiba, hová a hegedű hangjának zúravaraja csalja és kíséri őket,

Míg végre buján a fűbe ledőlnek
S a kéjnek tengere elnyeli őket.

A zene rajza e költeményben a költői leírásnak első rangú remeke,¹ mely Liszt Ferenczet első Mephisto-keringőjének megalkotására ihlette.

A bukott menyasszony² keserve átvezet egy komikus epizódhoz (7. «Szegény papocská»). Az erdőből visszakerült hőst a feldühödött parasztok, kiket Faust kutyája, a régi Faust-könyvekből ismeretes Prestigiar,³ is bosszant, meg akarják támadni, de Faust megbűvöli őket, hogy dermedten állnak tátott szájjal, kővé meredve,⁴ mire a varázslatot eloszlatja

¹ Méltó, de hangulatában eltérő párját adja Lenau «Mischka an der Marosch» cz. szép költeményében. Levelei és egyéb nyilatkozatai tele vannak a zenének, főleg a hegedűszónak fényes rajzával és lelkes dícsőítésével.

² Utóbb újra találkozunk vele mint kolduló anyával, «A kovácsműhely» cz. darabban.

³ Nevét sokféleképp magyarázták. V. ö. lat. praestigiae a. m. alakoskodás, szemfényvesztés.

⁴ A motívum forrása Pfitzer Faust-könyve, 46. fejezet, de ismeri már a legelső Faust-könyv (1587), melynek 42. fejezete: «Ein Abenteuer mit vollen Bauern, denen er das Maul verzauberte, dass sie es nicht konnten wieder zutun.»

és a megkönnyebbültek kibékülnek vele. Ekkor egy vándor lép be szerelmesével, a kik mindjobban símulnak egymáshoz, majd bortól, mámortól kipirulva már csókokat is váltanak, másokkal nem törődve. Ekkor Prestigiar felugrik az asztalra és lekapja a szerelmes széptevőnek parókáját, mire papi tonzúrája előtűnik. Az ittas nép kigúnyolja és kidobja a korhely papot kedvesével együtt a korcsmából.* Ez epizódnak második fele semmi kapcsolatban nincsen a költemény cselekvényével; első feléből láthatjuk, hogy Faust egy csöpp megbánást sem érez azon gaz tette miatt, hogy egy ártatlan leányt megbecstelenített, és ennyiben szerepe ebben a jelenetben a hős sívár lelkületének jellemző vonása.

A következő két epizód (8. «A leczke» és 9. «A nászének») egy fejedelem székhelyére vezetnek. Az elsőben kitanítja Mephisto a minisztert, hogy mikép kelljen a néppel bánni: hadd mulasson és élvezze az életet; de a gondolat szabadságát el kell fojtani és a szabad eszméket erős cenzurával tőle távol tartani. E rajz Metternich rendszerét «kissé bamba» urával (Ferdinánd császár) és az Ausztriában örülten garázdálkodó cenzurat jellemzi, melylyel Lenaunak oly gyakori összetűzése volt. A két epizód csak lazán tartozik a cselekvény keretébe. A költő, úgy látszik, nem akarta teljesen mellőzni a régi hagyománynak azt az elemét, mely hőstét egy fejedelmi udvarban lépteti föl, a mi neki ezen felül még kedvező alkalmat szolgáltatott politikai szatirájának kifejtésére. Egy külső körülmény vezethette is Lenaut ez epizódok megalkotására: az előző részben Faust elcsábítja Hankát, a következőben pedig az elbukott leány már mint anya lépne föl gyermekével. E két mozzanat közé tette a 8. és 9. számú darabokat, hogy az elcsábított leány két jelenete ne következzen közvetlenül egymásra.

«A kovácsműhely» (10. sz.) a költemény egyik legszebb és leghatásosabb darabja. Faust megátalkodottsága megbotránkozik a kovácsnak jámbor boldogságán és máris készül szende nejét elcsábítani, midőn e gazságtól a szerencsétlen Hanka

* E szegény papocskával alább («A vihar») újra találkozunk, midőn a tengerbe fül.

megjelenése visszatartja, a ki gyermekével mint koldus lép eléje. Faust undorodik önmagától és erszényt dob a koldusnak, a ki megveti pénzét és «Vezess oltárhoz engemet!» kiált. A hős lóra kap és elrohan, de Hanka sápadt arczát mindig látja és kétségbeesett kiáltását («Faust! Faust!») folyton hallja, noha már messze elhagyta,

S bár lelke aggalommal van tele,
Mind mélyebb bűnbe űzi végzete.

E jelenet folytatása a következő darab (11. «Az éjjeli menet»), mely költői megragadó szépségekben Lenau egyik legremekebb alkotása. A tavaszi éjjel rajza az ünnepélyes vallásos menettel és a csalogány bűvös dalával a leíró költészet bámulatos remeke. E körben fölébred mély bűnbánata és elhagyatottságának maró tudata:

Ekkor lovát vadúl megöleli
És arczát sörényébe temeti
És oly keservesen sír, zokog,
A hogy még eddig sohse zokogott.

De bűnbánata nem tart soká, noha a következő költeményben (12. «A tó») bűnös multjának szörnyű emlékei föl-támadnak sírjuktól. A táj hangulatos rajzába belép Mephisto gúnyolódó gonoszságával és meséli, hogy az apácza, kit Faust megrontott, a tó vizében keresett feneketlen fájdalmára enyhülést, sőt fölhozza a víz fenekéről a bűn gyermekének nedves holttetemét, úgy hogy Faust utálattal fordul el gonosz társától. De nem képes szakítani vele. Jól mondja Mephisto:

Utálsz? — az mindegy énekelem,
Mégsem lehetsz el nélkülem;
Szükséged van rám, azt tudom,
Beteg lelked rám van szorúlva.

De utálata és modora felköltötte Faust nemesebb érzéseit. Az érzéki szerelem élvezete bűnből bűnbe kergette és mégsem elégítette ki a szépért és jóért áhítózó lelkét. Szakítani akar eddigi életével, mely csak fájdalmat és bánatot érlelt benne: tiszta, nemes, eszményi szerelem után vágyódik. Ennek hősét, esélyeit és borzasztó katasztropháját kapjuk a következő négy költeményben (13. «Mária», 14. «A festő», 15. «Az intés» és 16. «A gyilkosság»), melyek együvé tartoznak és egy-

séges cselekvényt tartalmaznak. Az első ezen költemények közül Mária királyleánynak fenséges és bájos versekben foglalt bemutatása. A költő mintaképe ez ideális leánynak gyönyörű rajzánál egyik legkedvesebb barátjának, Würtenbergi Sándor grófnak szép és kedves nővére, Mária grófnő volt, a kit Lenau 1833 auguszt. 10. látott először és e naptól kezdve soha nem tudott többé elfelejteni. Faust mint festő férkőzik a szép Mária közelébe, a kit szenvedélyesen, de tiszta szerelemmel megszeret. De nemes boldogsága rövid tartamú: Mephisto figyelmezteti a királyleány vőlegényét, Hubert herczeget, a fenyegető veszélyre. Hubert siet arájához, kinek Faust ép átadja az elkészült festményt, mire térdre esik előtte, hogy forró szerelmének viszonzását kérje a megrémült hölgytől:

De ha megint arczodba nézek én,
Elveszti rajtam minden erejét
A rút pokol, melyre fölesküvék,
S újból reám sugárzik a remény.

Mária, látva «föllázadt szenvedélyét», vissza- és kiutasítja a boldogtalant, a ki nem képes szerelméről lemondani, mert ezzel üdvözülésének utolsó reményéről kellene lemondania:

Csak egy szót, egy pillantást nekem —
Hogy szeretsz engemet, — elég, elég,
Örökre megfordítani végzetem.
Mit bánom aztán, hogyha ostromol
Kintengerével a sötét pokol,
Nem fogok benne tönkremenni, nem,
Mert tőled egyetlen szerelmi jel
Örökzöld szívetet teremt nekem
És a pokolnak hátrálnia kell.
Bűnös napok emléke majd szerelmem
Szent partjaira mindhiába csap,
Ezt a vihart könnyű lesz elviselnem —
Megmenekültem, ha kivitlak.

Ekkor berohan Hubert herczeg, a kit Faust rövid szóváltás után párbajban megöl, mire Mephisto segítségével a berohanó szolgaseregnek éles dárdái közül gyorsan megmenekül. Faust most újból megtanulta:

Hogy a ki a pokollal köt frigyét,
Csak átkot hozhat arra, kit szeret.

Mária ájultan rogyott össze és Faust még arczképét sem viheti magával, mert Mephisto a tengerbe dobja, attól tartva, hogy a szent leánynak még képe is jobb útra téríthetné áldozatát.

A gyilkos Faust most maró büntudatában fekete társával gyötrő gondolatoktól űzve bolyong a gyönyörű tavaszi tájban (17. «Esti séta»).

A természet, az egykor hű barát,
Elfordúlt tőle és elzárkozott:
Minden virágtól kitagadtatott.

Hiába iparkodik lázongó szívét álokoskodással lecsöndesíteni:

Gyilkosság a világ őrendje már!
És gyilkos nélkül volna-e halál?

Mephisto meg akarja vigasztalni sophismáival, de Faust fölkiált:

Átkozlak tégedet, te gaz,
Ki lehúztál szennyedbe az
Ártatlanság szentélyiből.

A hős tisztaság, ártatlanság után kívánczik, de tudja, hogy az neki többé nem jut. Azért csak abban bízik, hogy lelke is el fog múlni. De Mephisto kigúnyolja kétségbeesett gyávaságát és egy pohár tüzes tokaji borral elfeledteti, persze csak perczekre, múltját, úgy hogy Faust fölkiált:

De mostan új erőt érzek magamba!
És többé gyöngé nem leszek, szavamra!
Mindig szilárdabb és bátrabb leszek
És már nem szánom-bánom tettimet!

De csalódik. Már a következő költemény (18. «A búcsú»), mely a temetőbe, forrón szeretett anyja sírjához viszi Faustot, és még inkább egy későbbi darab (20. «Az álom») mutatják, hogy nem tud gyötrő képeitől és érzelmeitől megszabadulni. Végre azt hiszi, hogy a tengeren megtalálja a keresett békességet és nyugalmat. Titáni dacza újra fölébred (19. «Beszélgetés az erdőben»): daczosan el akar zárkózni, elszakadni mindenkitől, énjét megóvni, utat törni magának önmagába. Nem akar Isten kegyelmének alárendelt edénye lenni, de átmenetül sem akar szolgálni az emberiség egésze javára:

Vagyok-e vagy nem vagyok halhatatlan?
 Ha az vagyok, akkor két karomat
 Hódítólag kinyujtom a világra
 És minden hatalommal szembe szállva
 Istenné koronázom magamat!
 S ha meg kell halnom végkép, — ám legyen!
 Sorsommal gyáván meg nem alkuszom,
 Nem! inkább magamat elégetem,
 Mint Sardanapal tette egykoron.
 Önrakta máglyán áldozat-tüzében
 Pusztuljon lelkem minden kincse vélem.

De ez az elszakadása Istentől és a természettől, ez a fenéges magánya kétségbeejti. Menedéket keres a tengeren (19. «Az utazás»), mert már megúnta a földnek «cseremókázását»:

Tengerre kelni akarok,
 Vakság, magány és csend van ott,
 Ott nincs virágzás, hervadás,
 Egy pusztá sír csak, semmi más,
 Viharban és hullámokon
 Szálljon el végső bánatom.

De nem száll el: a bűnbánat, melyet nappal leküzdeni képes, fojtogatja éjjel (20. «Az álom»): Mit ér, ha el is vetette tévhitét és fölépítette a megvetés tornyát, melyről ébren könnyen lenézhet a büntudat és önvád rémségeibe: az álmok, e buta fenevadak, mindig újból földülják múltját. Álmaiban anyja lép vádolva eléje, Mária borzadva tekint reá és lábainál hever vőlegénye, a kit ő gyilkolt meg. E kétségbeejtő képekből kiragadja őt «A vihar» (21. sz. l.), melyet a költő amerikai útjának tapasztalataiból és magyar hazájára emlékeztető képekkel * hatalmas rajzokban lefest: hajója kapitányát és legénységét rémületbe ejti, de Faustban újra életre kelti a titánt:

*

Mint mikor a pusztán száguldanak
 Nyerítve és nyihogva a lovak,
 Erős patáiktól a föld remeg
 És összeúzzák a gyöngéd füvet:
 Úgy röpülnek az égi paripák
 A tengernek zöld sivatagán át
 Vihart tüszkölve és habot söpörve,
 Az árboczekat, mint füvet, letörve.

Dühöngj tovább, ha úgy tetszik neked,
 Világ ura, én daczolok veled!
 Im, testem a romlás szélén tapad,
 De a viharban őseróm föltámad,
 Mely örök, mint te s egyenrangú véled,
 S megátkozom teremtmény-voltomat!

És mikor, Mephisto segítségével megmentve, a parti korcs-
 mában a féktelen életkedvben mulató matrózokkal találkozik
 (22. «György»), a kik már elfelejtették halálos rémületüket
 a vihar korbácsolta hajón; és mikor itt Györgyben megátal-
 kodott materialista áll vele szemben, keményen és biztosan,
 a ki sem Istent nem ismer, sem a természetben nem lát egyebet,
 «csak csillagot, léget, földet és tengert épen»: Faust undorodva
 fordul el és undorral utasítja el a festett leányokat, a kik kar-
 jaikba csábítják. Végét óhajtja szenvedéseinek: a halál egyetlen
 vágya, melytől kínjaitól szabadulást és nyugalmat vár:

Mily boldog az, kinek az élet
 Egy álom, melyből föl nem ébred
 S kezeit összetéve halk imára,
 Ugy szunnyad át a más világra...
 S az boldog ám csak igazában,
 Ki meghal még gyermekkorában,
 Ki még a földre sohse lépett;
 Mig öntudata föl sem ébredt
 S már anyja meleg kebliről
 A zord halál karjába dül!

Ez élettől duzzadó, aljas örömeiben tomboló tömegettől,
 mely csak undort kelt lelkében, kimenekül Faust a sötét ten-
 gerpartra, hogy az éjszakai magányban érzéseivel és gondola-
 taival leszámoljon (24. «Faust halála»). Magára maradva, rémes
 elhagyatottságában (még Mephisto sincs vele) újra és lelke
 mélyén érzi, hogy Isten és a természet nélkül nem tud élni:

Oh mennyi kín a gondolatban:
 Hogy minden alkotott teremtmény
 Csak úgy lézenghet mint a repkény,
 Isten östörzséhez tapadtan!
 Ilyen sors voltaképen semmi:
 Oh minek is hát élni, lenni?

Most álomnak tetszik neki a világ, ő maga, szerződése a
 pokollal, szerelmei és bűnei; úgy érzi, hogy újra egyesült Isten-

nel, a kit merészeŋ megtagadott volt; önámításában elhitei magával, hogy soha nem is szakadt el tőle, és diadalmasan oda kiált a Gonoszhoz:

Hallod-é? — széjjel váltunk mindörökre!
Lényem, mint pára eltűnik a ködben,
Álom vagyok, mely kapesodból kiszökken!
Álom, mit tölt kéj, bűn és fájdalom,
És ezt a kéjt szívembe álmodom!

De Mephisto jobban tudja: csak Faust menekülése álom, a többi marad valóság és azért valóság Faust elkárhozása is.

A cselekvény egységét a szó szokásos értelmében tehát hiába keressük Lenau *Faustjában*; de a gondolat, az érzés, a cél egysége nem hiányzanak egészen belőle, ha a lélektani indokolás helyenként hézagos vagy homályos is. Faust, mély tudásvágytól gyötörve, mely egész énjét fölháborítja, el akarja vetni az életet, mely legforróbb vágyával szemben érzéketlen marad. Ekkor a Gonosz megmenti a haláltól és «igazságot» ígér neki, halhatatlan lelke fejében. De a pokol megcsalja, mert nincs maga sem az igazság birtokában. E helyett állati érzékiségének felköltésével és kielégítésével el akarja némítani nemes mély vágyait, a mi sikerül is, de csakhamar undort és bűnbánatot kelt a nagyratörő tudós lelkében. Ösztönszerűleg tiszta, nemes, eszményi szerelem után sóvárog, melytől saját énjének fölemelését, nemesítését, tisztítását várja. Óhaja teljesedésbe megy, mikor Máriát meglátja és mély szenvedélyvel megszereti. De az imádott nő már másé, a kit Faust, szerencsétlen felindulásában, gonosz társának cselvetése folytán, meggyilkol. Ezzel a kétségbeesés zsákmányává lesz és merészen szakít Istennel és a természettel, melyekkel daczosan szembe száll, abban a balga hitben, hogy boldog lesz, ha teljesen magára marad feneketlen és határtalan magányban. E hite cserben hagyja: merész lélektani fordulattal visszatérne Istenéhez, de feldúlt lelke önámítással csalja meg, mert az önmegsemmítés, melyre magát elhatározza és melytől üdvözülését várja, nem szakítja el a pokoltól, melylyel szerződött és melytől nem tud megszabadulni, mivel az saját beteg lelkében tombol.

Lenau *Faustja* a pesszimizmus evangéliuma. Jobb nem születni vagy gyermeknek meghalni, mert ha életben maradunk,

még legnemesebb vágyainkkal és céljainkkal is a bűn marta-lékává leszünk és a bűntudat megmérgezi napjainkat és éjje-leinket. Beteg bölcselkedés egy beteg hős történetében meg-tesztelítve, egy beteg költőnek nemes szíve vérével megírva. Mert Faust azonos Lenauval, a ki talán szintén az öngyilkos-ság útján szabadult volna meg lelke kínjaitól, ha az örület öntudatlansága nem veti reá mindent feledtető fátyolát.

V.

Lenau költeménye után még csak egy kiváló német költő tett kísérletet a világhírű monda megalakításával: Heine Henrik, a ki e művével Goethe halhatatlan remekével gondolt verse-nyezhetni. De mielőtt *Faust*-ját közelebről tárgyalnám, még két munkát kell legalább röviden említenem, melyek Lenau és Heine művei közé esnek, — de csupán azért, hogy röviden kimutassam, hogy, noha cím szerint e tanulmányba valók, tényleg mégsem tartoznak a Faust-monda földolgozásai közé. Szerzőik *F. Marlow* és *Ferdinand Stolte*.

F. Marlow álnév alatt *Ludwig Hermann Wolfram* írta a század első felében költői műveit, melyek sokoldalú művelt-ségről és éles szellemről, valamint nem mindennapi, de kifor-ratlan tehetségről tanuskodnak; a költészet és bölcselkedés határán mozognak és a szerzőnek satirikus hajlamánál fogva csak kis részben nyújthatnak tiszta élvezetet. Élete egy szo-morú, de nem mondhatni, hogy fölemelő tragédia. Wolfram 1807 december 9-én született Schkeuditzben (Lipcese mellett), 1827—1830. Halléban és Berlinben tanult theológiát, de sokat foglalkozott Hegel és Schelling philosophiájával is. Utóbb legnagyobb részt Lipsésében és Drezdában élt az irodalomnak és szerencsétlen szenvedélyének, az alkoholnak. Berlinben a lángeszű színész, Devrient Lajos köréhez tartozott. Polgári állása vagy rendszeres foglalkozása, úgy látszik, sohasem volt; mindig az élet nyomorúságával kínlódott. Szomorú, vigasztalan napjait 1852 decz. 9., 44 éves korában egy lipesei kórházban*

* Az ú. n. Györgyházban, melyben beteg iszákosokat, csavargókat, munkakerülőket, stb. fölvettek.

fejezte be. Önálló művei: «Parvulus», novella, 1836; «Der Verfluchte», novella, 1836; «Die verendeten Poeten», novella, 1838; «Dichter-Nachtwege, novellistische Blätter», 1839; «Faust», drámai költemény három részben, 1839; «Gutenberg», dráma öt felvonásban, 1840. Ezeken kívül számos elbeszélés, bírálat, költemény korabeli, nagyrészt tekintélyes folyóiratokban. Wolfram sokban emlékeztet Grabbéra. Terheltek voltak mindkettőn már születésük óta és életkörülményeik, nagyrészt ennek következtében, oly kedvezőtlenül fejlődtek, hogy kétségbe nem vonható költői tehetségeket kellően érvényre juttatni képtelenek voltak. De Grabbe mégis fegyelmetesebb fő volt, míg Wolfram, minden korlátot megvetve, átengedte magát zabolátlan képzeletének, melyet tisztultabb ízlés sem fékezett. Megrontotta műveit erős szatirai hajlama is, mely őt ellentétbe sodorta a korabeli irodalom kiváló munkásaival és eleve annyira elszigetelte, hogy idővel még azok sem törődtek vele, a kik tehetségét nem tudták tagadni.

Wolfram Faust-műve * voltaképp bölcséleti és szatirikus költemény. Már kissé zavaros és dagályos bevezetésében megátadja a német költőket és olvasókat, hogy nincs érzékük az «örök kérdések» iránt; csupán a mindennapi életnek jelentéktelen apró eseményei érdeklik őket. «A mai német költészet Világegyetem, Isten, Természet nélkül szűkölködő költészet»; csupa mindennapiság és csúfság. Pedig fő a gondolat, ennek győznie kell. Saját művéről meglepő szerénységgel azt mondja, hogy az nem gyümölcs, még nem is virág, még csak mag.

A Faust-dráma három részből áll: Természet, Élet, Művészet.

A darab zord temetőben Faustnak kilencz lapra terjedő monológiájával kezdődik,** melyben kifejti, hogy minden éjjelből származik és rövid fény után ismét éjjelbe merül. A lét, a fejlődő

* *Faust. Ein dramatisches Gedicht in drei Abschnitten von F. Marlow*, Leipzig 1839, 218. l., újra kiadta (518 lapra terjedő élvezhetetlen bevezetéssel) Otto Neurath, Berlin-1912.

** Wolframnál rengeteg a monolog és még dialogjai is voltaképp burkolt monologok, a mennyiben csak az egyik személy beszél, a másik alig mer egy-egy megjegyzést közbevetni.

dés, a kimúlás: minden csak álom.¹ A temetőben bolyongva három szellemmel találkozik; ezek: korán elhunyt neje Caecilia, egy modern német író (a bordély rabszolgája, a kit hátgerinczsorvadás és vérhaj kínoznak) és Hamlet, a kikkel irodalmi és filozofiai problémákról eszméket cserél. Szellemes pl., hogy e nyilatkozatára: «Nevem Faust, a kétkedő», nejének szelleme kijelenti, hogy hazudik, mert lénye nem a kétkedés, hanem a hit,² de e fölfogásból nem következik semmi. Hamlettől³ az életről és halálról kér fölvilágosítást, mire a szellem fölnyitja szemének a föld mélységeit, melyekben rengeteg koporsót lát. A legnagyobbikban fekszik a meggyilkolt «emberi gondolat». Utóbb a Csendes-Óceánnak egy szigetén találkozik Herakleitos-sal, kivel Hegel rendszeréről beszél. Végre egy látószekrény (Guckkasten) képeiben nevetségessé teszi író társait, részben oly kicsinyes célzásokkal, melyek ma már bajosan érthetők. Az egész első résznek, melyben cselekvénynek semmi nyoma, talán

- 1 'S ist ein Traum das Dasein,
 Mehr noch: das Werden selber ist ein Träumen,
 Und suchst im Sterben du des Daseins Wahrheit,
 Wer bürgt dir, dass das Sterben selbst nicht Traum sei?

Nem tartom lehetetlennek, hogy e fejtegetésre és egyébre is Wolfram művében Lenau «Faustja» nagy hatással volt. Wolfram többször szól Lenau Faustművéről, legbővebben «Dichter-Nachtwege» cz. könyvében, hol 207–218. l. a Faust-mondáról általában, de különösen Lenau földolgozásáról szól. Fejtegetései elég zavarosak, Lenau művét pedig alaposan félreérti.

- 2 Fauste, du lügst! Dein Wesen ist nicht Zweifeln,
 Glaub' ist dein Wesen. Fürchte nicht den Zweifel,
 Den Glauben fürchte. Glaubensstarker Faust,
 Den Glauben wurzle ganz aus deiner Seele!
 Du wirst's nicht können, stolzer Erdenwurm!
 Bleichsüchtig seid ihr alle durch den Glauben
 Und an des Glaubens Schwindsucht müsst ihr sterben.
 Das heisst: Weil ihr's nicht lassen könnt zu glauben,
 So holt im vollen Glauben euch der Teufel.

- 3 Érdekes, hogy a dán királyfit hogyan szólítja meg:

Du zaudernder Vollführer,
 Du Fabius der rächenden Entschliessung,
 Du ewger Schürer deines eignen Grimms,
 Ohnmächtger Wühler in dem eignen Fleisch,
 Krebs des Vollbringens, Adler des Gedankens —

Hamlet melleleg fölvilágosítja őt Uhlandról, a Meyer-féle Conservationslexiconról és a rothadás illatairól!

alapgondolata, a mennyiben a sok szóból és allegóriából kihámozható: hogy a természet leigázza a szellemet és a pokolba vezet, ellenben a szellem diadalmaskodik a természeten és az égbe kalauzol. Faust már elpártolt a szellemtől és teljesen a természet hatalmába került; tehát Wolfram szerint Sátán marta-lékja. Faust az első rész végén kővé válik, a mi bajosan érthető allegoria, de nincs is további következménye. Herakleitos befejezésül figyelmezteti, hogy baja a gondolat, mely őt marczangolja: cselekedned kell, merj élni!

A második részben («Leben») kapjuk a hősnek Don Juan-élményeit. Faust Rómába ment: kalandokra vágynak; de most is mély melancholia rabja. Leporelloja Gáspár, a ki félig-meddig a Shakespeare-féle bolondok szerepét viszi, de nagyon emlékeztet a német népies színpad Hanswurstjára vagy a bábjátékok Kasperlejére is. Gáspár a Cestius pyramise mellett fekvő temetőbe viszi urát, hol ritka élvezetet ígér neki. Faust csakugyan egy szép leányt talál itt, a kit nyomban hevesen megszeret. De rövid vad élvezetek után csakhamar megutálja Amandát és elkergeti, mire egy lovag jelen meg, a ki Faustnak előbb kardot nyújt, melyet a hős a markolatján díszlő kereszt miatt visszautasít, majd sisakot, a bölcsesség jelképét, melyet elfogad. Most Sátán párbajra hívja Faustot, de Amanda védi kedvesét és megakadályozza a párbajt, mire a Gonosz megsemmisíti a leányt, a ki az ő teremtménye volt. Faust elhagyja Rómát és útközben a költészet templomába téved, mely tele van leányokat képviselő és jelképező virágokkal, a kik neki sokféle, igen eltérő, sőt ellentétes élet-bölcséletet prédikálnak. Innen Velenczébe siet, hol a beteg dogarressát, Fiordiligit, meggyógyítja és elesábitja, miért is tömlöczbe kerül, de hölgye megszabadítja és menekül vele. A tengeren iszonyú vihar veszélyezteti Fiordiligi életét. Hogy megmentse, szerződést köt a pokollal, melynek a dogarressa élete fejében oda igéri lelkét. Most a történeti Faust történetéből és a bibliából olvasnak föl fejezeteket, melyeknek a darabhoz semmi közük. Visszatérve a drámához, látjuk, hogy Faust megúnta kedvesét és eltaszítja, mire ez bánatában meghal. A hős megbánja bűneit, de ennek sincsen következménye. Egyszerre Spanyolországban vagyunk, hol Faustból igazi Don Juan lesz. Első szerelme egy csinos szobaleány, Pedronella, kinek szeretőjét ledöfi. Azután

lelkiismereti-furdalásoktól zaklatva bolyong a pusztában, hol egy barlangba tér, melyben Ahasverussal találkozik, a ki őt megveti. Ekkor előlép Sátán a szerződéssel: Faustnak meg kell hálnia, de csak teste és lelke lesz az ördögé, mert csak ezek vétkezhetnek, de szelleme megmenekül. Halála előtt Faust Krisztushoz pártol és egy szent szűz ölében szenderül át jobb létre.

Az egész felvonás csupa jelkép és allegoria. Az emberek igazi emberek, de egyúttal eszméknek megtestesítései, a kik folyton böleselkednek és irodalmi satyrában dolgoznak. A cselekvény annyira összefüggéstelen és zavaros, a philosophiai fejtegetések annyira homályosak, hogy az olvasó folyton rejtvények előtt találja magát, melyeket nem képes feloldani. Hogy Ahasverus kapcsán a zsidókérdés és a jó részben zsidókból szervezett «Ifjú Németország» bő fejtegetésekben részesülnek, Wolframnál egy csöppet sem meglepő.

A harmadik rész («Művészet», helyesebb volna «Költészet») a «láthatatlan templomba» visz bennünket, hol a meghalt Faust kiterítve fekszik. Szenvedései, pokoli útja és föltámadása révén Megváltó lesz belőle, költő-bölcsész, a német költészet megszemélyesítője. Most előlép a Pontifex, a ki Faust életét születésétől fogva előadja és megmagyarázza, de ember legyen, a ki megérti; még legvilágosabb részlete az a fejtegetése, hogy a költő vágyát az élet után, a legnemesebb törekvést, Sátán intézkedésére megrontja a nő, a ki nem eleven élet, hanem vérszopó vampyr, egy hulla. Mikor Faust ettől elvált, üdvözült:

Verdammt sei Leib und Seel' —
Geist is gerettet.

E harmadik részben cselekvénynek legkisebb nyoma sincsen, hisz voltaképp nem egyéb, mint az első két rész tartalmának előadása, nagyhangzású szólamokkal fejtegetve és magyarázva. Az egész műről nem merek ítéletet mondani, mert attól tartok, hogy nem értem sem egészében, sem részleteiben. A ki legnagyobb rokonszenvvel tárgyalta ezt a zavaros és homályos művet, Friedrich Bach,* így foglalja össze Marlow *Faustjának*

* *Gedichte von Friedrich Bach*, herausgegeben von J. Reinwarth, Prag 1909. (Bibliothek deutscher Schriftsteller aus Böhmen III.)

alapgondolatát: «Faust, kiben a költő nagyon is sokszor önmagát rajzolja, áldozata lesz a titokteljes, éjjeli hatásnak, melyet két egyforma erejű hatalom, a természet és az élet, reá gyakorol, de végül megmenekül a hit útján és a művészetben megtalálja istenítését.» Lehet, hogy így van; de az sem lehetetlen, hogy egészen máskép van.* Igaza van Gottschallnak,** midőn azt mondja, hogy ez a «Faust» a józan észre csak a teljes badarság hatását teszi; de az is bizonyos, hogy tele van gyönyörű költői részletekkel, hogy a szerző a nyelvet és a verset (minden képzel-

* Talán legjellemzőbb mégis a Pontifex következő előadása, melyet egyúttal Wolfram nyelvének és stíljének feltüntetésére mutatványul közlök. Miután a költő a Természet béklyóit lerázta:

Und Satan übet seine feige Herrschaft
 Und führt ins Leben nicht, nein in des Lebens Nachtstück
 Den Dichter, den von grimmer Glut Entbrannt.
 Und in des Weibes nächtig-dunklem Liebreiz
 Pflanzt Satan auf die Schwefelhöllenfahne,
 Und in des Weibes schauernde Umarmung
 Da stürzt er hin den schauernden Poeten —
 Und dringt ihm ab auf sturmdurchwühlter Meerflut
 Der armen Seele grasse Blutverschreibung
 Und führt ihn in das Brautbett eines Leichnams.
 Füllt dann anstatt mit ewger Liebesflamme
 Des Armen Herz mit Langweil und mit Ekel:
 Und aus des Ekels innerster Verzweiflung,
 Aus ewger Wandlung des Gelüsts in Abscheu
 Gestaltet sich die Sünde und der Mord.
 Da aber, weil die Kunst des Lebens täuschte,
 Entfaltet sich die heilge Kunst des Sterbens
 In stiller, angestammter Werdegrösse.
 Und in der Hütte abendlichem Dunkel,
 Beschirmt von einer Jungfrau lichter Unschuld,
 Beim leisen Schlag der träumerischen Wanduhr,
 Verscheidet er im Glauben und im Schauen,
 Wiedergeboren zu der Gottheit Leben,
 Durchdrungen von der Wonne der Erkenntnis.
 Da aber naht auf Leben tückisch Satan
 Und höhnend fordert er die Todbeglückte,
 Die in dem Sterben selge Dichterseele —
 Die Seele samt dem Leib, die ihm verschrieben.
 Doch Halleluja! tönt des Retters Stimme,
 Des Ritters, Retters, Rächers Donnerstimme:
 Verdammt sei Leib und Seel' -- Geist ist gerettet!

** Irodalomtörténetének 1. és 2. kiadásában; a későbbi kiadásokban csak igen röviden szól Marlowról.

hető verset) sok helyütt bámulatosan kezeli és hogy pl. a szerelmi jelenetekben a szenvedélynek magával ragadó hangja nagy költői erőre vall. De hogy ez a bölcséleti, sőt tudós munka nem tartozik a Faust-monda földolgozásai közé, erre nézve alig térhetnek el a vélemények.

Ugyanez áll, talán még fokozottabb mértékben Stolte Faust-művéről,* melyről a szerző maga mondja, hogy benne a tisztán tanító irányzat érdekében a drámai elemet és a színpad követelményeit háttérbe szorította és néha még az «elbeszélő regény» alakját is érvényesítette. Célja volt: «lehetőleg népszerű philosophiával» az erkölcsi ember igényeit kielégíteni. Hőse, mondja tovább, eget ostromló titán (mint pl. Luther is), mert más kapun iparkodik bele (az égbe), mint a melynek kulcsát egyedül a római pontifex maximus bírja. Nem az Isten ege ellen harezol hőse, hanem az emberektől csinált, gyámságuk alá kényszerített és gondosan őrzött ég ellen, úgy, hogy Faustja a reformatiónak oly hőse, a kit az egyház kell, hogy a pokolra kárhoytasson. A munkának ezen tendenciáját megérteti a szerző egyénisége és élete, melyek voltaképp érdekesebbek, mint műve.

Ferdinand Stolte 1809 február 14-én született Wegeleben faluban és az orvosi pályára készült. De a színház oly ellentállhatatlan varázst gyakorolt reá, hogy 19 éves korában szakított a tudományyal és színész (utóbb operaénekes) lett. Később a drámai művészetben Tieck lett tanára, a zenében pedig Spohr. Néhány évig a bécsi operának is tagja volt. De nagyratörő idealismusa, minden sikerei ellenére, csak csalódást talált eddigi pályáján. Azért szakított a színházzal is és jezsuita lett. De ez új életében, melytől kételyei és lelki nyugtalansága elosztatását várta, még súlyosabb csalódás érte, úgy hogy nemsokára megszökött a kolostorból és 1844-ben ismét színész lett. Drezdában, hol egy szanatorium birtokosa és főnöke is volt, benső viszonyba lépett Gutzkow Károlylyal, a ki őt irodalmi tevékenységre serkentette. Ugyanitt nőül

* *Faust. Dramatisch-didaktisches Gedicht in vier Theilen von Ferdinand Stolte.* Hamburg 1859. 3. kiadás, 1840. A négy rész tartalma: I. rész: Guttenberg, 249 lap. — II. rész: Richard und Coelesta, 224 lap. — III. rész: Ahasverus, 383 lap. — IV. rész: Faustina, 219 lap. — tehát összesen 1075 lap és 69 lap bevezetés.

vette Weidemann Paula kiváló színművésznőt, kivel utóbb sok helyütt vendégszerepelt (Londonban is); majd számos német városban, de Párisban is, fölolvasta Faust-művét. Később Svájcban színház-igazgató volt és végül 1867-ben színésziskolát alapított Hamburgban, de már 1874 novemb. 28. elhunyt. Egész életén át a legnagyobb mértékben foglalkoztaták philosophiai, de különösen theologiai kérdések; a pápai csalhatatlanság dogmája több theologiai röpirat megírására is serkentette. Kétségtelen, hogy inkább bölcseelő volt, mint költő, a mit főműve, megdöbbentő terjedelmű Faust-dramája, melyen tíz esztendeig dolgozott, legjobban bizonyít.

Ez a Faust is a Goethe-féle Faust I. részének folytatása, mert Stolte a II. részszel nem volt megelégedve, de egyébként czélja ugyanaz: Faust tisztulását és fölmagasztosodását akarta kifejezni; de tette ezt oly szellemben és irányban, melynek az eredeti Faust-mondához már semmi köze. Stolte szerint Faust a Goethe művének végén a mennyekbe kerül, de csak angyalok segítségével, a kik halhatatlan lelkét a magasba viszik; ellenben az ő hőse saját érdeméből, megtisztulva a földi létnek minden salakjától, emelkedik föl a túlvilágba, az ideálnak örökkévalóságába, miután egyházban és államban, tudományban és művészetben, minden anyagi és szellemi eszköz és fegyver fölhasználásával a szabadságért küzdött és egy ideális államot, valóságos mennyországot e földön, megteremtett volt.

A terjedelmes munkának tartalmát czéltalan volna elmondani, mert semmi kapcsolata a Faust-mondával. A szerzőnek Faust az emberiség képviselője és megtestesítése, mint őt a mondának régebbi feldolgozói is felfogták; de Stolte teljesen függetleníti a mondától, úgy hogy hősenek jó lélekkel más nevet is adhatott volna. Az egyház és állam, a társadalom és család, valamint az egyes ember reformja művének tárgya és czélja; de e fölfogását nem tudja költői eszelekvényben megérzéskíteni. Végig philosophiai és tanító, gazdag szellemes és mély gondolatokban, itt-ott megkapóbb jelenetek is akadnak, de az örökös reflexio megöli benne a költészetet, mely nyelvének és verselésének gyöngéi folytán sem tud érvényesülni. A tanító költészetnek nem érdektelen terméke, de nem dráma és legkevésbé a Faust-mondának földolgozása.

VI.

A Faust-mondának XIX. századi földolgozásai sorában nem a munka belső értékénél vagy történeti jelentőségénél, hanem inkább és első sorban szerzőjének kiválóságánál és kortársaira gyakorolt nagy hatásánál fogva a legértékesebbek egyike Heine Faust-műve, mely 1847-ben keletkezett és 1851-ben jelent meg nyomtatásban.* Nagyobb figyelmet érdemel már azért is, mert Heine e munkájának rövid bevezetésében és terjedelmes függelékében bőven szól magáról a mondáról is és e fejtegetéseiben számos szellemes megjegyzés mellett sok állítást kockáztat, melyek alaptalanságuk és tarthatatlanságuk ellenére nagyon elterjedtek és részben még ma is kísértenek, első sorban természetesen csak azért, mert a századnak egyik legkedvesebb és legolvasottabb írója hangoztatja őket.

Heine két ízben foglalkozott a Faust-monda földolgozásával: először már írói pályája elején, a huszas évek közepe táján, és másodszer két évtizeddel később, a negyvenes évek második felében.

Első Faust-munkája elveszett, ha ugyan elkészült, a mit én nem vagyok hajlandó hinni. Először 1824 október 25-én említi ezt a művét, utoljára két évvel később, 1826 július 28-án szól róla. De leveleiben a munka alakjáról vagy irányáról semmit sem árul el, miért is azt hiszem, hogy még tervének fővonásaival sem volt ekkor eléggé tisztában. A mit pedig egyik ifjúkori barátja** Heine ez ifjúkori «művéről» följegyzett, az mégis bajosan vehető komolyan. Heine, úgy látszik, megtréfálta barátját és lehetőleg hihetetlen, elképzelhetetlen dolgokat mesélt neki, melyek *Faust*-jában előfordulnának, pl. az angyalok theasztélyeiről a csillagokon, melyek az egész darabon keresztülvonultak volna. Ugyanez a kortársa megjegyzi már 1824 július 23-án, hogy Heinenak alig komoly szándéka Faust-művét

* Heine munkáit Ernst Elster kitünő kiadása szerint idézem. *Faust* ebben VI., 479–519. l.

** Adolf Strodtmann: *Aus Heines Studentenzeiten*. (Blumenthal, Neue Monatshefte für Dichtkunst und Kritik, V., 1877., 307. l.)

megírni, és a költő tényleg nemsokára végkép elejtette ezt a tervét. Ismeretes dolog, hogy Heine ugyancsak 1824-ben meglátogatta Goethét és ez alkalommal a nagy költő kérdésére, hogy most mit ír, azt felelte, hogy egy *Fauston* dolgozik, a mi Goethét nem érintette kellemesen.¹

Állapodjunk meg tehát abban, hogy Heine első Faust-műve sohasem készült el, tervéről pedig, ha ugyan ilyenről szólhatni, nem tudunk semmit, azt sem, ragaszkodott-e ebben is a régi mondáéhoz, mint két évtizeddel később tette, a mi különben már említett kortársának följegyzései szerint, ha ezeket komolyan vesszük, nem látszik nagyon valószínűnek.

Második, reánk maradt Faust-műve 1847 februárjában keletkezett Benjamin Lumley londoni színházigazgató fölhívására, a ki tőle ballet-szöveget kért² és az 1847 február 27-én megküldött munkáért 6000 franc előleget fizetett. Nem Heine a hibás, hogy balletje sohasem került színre és Lumley tekintélyes összege teljesen odaveszett.³ A költő, Laube Henrik közvetítésével, 1849-ben Berlinben is tett lépéseket darabja érdekében, de Meyerbeertől, a porosz operának akkori igazgatójától sem előleget, sem biztatást nem vett, a mi őt mód fölött elkeserítette. Balletje tényleg német földön sem került soha színre.⁴ Nyomtatásban 1851 novemberében jelent meg és csakhamar francia (Heine helyeslése nélkül rövidített) átdolgozásban St. René Taillandiertől a *Revue des deux Mondes*

¹ Heine saját elbeszélése e látogatásról a *Romantikus iskolában*, V., 265.

² Már az előző évben is dolgozott Heine, mint 1846 febr. 10. és 27-én kelt leveleiből kitűnik, egy balleten, mely 1854-ben *Diana istennő* címmel megjelent (VI., 99–110. l.) és szintén sohasem került színre.

³ Londonban már 1832-ben került egy Faust-ballet színre, melynek zenéjét Adam Adolf francia zeneszerző (1803–56) írta. Ugyanezen évben adtak Kopenhágában egy Faust-balletet, melynek szövege Goethe alapján készült, zenéjét Bournonville Ágost írta, és már 1811-ben Münchenben Neuner Károly (1778–1830) Faust-balletje, melynek zenéjét Weber K. M. is dicséri. Giacomo Panizza balletjét 1848-ban adták Milanóban, Cesare Pugnié († 1870) pedig (szövegét Jules Perrot írta) 1854-ben jelent meg Szent-Pétervárt.

⁴ Berlinben 1854-ben színre került Taglioni Pálnak († 1884) *Satanella* cz. balletje, melyről Heine (a ki ismételve panasolja, hogy kortársai őt folyton meglopják) azt állította, hogy *Faustjából* van lopva, miért is tantiémeket követelt a népszerű darab előadásai után, de hiába, mert, mint Laube állítja (én nem ismerem ezt a balletet), a két munka csak igen keveset hasonlított egymáshoz.

1852 februárjában *Mephistophila et la légende de Faust* félrevezető cízzel került napvilágra.

Lássuk mindenekelőtt a munkát magát és csak azután vizsgáljuk viszonyát forrásaihoz és Heine fejtegetéseit a Faustmonda eredetéről és történetéről. A rövid darabnak rövid tartalma, jobb áttekintés czéljából fölvonásonként, a következő.

A darab úgy indul meg, mint Marlowe és Goethe drámái és a bábjátékok: Faust ódon berendezésű és félsötét szobájában megidézi az ördögöt. Első ízben egy tigris jelen meg, melyet Faust megvetéssel visszautasít; másodikban egy tüzet hányó kígyó, melyet szintén elkerget; és csak harmadízben a Gonosz maga, egy szép leány képében, Mephistophela, a ki Faust óhajlására bűvészbottjával a szoba tárgyait átváltoztatja vagy tündéri fénynyel megvilágítja, azután pedig a pokol fejedelmeit idézi föl, a kik félig nevetséges, félig borzalmas alakban megjelennek. Mephistophela őket is megérinti pálczájával, mire szép leányokká változnak át, a kik pompás tánczot lejtének. De Faust, a ki az egyes szép tánczosokat sorra figyelmesen nézi, ninesen megelegedve: nőt óhajt, de még szebb nőt. Ekkor megjelen a varázstükörben egy gyönyörű nő, udvari öltözetben, koronával fején, a ki a hősből nagy lelkesedést és szenvedélyes vágyat ébreszt. De a szép nő visszautasítja Faust hódolatát, mire Mephistophela parancsára egy majom emelkedik föl a földből, a kit az ördög elűz, és helyébe egy elegáns ifjú, a kinek szerelmi vallomását a tükörben tündöklő hercegné kegyesen fogadja. Faust el van keseredve, az elegáns tánczos elmerül és Faust, Mephistophela biztatására, vérével aláírja szerződését a pokollal. Most a Gonosz segélyével magára ölti az elegáns ifjú ruháját, melyet ez a színen hagyott, midőn majomná átváltozva eltűnt, és tánczot lejt Mephistophelával és a szép leányokkal, melyben kezdetben igen ügyetlenül viselkedik, de csakhamar mind nagyobb művészetre emelkedik. Végre a tükör előtt is lejt tánczot, mire a hercegné szenvedélyesen viszonzza szerelmét. De a tükör elsötétül és általános táncz közepett legördül a függöny.

A második fölvonásban (Parmában?) palotája erkélyén találjuk az öreg herceget és gyönyörű fiatal nejét, a tükörbeli hölgyet. Az unalmas rokoko-tánczot, melylyel alattvalói őket

szórakoztatják, megszakítja Faust, Mephistophela és az összes pokoli hölgyek fényes bevonulása és szenvedélyes táncza. Faust és a hercegné felismerik egymást, a herceggel Mephistophela kaczerkodik. Most a herceg óhajára Faust földézi Dávid királyt, a mint testőreivel (lengyel zsidók alakjában!) a frigyszekrény előtt tánczol. A látomány eltűnte után a hercegi pár fényes tánczot lejt Fausttal és az ördöggel. Itt észrevesz Faust a hercegné nyakán egy pokoli jelt és egyik lábán arany-czipőt, miből megérti, hogy a szép hölgy Sátán arája, mire légyottot ad neki a boszorkányok legközelebbi ünnepére (Hexensabbat). A herceg óhajára Faust most a tánczos hölgyeket szörnyetegké változtatja át, melyek parancsára groteszk tánczok után eltűnnek. Erre Faust szerelmet vall a hercegnének, a ki valloását szenvedélyes tetszéssel fogadja. A féltékeny herceg ennek láttára kardot ránt és megtámadja Faustot; de ez bűvészpálczájával szarvasagancsot varázsol a herceg fejére, kinek kísérete erre dühösen nekiront Faustnak. Ennek egy jelére a háttérben fegyveres lovagok jelennek meg, a kik az egész udvart megrettentik. Az általános rémület közepett Faust és Mephistophela a mélységből megjelent fekete lovakon a levegőn keresztül elrepülnek.

A harmadik fölvonásban zord hegység tetején végbemegy a boszorkányok ünnepe, melynek középpontja magas oltáron Lucifer bak alakjában, a kit minden érkező nagy áhítattal körül tánczol és farán megsókol. A hercegné is siet ide Faust karjaiba, kivel vad tánczok után eltűnik. Az ünnep közönsége mind nagyobb és tarkább lesz; megjelennek püspökök, szerzetesek és apácák is, a kik ép oly arcátlanul viselkednek, mint a pokol lakói. Faust visszajön a hercegnével, kit most untatva elutasít magától, mire a szép hölgyet Satanas karjaiba viszik. Faust megundorodik tőle és az egész ünneptől: a tiszta szépet áhítózza. Mephistophela azért megjelenteti előtte a spártai Helenát, a kit Faust lelkesen üdvözöl, mire, Helena eltűnése után, a Gonoszszal a levegőn keresztül ellovagol. A visszatért hercegné ennek láttára elájul, mire az egész társaság őt egy pokoli mise accordjai mellett paradikus lejtésekkel körül tánczolja. Az egész fölvonás félreismerhetetlenül a keresztény egyház szertartásainak groteszk megsúfolását célozza.

A negyedik fölvonás Helena királyságába vezet, egy görög szigetre, Aphrodite ligetébe, hová Faust és Mephistophela a levegőn keresztül fekete lovakon érkeznek és hol szíves fogadtatásra találnak. Faust és Helena elfoglalják a trónt, melyet szép görög ifjak és leányok majd bájos, majd tüzes táncokban körülvesznek. A vigalom közepett egy óriási denevéren megjelen a hercegné és bűvészpálcájával szomorú temetővé változtatja át a virágos tájat, romokká az épületeket, csontvázakká Helenát és összes népét.* Faustot annyira elkeseríti boldogságának e rémséges megsemmisülése, hogy dühében kardjával keresztülzúrja a hercegnét. Erre Mephistophela rögtön elhozatja fekete lovait, melyeken a hőssel fölrepül, míg alattuk a fölkorbácsolt tenger elborítja Aphrodite szigetét.

Az ötödik felvonásban egy középkori német helységben vagyunk, a székesegyház előtti téren, hol jókedvű nép a lövészkirályt ünnepli. Ide érkezik Faust, a vérvörös talárba öltözött csodadoktor, galyakkal díszített szekéren, melynek két fekete lovát Mephistophela hasonló kalandos öltözetben vezeti. Faust itt betegeket gyógyít, fogat húz, lábra állít sántákat stb., végre csöppeket osztogat, melyek élénk tánczra készítenek mindent, még az öreg polgármestert és elaggott nejét is. Ez alatt Faust szerelmet vall a polgármester szép és erényes leányának, a ki hajlandó nejévé lenni. A tánczról elcsigázott szülei is beleegyeznek ezen frigybe és a boldog fiatal pár ép a templomba indul, midőn Mephistophela megjelen és gúnyos kacajjal követeli, hogy Faust őt rögtön kövesse. Egyúttal elsötétül a nap, villámok czikáznak, az ég zeng, mire a megrémült nép a templomba rohan, hol az orgona megszólal és a harangok zúgni kezdenek. Faust is a templomba akar menekülni, de a földből kiemelkedik egy óriási kéz, mely őt megragadja, Mephistophela pedig szeme elé tartja szerződését, a mely lejárt. Faust védekezik, jajgat, könyörög — mind hiába: a pokol szörnyei föltűnnek és gúnyos kacajjal tánczolják körül a kétségbeesett hőst, a kit végre a kígyóvá átváltozott Mephistophela megfojt. Végre mind elmerülnek és a templomból kihangzó orgonahangok és harangzúgás közepett véget ér a darab.

* Ez a motívum talán Voss Gyula Faust-dramájából származik. V. ö. fűnt 147. l.

Ime a letánczolt tragédia, melyre Heine mint «egyik leghatalmasabb és legköltőibb termékére»*, rendkívül büszke volt, annyira, hogy költői érték tekintetében a *Romanzero* fölé helyezte. Az utókor, de már saját kortársai is, másképp vélekedtek: ki beszél ma még Heine Faustjáról, talán a monda történésszén kívül? a *Romanzero* pedig ma is a XIX. századi lyra egyik leghatalmasabb alkotása, melynek nagy költői értékét az egész világ elismeri.

Nem vagyok szakember a táncművészet terén, azért nem tudom, mit lehet és mit nem lehet tánczolni. Mégis úgy sejtem, hogy Heine sok mindenfélét foglalt balletszövegébe, a mit tánczozal, sőt zenével is, mégis csak bajos kifejezésre juttatni. A IV. felvonásban pl. olvassuk Helena szigetéről (VI., 490): «Minden hellén derültséget lehel itten, ambroziai isteni békét, classikus nyugalmat. Semmi sem emlékeztet egy ködös túlvilágra, mystikus kéj- és fájdalomborzadályokra, földöntúli önkívületére egy oly szellemnek, a mely a testiségből emancipálta magát: itt minden valóságos, plastikus boldogság visszatekintő fájdalom nélkül, rejtelmes, üres sóvárgás nélkül». Nem tudom, lehet-e ezt tánczolni? És lehet-e tánczolni az érzéseknek azt a gazdag sokféleségét és végletek közt átmenetek nélkül mozgó hullámmozását, melyet Heine oly szépen leír? Szövegét a költő természetesen a közönségnek szánta és kétségtelen, hogy a ballet előadásakor ezt a szöveget a nézők kezébe adták volna. Csak ez a czélzat érteti meg azt a művészi gondosságot, melylyel Heine ezt a szöveget stiljének és nyelvének egész megragadó erejével és páratlan bájával fölruházta.

De a táncz és a zene e szöveggel szemben végre is mellékes dolog; hisz a költő maga is hangsúlyozza, hogy a ballet alakját csak lényegtelen formának kívánja tekinteni, melybe «egyik leghatalmasabb és legköltőibb termékét» megbízatása értelmében, talán jobb akarata és belátása ellenére, öltöztette. A fenti rövid vázlatból is világos, hogy Heine igen mozgalmas, lehetőleg ellentétes elemekben gazdag, szemkápráztató jeleneteket törekedett rajzolni, melyek a fény minden csodájával megvilágítva, a színpadi gépezet hatalmas eszközeivel mozgatva

* 1847 június 20. kelt levelében.

és természetesen a zene és táncz művészi elemeitől kísérve, bizonyára igen nagy, meglepő és erősen szórakoztató hatást gyakoroltak volna a közönségre. De ez is mind a ballet formájához tartozik, mely minket most nem érdekel, legkevésbé engem, mert nem értek e dolgokhoz.

Lássuk a darabot, mint költői alkotást, mert hisz Heine csakis ilyennek kívánja tekintetni és mint ilyennek tulajdonít neki rendkívüli értéket. Itt tehát e kérdésekre kell megfelelnünk: mi van új ebben a műben? hogyan viszonylik ez a *Faust* a forrásaihoz? és mi teszi ezt a művet Faust-drámává?

Ép 1847 elején* jelent meg a *Kloster* című gyűjtemény** ötödik, 1200 lapra terjedő vastag kötete, mely kizárólag a Faust-mondának és e monda régiebb földolgozásainak van szentelve, melyek közül többeket lenyomat — és néhány héttel később vette Heine Lumley megbízását, hogy színháza számára balletet írjon. Heine balletje tárgyául a Faust-mondát választotta, melyet nagyjában és főleg Goethe művéből már ifjúkora óta ismert, tüzetesebben pedig a *Kloster* ép most megjelent V. kötetéből tanulmányozhatott. Ez a nagy gyűjtemény az ő főforrása, mint, kissé általánosítva, maga mondja (VI., 496): «Balletem a régi Faust-mondának leglényegesebb elemeit foglalja magában, és midőn főmozzanatait egy drámai egységbe fölvettem, a részletekben is lelkiismeretesen ragaszkodtam a régi hagyományokhoz, a mint azokat a népkönyvekben, melyek nálunk a vásárokon árusítatnak, és a bábjátékokban találtam, melyeket magam is gyermekkoromban előadni láttam». A darabnak egész cselekvénye és minden egyes mozzanata a bábjátékokból van merítve, melyek sorából a *Kloster* V. kötetében kiadottak közül a strassburgi (853—883. l.) áll Heine művéhez legközelebb. Ezen játékban szerepel, valószínűen modern adalékkal, Klinger Faust-regényéből, a polgármester és neje, kiket Heine átvett, míg ezeknek naiv leánya kétségtelenül Goethe Gretchenjének köszöni létét. A *Kloster* ugyanez V. köteté hozta

* Az előző 1847 januárjában kelt.

** *Das Kloster. Weltlich und geistlich. Zur Kultur und Sittengeschichte in Wort und Bild. Von J. Scheible.* Őriási gyűjtemény 1845 óta, összesen tíz kötet. Heine az előző négy kötetet is ismerte és ezekből is vett egyes adatokat és motívumokat.

Marlowe hatalmas Faust-tragédiájának első német fordítását,¹ melyet Heine szintén valószínűen ezen forrásból ismert.

De azért vannak művének egyéb elemei is, melyek nem ezen forrásból származnak, de szintén nem az ő leleményei. A ballet alakja sem származik tőle, hanem megbízójától; de hogy Heine e megbízatásnak ép egy Faust-ballettel mert megfelelni, talán onnan van, hogy tánczok nagy szerepet játszanak a régibb bábjátékokban is, sőt hogy Faust, talán már a XVII. században, mint egy balletnek, illetőleg némajátéknak (Pantomime) hőse lesz az ördög czimborája és áldozata, így pl. 1770-ben Lipcsében és még 1809-ben Németország különböző városaiban. Sőt Heine maga is olvashatott a *Kloster* sokat idézett kötetében (1020—1027. l.) egy Faust-balletet,² melyet talán már 1730 óta ismételve előadtak Bécsben a karintiai kapu melletti színházban. E különben gyöngé munka ösztönözte őt valószínűen arra, hogy jó áron megrendelt balletjének hőségé Faustot tegye; — de abban lényegesen és igen ügyesen eltér mintájától, hogy Mephistopheles helyébe nála Mephistophela lépett, mert Faust és Mephistopheles kettős tánczai mégis csak igen furcsán vették volna ki magukat. De a pokoli hölgy maga nem Heine találmánya: már a monda legrégebb földolgozásában is olvassuk, hogy az ördög szép hölgy alakjában ismételve elcsábította és undok kicsapongásokra bírta Faustot, sőt egyik Faustról szóló népdalban, melyet ugyancsak a *Kloster* (II., 120.) lenyomatott, de a század elején már a *Wunderhorn* (1806) is közölt, melyet Heine olyan jól ismert,³ megtaláljuk a nőördög nevét is «Mephistophila» alakjában. Helena szigetét, melyet Faust fölkeres, a költő saját állítása szerint Pausanias és Plinius adataiból (bajosán közvetlenül) vette, a kikkél régi görög hagyományok alapján szó van Leuke szigetéről, hol Achilleus mint Helena férje félisteni boldog életet élt.

Utóbb említi Heine, hogy gyermekkorában kóbor színészekről két Faust-dramát látott, melyeknek tartalmát csak

¹ Müller Vilmos fordításában; már említettem, hogy először 1818-ban jelent meg Berlinben.

² Címe: *Der nach teutscher Comoedien-, Engländischer Pantomimien (!) und Italienischer Music-Art eingerichtete D. Faust.*

³ Alex. Tille: *Die deutschen Volkslieder von Doktor Faust*, 1890, 64. l.

nagyjában vázolja, úgy, hogy bajos róluk biztos ítéletet mondani. De néhány megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy e darabok bővelkedtek modern elemekben, melyek nagyrészt Klinger Miksának sokat fölhasznált Faust-regényéből, a német «Sturm und Drang» egyik legjellemzőbb termékéből származtak. Ugyanezen regényében azonosítja tudvalevőleg Klinger, régibb homályos hagyományok alapján a bűvészmonda hőjét Fust Jánossal, a könyvnyomtatás egyik föltalálójával (és ezt a motívumot egyes bábjátékok is átvették tőle), mit Heine most mint alaptalan föltevést, mint «a néphit elterjedt tévedését», visszautasít, pedig régebben maga is hirdette* és később a «Bimini» prologjában, de itt bizonyára csak költői motívum gyanánt, újból állítja.

Alaposan ismerte Heine a boszorkányok világát, kiknek ünnepest darabja III. fölvonásában sokkal részletesebben írja le, mint Goethe a «Walpurgisnachtban», a ki ezt a világot először hozta szorosabb kapcsolatba a Faust-mondával. Heine fő-, sőt egyetlen forrása ez eleven rajzokban, noha ő maga egyéb régi írókra is hivatkozik, Dobeneck Frigyesnek Jean Paul által kiadott műve: *Des deutschen Mittelalters Volksglauben und Heroensagen* (1815, 2 köt.), melyből egyéb rokontárgyú elbeszéléseiben és rajzaiban is alaposan merített. De merített ő egyes vonásokat más régi könyvekből is**, hisz a nép babonája mindig nagyon vonzotta, és Heine, a ki a középkori daemónológiában és daemónomagiában rendkívül jártas volt, legkülönbözőbb prózai műveiben, valamint számos költeményében mindig előszeretettel dolgozott föl ily keletű és jellegű motívumokat.

* *Schnabeleupski emlékirataiban* (IV., 98.) a nyomdászt egyszerűen Faust (nem Fust) Jánosnak nevezi, a *Romantikus iskolában* pedig (V., 261.) szintén azonosítja a két alakot.

** Grimm Jakab rémet mythológiáján (1835) kívül Heine öt régi íróra hivatkozik. Ezek: Remigius, Praetorius, Bodin, Godelmann és De Lancre, kik közül azonban voltaképp csak három jön tekintetbe: Johannes Praetorius: *Blockes-Berges Verrichtung* (1668), Jean Bodin: *Démonomanie des sorciers* (1579, németül 1581) és De Lancre: *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons* (1613), kikhez még Georg Conr. Horst műve (*Daemónomagié*, 1818) járul. Fölhasználásuk részletes kimutatását adja Georg Mücke, *Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter*, 1908, különösen a VII. fejezetben. V. ö. e becses könyvről ismertetésemet *Budapesti Szemle* 137. köt. 1909. 307. l.

Ime a források, melyekből Heine balletje összes fontos és mellékes elemeit merítette.

Az eredeti mondából csupán egy, ép a leglényegesebb vonás hiányzik teljesen: Faust titanismusa, mely föllazad az emberi ész gyarlósága és a természeti törvények korlátozó zsarnoksága ellen; mely az emberi tudásban nem talál megnyugvást és földöntúli boldogsága árán is tudni akar, a mi őt a Gonosz karjaiba hajtja és végül a pokol áldozatává teszi. Heine előadásából csak közvetve világlik ki, hogy balletjében hogyan fogta föl a monda hőjét. Nem mondja meg, hogy Faust miért idézi föl a Gonoszt, és a szerződés megkötésénél meglepő szófukarsággal csak annyit jegyez meg, hogy Faust ez okmány aláírásával «múló földi élvezetekért lemondott mennyei boldogságáról» (VI., 483). Faust tehát nála nem a határt nem ismerő tudásért, nem is az összes lehető vágyait kielégítő hatalomért, hanem csakis a szerelem féktelen élvezeteért szerződik a pokollal. A ballet tartalma tényleg csupán három szerelmi viszony rajza, melyekben a hercegné, Helena és a német polgármesterleány szépségökkel, és csakis szépségökkel, elbájolják és lekötik a hőst, a kit azért és közvetve magát a költőt is nem minden alap nélkül vádolhatnánk a húsnak beteges kultuszával. Ily fölfogás a mondának régibb és újabb földolgozásaiból ritkán hiányzik egészen; de teljes kizárólagossággal épen csak Heine művében szerepel. Az eredeti Faust-monda első sorban jellemző alapgondolatának ezen mellőzése átvezet bennünket Heine terjedelmes fejtegetéseire, melyekben műve előszavában és függelékében nézeteit a Faust-monda eredetéről, valamint a történeti és mythikus Faustról nagyon bőven és részben igen szépen, de épen nem egységesen és sok tarthatatlan állítással adja elő.

Előszavában a Faust-mondát egyszerűen azonosítja a Theophilus-mondával, mit némelyek még ma is, de bizonyára minden alap nélkül, állítanak. Hogy nála Theophilus a püspök udvarmestere Adamában Siciliában — pedig Adanában Ciliában élt, — talán csak felszínes olvasásból eredő tévedés. Már önkényes okoskodás további fejtegetése. Szerinte e Theophilusról szólt egy elveszett angolszász költemény, melyet Rutebeuf troubadour francia mystère alakjában színiére hozott, mire Marlowe ennek alapján dolgozta föl tragédiájában a rokon

Faust-mondát, melyet a régi német népkönyvből ismert. Angliában azután a bábjátékok átvették és átdolgozták Marlowe művét, mely ezen parodikus alakjában került Németországba, hol Goethének is egyetlen forrása volt. Ebből a zagyvalékos fejtegetésből egy szó sem igaz és bajos elgondolni, hogy Heine hogyan jutott ezen képtelen fölfogáshoz, mert hiszen már kortársai is tudták és ő is tudta a *Kloster* czikkeiből, hogy a Theophilus-legendának semmi köze a Faust-mondához; hogy tehát Rutebeuf mysteriumának sem lehet semmi köze Marlowehoz, a ki ezt a mystèret bajosan ismerte; hogy a Faust-monda alapját a történeti Faust viselt dolgai teszik, melyeket a néphagyomány idővel régibb bűvészekről szóló varázstörténetekkel kibővített; hogy Rutebeuf nem volt troubadour és hogy Marlowe tragédiája az 1587-iki német népkönyvnek már a következő évben (1588) megjelent angol fordításán alapszik és hogy ezt a tragédiát, nem pedig bábjátékokat, hozták az angol komédiások német földre, hol talán első ízben 1626-ban játszották Drezdában; végre, hogy Goethe, mikor tragédiája első részét megírta, nem ismerte Marlowe tragédiáját, de igenis ismerte a Fausról szóló népkönyveket, mit Heine itt határozottan tagad. Szellemes azonban az a megjegyzése, hogy a középkori Theophilus üdvözülni, mert a Boldogságos Szűz megmenti, de a reformatio-korabeli Faustnak a pokolba kell jutnia, mert a protestantismus nem hisz Mária közvetítő nagy hatalmában.

Sokkal bővebben és helyesebben, mint az előszóban, szól Heine a Faust-mondáról a darabjához csatolt igen terjedelmes értekezésben (VI., 495—519.), melyet megbízójához, Lumley színigazgatóhoz intézett levél alakjába öltöztetett.* Itt mindenekelőtt kifejti föladata nehézségét, mely őt arra keszte (a mi nem igaz, mert a tárgyat ő választotta), hogy Goethével és ennek legnagyobb művével versenyre keljen, még pedig igen

* Föltűnő, hogy e fejtegetésekben az előszavában hangoztatott kalandos nézetek nem találhatók, de azért Heine nyugodtan lenyomatta mind a két előadását. Az előszó 1851 október 1-én kelt, tehát mindenestre később írta, mint a Lumleyhez intézett levelet, mely valószínűen még 1847-ből való. Az előszó nagy zavarát, úgy látszik, Magnin tanulmánya (*Journal des Savants*, 1846), melyre Heine maga is hivatkozik, okozta. A jeles francia tudós e terjedelmes értekezésében behatóan tárgyalja Monmarqué és Michel *Théâtre français du moyen âge* (1839) cz. nagy gyűjteményét.

kedvezőtlen eszközökkel, hiszen ő nem beszéltetheti alakjait, csak «sovány librettóban» körvonalozhatta a szereplők viselkedését, valamint a zene és táncz színhelyét. De azért egy pontban, mondja, oly érdeme van, melylyel Goethe nem dicsekedhetik; hogy t. i. ő híven ragaszkodott a régi mondához (a mi ismét nem igaz), míg Goethe ettől lényegesen eltért, mert művéből hiányzik «az igaz mondához való hű ragaszkodás, a valóságos szellemének tisztelete, a belső lelke iránti kegyelet» (VI., 496. l.). Ezzel elrontotta Goethe a maga nagy művét, mert tragédiájának béna-ágyékú («lendenlahm») második része teljesen el van tévesztve, hisz úgy végződik, mint egy «frivol farce, hogy ne mondjam, mint egy ballet». Azonfelül el van hibázva Goethenél a Mephisto jelleme is, a ki, szerinte (vajon honnan tudja?), sokkal finomabb ördög, mint a milyennek Goethe rajzolta. E támadás Goethe ellen kiegészíti az előző támadását, melyben (VI., 477. l.) úgy tünteti fel Goethét, mint a ki művének minden részletét valahonnan vette, úgy, hogy önállósága vagy eredetisége semmis. E Goethe-ellenes magatartása alapján, melyet Heine egyébűtt is hangoztat, nem minden alap nélkül állították ismételve,* hogy Faustjával tudatosan akart versenyezni, még pedig már ifjú korában,** a németek leghatalmasabb költeményével és hogy el akarta hitetni önmagával és nemzetével, hogy az ő műve különb, mint a Goetheé.

Az ő forrásai, mondja, «a két népkönyv», az 1587-iki és a Widmann-féle (pedig ilyen népkönyv négy van) és a részben Faustnak tulajdonított varázsló művek, pedig ezek jóval későbbiek, mint a Faust-monda. Ezekhez járul a Wagner-famulusról szóló népkönyv, mely állítólag spanyolból van fordítva. Ha ez igaz volna, a miben ő kételkedik, itt szerinte nyomra akadnánk, mely «a Faust- és Don Juan-monda csodálatos egybehangzását megértetné», pedig a két mondának valósággal

* Részletesen legújabbban Adolf Bartels: *Heinrich Heine, auch ein Denkmal*, 1906, főleg 183—194. l.

** Hisz ismeretes dolog, hogy Heine a huszas években, mikor első ízben foglalkozott egy «Faust» tervével, ellenséges álláspontot foglalt el Goethével szemben. V. ö. különösen Menzel irodalomtörténetéről írt cikkét 1828-ból, VII., 244—256. l., a hol 255. l. azt állítja, hogy Goethe «tyrannos» lett a szellemek köztársaságában, pedig csak primus inter pares (!), hogy a nagy tehetségeket elnyomja és csak a középszerűségeket pártfogolja stb.

semmi köze egymáshoz és csupán a Heine Faustja valóban rokona a spanyol monda hőségnek.

A történeti Faustra vonatkozó adatok közlése után (forrása itt a *Kloster V.* kötete) említi a monda hőségnek azonosítását a könyvnyomtatás föltalálójával, Fust Jánossal; ezt szerinte a bábjátékok terjesztették el, melyekben a cselekvény színhelye mindig Mainz, a mi tévedés, mert a színhely sok bábjátékban is Wittenberg, a reformatio városa. Heine itt is tévedésnek mondja ezt az azonosítást, de mélyebb gondolatra vezet vissza, mert Faust harcát a hit ellen (pedig Faust a hitben gyökerezik és nem harcol ellene, hanem daczol vele) ép a könyvnyomtatás segítette elő a legnagyobb hatással és a nép legszélesebb rétegeiben. Azután megemlékszik Heine a Simrock Károly által a bábjátékok alapján önkényesen megszerkesztett Faust-drámáról (1846) és két színműről, melyeket ifjú korában maga is látott és melyeknek tartalmáról, úgy látszik, nagyon homályos emlékezetből, egyet-mást elmond. A Helena szereplése rávezeti Goethe Faustjának II. részére, erre «az allegorikus és labyrinthikus vadonra», melyben «egyedül csak a Helena-jelenetek jök» (VI., 509. l.) és alig hihetőnek mondja, hogy illet egy aggastyán keze képes volt megalkotni, pedig Goethe maga mondja, hogy a Helena szereplése, a régi bábjátékok alapján, legrégebb terveinek egyike, a Helena-jeleneteket pedig, tudjuk, nem mint aggastyán, hanem 50 éves korában írta meg. Ezzel kapcsolatban kifejti még Heine, hogy a Faustmonda eszméje szerinte «a realistikus érzéki világnézet lázadása a szellemi őskatholikus askezis ellen», a mi a régi mondára nem illik és saját Faust-művéből is bajosan olvasható ki. Egyébként ez a függelék nagyjában megfelel a tudomány akkori színvonalának és igen gazdag szellemes, de sokszor csak félig találó megjegyzésekben, valamint gyönyörűen megírt elbeszélésekben és rajzokban, főleg a boszorkányok és daemonok világáról szóló részben, mely azonban a Faust-mondával már semmi kapcsolatban nincsen.

Heine Faustja nyelv és stíl tekintetében igen szép, de egyebekben jelentéktelen és csekély értékű alkotás, a mondára vonatkozó fejtegetései pedig sok szellemes ötletet tartalmaznak, de túlságosan gazdagok hamis és félrevezető megjegyzésekben.

A költő halhatatlanságát sem ez az elfeledett balletje, sem a még mindig kísértő féligaz fejtegetései a mondáról nem segítik elő; szerencsére Heine halhatatlansága szilárd és maradandó alapokon nyugszik, melyek Faustjának figyelembevételét teljesen mellőzhetővé teszik.

*

És ezzel bucsút veszek a halhatatlan mondától, melynek többi XIX. századi földolgozásai* nem csábítanak arra, hogy velők részletesebben foglalkozzam, mert költői értékök, a menyire ismerem ezeket a műveket, jelentéktelen, a közönségre pedig semmi hatást nem tettek. Kivételt csak Charles Gounod (1818—93) bájos dalműve (1859) tesz, mely azonban nem szövegével, Goethe műve I. részének önkényes eltorzításával (Barbier és Carré követték el), hanem páratlan szépségekben gazdag gyönyörű zenéjével hódította meg a művelt és műveletlen világot.

* Legalább egy jegyzetben akarom röviden említeni a Faust-mondának egyetlen epikai feldolgozását, melyről tudomásom van, Bechstein Lajos (1801—1860) érdemes irodalomtörténésznek nibelungi versszakokban írt művét: *Faustus. Ein Gedicht von Ludwig Bechstein*, Leipzig, 1833. 4-r. 195 lap. Ez a költemény semmi szempontból sem jelentékeny, mert a különösen a folklóre terén nagyérdemű szerzőnek kevés a képzelete és alakító ereje, de a nyelvnek és versnek sem mestere. Fárasztó egyhangúságban mondja el Faust történetét a legrégebb följegyzések alapján, tehát a hősnek elkárkozásával; de azért nagy mértékben áll Goethe hatása alatt, főleg Faust és Mephisto alakjainak rajzánál és a hősnek szerelmi történeténél. Azonban semmi tekintetben nem emelkedik Goethe költészetének magaslatáig, a melyet soha meg sem közelít. A költemény, úgy látszik, megrendelésre készült Thäter Gyula rajzaihoz, melyekkel megjelent. De ezek a rajzok sem mondhatók egyáltalában sikerülteknek, és nem csoda, hogy a szerzőt lendületesebb és költőibb alkotásra nem lelkesítették.

A LENGYEL ÉS A MAGYAR FAUST.

A mint Faustszerű alakokat találtunk az ó- és középkorban, a kiknek egyéniségéből és élményeiből a századok folyamában egyes elemek esetleg átmentek a német Faust-monda hősére, úgy akadnak az újkorban ördöngös alakok, a kikre viszont a német Faust hatással volt, a kiket az egyes nemzetek (vagy írók) képzelete többé-kevésbé tudatosan Faust mintájára és példájára az ördög szövetségesévé és emberfölötti hatalom birtokosává tett. Ez alakok azonban annyiban kevésbé érdekesek, mivel nem nemzeti önálló, eredeti alkotások, hanem nyilván a német Faustnak másai és élményeik is igen csekély kivétellel csak abból az anyagból vannak, többnyire lényegtelen csekély módosításokkal, összeszerkesztve, melyet a Faust-ról szóló különböző följegyzések és hagyományok szolgáltatnak. Hogy e későbbi Faustszerű hősök története helyenként szerény nemzeti vonásokkal és vonatkozásokkal föl van ruházva, ez csak kis mértékben emeli jelentőségüket, melylyel voltaképp csak az illető nemzetek körében bírnak. Ez újkori Faustok sorából legérdekesebbek a lengyel és a magyar Faust, a kikről, tanulmányaim függeléke gyanánt, a következőkben még röviden meg akarok emlékezni. Kettejük közül a lengyel Faust tett szert szélesebbkörű hírré, míg magyar társa csak hazánkban jutott elég mérsékelt népszerűséghez.

I.

A lengyel Faust a hagyomány szerint egy XVI. századi nemes ember, a ki Lublinban született és híres tudós és orvos volt. Neve Twardowski János (vagy Sámuel). A monda szerint

tényleg élt * és Krzemionki hegyén Krakó mellett szerződést kötött az ördöggel, de nem azért, hogy a tudás feneketlen mélységeibe hatoljon, hanem hogy emberfeletti hatalom birtokába és féktelen érzéki élvezetekhez jusson. A nevezett hegyen még ma is mutatnak egy sziklát, melynek neve «Twardowski kápolnája» vagy «szószéke», melyen a tudós a hagyomány szerint az ördögöt megidézte és vele szerződést kötött. A hősnek élete ezentúl a szerelmi kalandoknak és kicsapongásoknak szakadatlan sora, úgy hogy alakja inkább Don Juan, mint Faust mása. Végre lejárt szerződése és a Gonosz a levegőn keresztül magával viszi lelkét. Twardowski ekkor egy egyházi dalt kezd énekelni, melyet anyjának énekes könyvében még gyermekkorában sokszor olvasott és emlékezetében megtartott.** E dalra az ördög kénytelen őt szabadon bocsátani; de Twardowski azóta ég és föld közt lebeg és ott kell maradnia az utolsó ítélet napjáig. Varázskönyvét, melyből a daemon fölötti hatalmát merítette, még ma is mutatják Krakóban; más könyvekről is állítják, hogy az ő birtokában voltak, így Paulus Paulirinus (1442 óta prágai tanár) híres nagy kézírati művéről, mely latin nyelven a «szász művészetet» tárgyalja és 1835-ben Prágában nyomtatásban is megjelent. A hősnek hírneves tettei közül a legismertebb, hogy II. Zsigmond Ágost lengyel királynak († 1572.) megmutatta elhunyt nejét, Radzivil Borbálát, a kít 1546-ban vett volt nőül, egy ércztükörben, melyet szintén még ma is mutatnak. E király alatt terjedt el a reformatio Lengyelországban, és nem lehetetlen, hogy a bevándorolt német predikátorok útján már ez időben lett ismertté lengyel földön a Faust-monda.

Krakó a német Faust-monda szerint is a bűvészet és varázslás hírneves vagy helyesebben hirhedt főiskolája, a mi talán, a német hagyomány mellett, a Krakóhoz kapcsolt len-

* Erre tudtommal történeti adat nincsen. Arra sem tudtam rájönni, hogy mikor beszélnek először róla és csodatetteiről. De nem hiszem, hogy a hagyomány régiebb volna, mint a XVIII. század eleje.

** Ez a dal állítólag «A nagy ezenstochaui oltár» cz. régi lengyel énekes könyvben megvan, mint «Twardowski fohásza Szűz Máriához». Lengyel közmondás: «Mentsd meg magadat, mint Twardowski tett énekeskönyvecskéjével».

gyel monda keletkezésének legtermészetesebb alapja, a mi természetesen nem zárja ki, hogy egy Twardowski nevű tudós ember tényleg élhetett a XVI. században. De egyebekben nem sok a nemzeti vonás a lengyel mondában, még Twardowski feleségének szerepe is régi nemzetközi trufákból való. Ez a tréfás epizód igen ismeretes lett Mickiewitz Ádám humoros balladája útján, mely nagy népszerűsége jutott.¹ E szerint a hős, mielőtt a pokolba indul, még három munkát követelhet az ördögtől, melyeket a Gonosz teljesíteni köteles, különben érvénytelené válik a bűvészszel kötött szerződés. Két föladatot készséggel teljesít az ördög, de mikor Twardowski harmadik munka gyanánt azt követeli tőle, hogy éljen egy esztendeig feleségével, Panna Twardowskával, inkább lemond szövetésének lelkéről és visszasiet a pokolba.²

Hazai vonatkozásainál fogva még megemlékszem Pulszky Ferenczné elbeszéléséről, melyet talán senki sem keresne egy magyar mondákról szóló könyvben.³ Pulszkyné maga megjegyzi, hogy ez a «monda» inkább lengyel, mint magyar; de minthogy Magyarországon hallotta elmesélni, fölvette könyvébe. Ez elbeszélés szerint Twardowski bölcs ember és híres orvos volt, a ki minden emberi tettnek és természeti jelenségnek okát és következményeit jól tudta, mint orvos pedig szívesen és ingyen segített a szegényeken. Ezért nagy híre volt és az emberek nemcsak bámulták, de szerették is. Idővel nagyravágyás és gőg fészkelte be magát lelkébe és varázskönyvei segítségével sokszor idézte meg az ördögöt, előbb csak tréfából, majd hogy vérszerződést kössön vele. Ez utóbbit abban a meggyőződésben tette, hogy a döntő perczben majd túljár a Go-

¹ Adam Mickiewitz, «Sämtliche Werke», I. Gedichte, aus dem Polnischen übertragen von Carl von Blankensee. Berlin, 1836, 56—62. lap. Ugyanezt a balladát szabadon átdolgozta Franz Freiherr von Gaudy, először a Chamisso-féle «Deutscher Musenalmanach»-ban, Leipzig 1837, 110—115. l., H. Nitschmann (l. alább) is közli, 290. l.

² Joh. Nep. Vogl, *Twardowski, der polnische Faust*. Wien, 1861., 78 lap, 34 fametszettel. — J. J. Kraszewski, *Meister Twardowski, der polnische Faust. Volkssage nach dem Polnischen frei bearbeitet von Hans Max*. Wien, 1879., 2 kötet. — Heinrich Nitschmann, *Geschichte der polnischen Literatur*. Leipzig, 1882., 289—293. l. (Mickiewitz említett balladájának fordításával.)

³ Therese Pulszky, *Sagen und Erzählungen aus Ungarn*, Berlin, 1851., I. 137—159. lap: «Pan Twardowski».

nosznak eszén. A szerződés főpontjai voltak, hogy Mephistopheles e földön a hősnek feltétlenül engedelmeskedni tartozzék, lelkét pedig csak Rómában vihesse el. Az ördögnek, a ki ezentúl mint Twardowski titkára szerepel, nem volt jó dolga ura mellett, mert ez rendkívül igénybe vette társának szolgálatkészségét. Végre fővágya volt, hogy egy családfa birtokába jusson, mert ilyen nélkül nem tudott az előkelő körökbe bejutni és bántotta őt, hogy inasa nemes ember, a ki minden kiváltság birtokosa, ő pedig teljesen jogtalan. Az ördög végre családfát hamisít neki és Twardowski most a bécsi udvar és a lengyel főnemesség köreiben szívesen látott vendég volt, sőt előkelő feleséghez is jutott, a ki azonban nehéz természetével erősen megkeserítette életét. Végre egy éjjel egy beteg hölgyhöz hívják, a ki a vendéglőben elájult. Twardowski odasiet és teljesíti orvosi kötelességeit, mikor nagy meglepetésére az ördög megjelen és kijelenti, hogy szerződésük lejárt. A bűvész védekezik, hogy a pokol csak Rómában viheti el lelkét, de ekkor rémülten megtudja, hogy a vendéglő címe «Róma városához». Twardowski tehát engedelmeskedni kénytelen, de ragaszkodik szerződésük azon pontjához, mely az ördögöt végül három parancsának teljesítésére kötelezi. Első követelése, hogy a Gonosz fedjen be egy leégett templomot mákmagokkal, a mi az ördögnek kis feladat volt. Súlyosabb volt a második követelés, hogy fürdőjön meg a templom szentelt vizében. Az ördög megrémült, de végre egész alakjában beleugrott a víztartóba, melyből vér-vörösen került ki. De már a harmadik föladat elől, hogy Panna Twardowskával egy évig együtt éljen, borzalommal megszökött. Pulszkyné végül megjegyzi, hogy a lengyel hagyomány szerint, a miről nincs tudomásom, hú szolgájával, Jankóval együtt ég és föld közt lebeg mindaddig, míg a földön az ítélet napja után csak egy nyáj és egy pásztor leszen. Twardowski azután évente leküldi Jankót a földre, hátha bekövetkezett már az egy pásztor és egy nyáj korszaka. Jankó pók alakjában ereszkedik le hosszú pókszálakon, melyeken azután ismét visszatér urához. E szálakat a szél elviszi rétekre és mezőkre és a nép békanyálnak nevezi őket.*

* Pulszkyné elbeszélése novellaszerű. Nem tudom megmondani, hogy mennyiben alapszik minden részletében népi hagyományokon.

II.

A magyar Faust-monda hőse Hatvani István, hírneves debreczeni professor, kire a hagyomány legnagyobb részét ugyanazokat a kalandokat ruházta át, melyeket a német hagyomány Doctor Faustról mesélt. De mielőtt róla szólnék, meg akarok emlékezni a német Faustkönyvek magyar átdolgozásairól, noha ezek fiatalabbak, mint a Hatvaniról szóló följegyzések.

Csodálatosképen a német Faust-monda a XVI. században nem került hazánkba, pedig ez időben Magyarországnak számos érintkezése és kapcsolata volt német szomszédainkkal. Föl nem tehető, hogy az a sok magyar ifjú, a ki a XVI. században Wittenbergben megfordult, ne hallott volna Faustról, a kit minden hagyomány kapcsolatba hoz a reformáció bölcséjével, sőt többé-kevésbé nagy megindítójával, magával Lutherrel. Mégis hazai forrásainkban tudtommal sem a XVI., sem a következő két században sehol sem történik megemlékezés Faustról és csak a XIX. századnak második felében szól a nagy bűvészlől két ponyvairodalmi termék, melyek természetesen sem irodalmi, sem mondai szempontból nem mondhatók jelentékenyeknek. Ha mégis röviden megemlékszem ezekről is, csupán azért teszem, mert az eredeti Faust-mondának egyedüli magyar földolgozásai.*

E két termék a következők:

1. *Dr. Faust, a bűvész, vagy az ördöggel kötött vérszerződés. Régi hagyomány után elbeszéli Tamás Péter.* Budapest, Mehner Vilmos kiadása (a 70-es években). Megjelent a «Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára» cz. gyűjtemény 14. füzeté gyanánt, 48 l., ára 15 krajczár. Hét fejezetre oszlik: I. Ördög idézés, II. Megalkuvás az ördöggel, III. Varázslatok,

* Dr. Imre Lajos, *A magyar Faust* cz. érdeemes tanulmányában (Erdélyi Múzeum X., 1893., 158—174. és 236—293. l.) részletesen tárgyalja ezt a két magyar Faust-könyvet, melyeknek anyagát pontosan összeveti a német eredetiekkel. Azért részemről nem is bocsátkozom fenti megjegyzéseimben részletekbe és teljesen mellőzöm az egyes epizódok összetetését. V. ö. Imre becses dolgozatáról bírálatomat Egyet. Philologiai Közlöny XVIII., 1894., 182—184. l.

IV. A salzburgi püspök boros pinceszéje, V. Helena királyné és a megbüntetett gorombaság, VI. Újabb káprázatok, VII. A játék borzasztó vége.

Ez elbeszélés különböző német szövegek alapján készült, önkényes tákolás és kiszínezés útján. Faust szerint Krakkóban orvosdoktor lesz és sokat forgolódik szellemidézők, ördögűzők és varázslók társaságában. Nagybátyjától öröklött vagyonával istentelen kicsapongó életet él, mely csakhamar koldusbotra juttatja. Ekkor megidézi az ördögöt, a kivel szerződést köt. Most következnek komoly és víg kalandjai, egészen a német szövegek alapján, minden összefüggés nélkül. Sok a hevenyészett elbeszélésben az eredetinek félreértése, nagyon kevés a legalább külsőleges magyar vonatkozás. Csak egy-két példát idézek. A régi Faust-könyvnek következő mondatát: «er ritte mit demselben (Pferde) auf einen Jahrmarkt, Pfeiffering genannt» (t. i. Pfeiffering volt a kérdéses ló neve!), így fordítja (16. l.): «a pipagyűrűsi vásárra lovagolt». Szó szerinti fordítás révén furcsán és értelmetlenül adja vissza a «Hahn imKorbe» ismeretes német szólamot (37. l.): «egyedül ő az ördög kakasa a kosárban!» Vagy: «Es war kein Glied an dem Leichnam, alles schlotterte und war ab,» a magyar szövegben (48. l.): «feje és minden tagja zörgött». Egyszer-másszor magyar vonatkozást kísért meg, pl. azt mondja, a korcsmában duhajkodó parasztról szólva (18. l.), hogy: «egyik felnyújtotta karját a pohárral, hogy Kampós Csicsa komájára üritse», hol a Faust-könyv e jelenetben nevet nem említ; vagy így kezdi a VI. fejezetet (31. l.): «Néhány idegen tanuló, Magyarországból, Lengyelországból» stb. Az elbeszélés egészben nem ügyetlen (leginkább Schwab Gusztáv modernizáló előadására emlékeztet), de irodalom- vagy mondatörténeti szempontból természetesen egészen értéktelen.

Nem értékeesebb, de magyar vonatkozásainál fogva érdekesebb a másik ponyvairodalmi termék:

2. *A híres Hatvani Imre (!) tanár élete, viszontagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele.* Borzasztó*

* Hatvani Imrének hívták az 1849 május 7-diki abrudbányai véres esemény szerzőjét, a ki 1856 márczius 15-én Budán meghalt.

történet az őskorból (!). *Nyolcz szép képpel*. Budapest, 1874., Bucsánszky Alajos kiadása, 78 lap, 48 kis fejezet.

Nem Hatvani Istvánnak többé-kevésbé hiteles története, hanem a német Faust élményei, lehetőleg, de nagyon ügyetlenül, magyar földre áthelyezve. Jellemzésére elég lesz néhány adatot kiemelnem. Szerzőnk szerint Hatvani, «mint mondják», Bihar megye egyik mezővárosában született; nagybátyja gazdag nagyváradi polgár, a ki őt fiának fogadja és Jenába küldi egyetemre, hol az ifjú szorgalmasan tanulja a bölesészetet és eglytant (t. i. theológiát). «De mivel azon időben mindenféle varázszüzelem, mint a jóvendómondás, ráolvasás, ördögűzés s több eféle nagyon divatban volt», Hatvani is igyekszik e tudás birtokába jutni, mert rá nézve különös szerencsének lenni látszott az, hatalmas szellemeknek parancsolhatni és azok segedelmével csodálatos dolgokat végbevihetni». Azért szakít a vallással és papi hivatással és az orvosi tudományra adja magát, melyben «azon időben az álhit és babona leginkább otthonos volt». Tanulja tehát a bűvészetet és magiát, mire Jenában orvosdoktor lesz. Most meghal nagybátyja és Hatvani nagy vagyont örököl. Azért visszatér Nagyváradra, hol czimboráival felséges víg, kicsapongó életet él, mely csakhamar fölemésztí vagyonát. Nélkülözései újra a bűvészetre csábítják és most Nagyvárad mellett a legsűrűbb erdőben megidézi a sátánt és szövetséget köt vele, melynek értelmében a pokol Mephistophelest küldi szolgálatára. Az erre következő kalandok majd mind a német Faust-könyvekből származnak, de (az eredetiből megtartott Prága, München, Erfurt, Heilbronn, Naumburg, Lipcse mellett) legnagyobbbrsznt magyar földön mennek végbe. A nagyváradi püspöknek és a diószegi kastély pinczéiben lezajlott trufák után Debreczenben fölidézi a diákok előtt Homér hőseit, köztök «Polyphem óriást», mire «a papság most Hatvani ellen, mint átkozott bűvész ellen, fellázadt és a Ferenczrendűek guardiánját, dr. Klingert (a német eredetiben dr. Klinge!), küldék hozzá, hogy megtérítse és a sátán hatalma alól kiragadj». De Hatvani kigúnyolja a papot, mire «Debreczen város érdemes tanácsa őt kiutasítá a városból». De azért nemsokára újra Debreczenben szerepel, mintha semmi sem történt volna. A további ismeretes történetek színhelyei Kolozsvár, a Fekete tó,

Bihar, a Tisza vidéke és egyéb magyar tájak. «Még II. Miksa (az eredetiben I. Miksa szerepel) császárnál is nagy kegyben állott Hatvani művészete miatt» és egyszer Innsbruckban felidézi óhajtására Nagy Sándort nejével. Egy wittenbergi ismerőse török rabságba esett és Hatvani kiszabadítja és hazahozza, ép mikor a fogoly felesége, abban a hitben, hogy férje rég meghalt, újra férjhez készül menni.¹ Egyszer meg akar maga nőszülni, egy szegény, de erényes leányt óhajt elvenni.² De e kívánsága a szerződés egyik pontjába ütközik és Mephistopheles megakadályozza és az erényes leány helyett a «szép Ilonát» viszi karjaiba. Az eredetiben Faust Wittenberg mellett, Rimlich faluban lesz a Gonosz áldozata: a magyar elbeszélés szerint Várad mellett, Püspöki faluban. Helena és fia, «kit Jusztinusznak nevezett» (az eredetiben Justus), sem hiányzanak Hatvani uram történetéből és a többi kalandok anyagában sincsen lényegesebb eltérés. Hatvani holttestét tanítványai és egy lelkész «utolsó nyughelyére kísérték és beszenteltetése, eltemetése után sírja felett rettentő szélvész emelkedett. Ekkor így szólt a pap: «Te gyilkos, megölted ugyan testét, de csak egy van, ki testét és lelket elronthat a pokol mélységében, de az nem te vagy». Senki sem hallott soha többé semmit a szép Ilonáról és fiáról, Jusztinuszról». Ezzel végződik az elbeszélés, melyben a történeti Hatvani Istvánra semmi sem emlékeztet, mintha a szerző a magyar bűvésznek csupán nevét hallotta volna és még ezt sem jól.

III.

A «magyar »Faust³ nem a tárgyalt ponyvairodalmi termékek hőse, hanem a rimaszombati születésű Hatvani István híres és nagyérdemű debreczeni tanár, a ki a XVIII. század második felében élt és működött (1718—1786.). Hazájának és

¹ Régi történet, melyet Oroszlán Henrik hercegről is mesélnek.

² Widman művéből származó motívum.

³ Róla harmincz évvel ezelőtt írtam német nyelven tanulmányt: Ungarische Revue VI., 1886., 780—804. lap: *Der ungarische Faust*, melyben a Kazinczy Sámuel följegyzéseit a német kutatók számára teljesen lefordítottam.

egyházának derék, hű fia és munkása volt. Bázelen avatattott lelkészszé és orvosdoktorrá, mire még a hollandi Leydenben folytatta és befejezte tanulmányi éveit. Már ekkor, fiatal korában, kétszer hívták meg a tehetséges és képzett férfiút külföldi egyetemre; előbb Marburgba, majd Leydenbe; de Hatvani, a ki «mélyen, tisztán, erősen és csaknem a rajongásig menő határtalan hévvel szerette a maga vallását és egyházát», nem fogadta el a megtisztelő és rendkívül kedvező meghívásokat, mert (mondta), «jobban szeretem gyászos helyzetben lévő egyházunkat és a cskély jövedelmű tanári hivatalt hazámban, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését». Tehát hazatért és 1749-ben elfoglalta Debreczenben a mértan és bölcsészet tanári székét, melyet 37 éven keresztül kitünő sikerrel betöltött. Ugyanez időben korának széles körökben elismert és nagyon szeretett orvosa volt. Pedig a hazaföldje és egyházának állapota semmikép sem vonzhatta a fiatal tudóst nemcsak állásának szerény anyagi javadalmazása, hanem egyébként is kétségbeejtő viszonyai miatt. «Az évtizedek, melyek alatt Hatvani mint debreczeni tanár szolgált, a magyar protestáns egyházra és iskolákra nézve a türelmetlenség és üldözések miatt a leggyászosabbak valának; úgy, hogy Hatvani még vénségében írhatta egyik nagyfontosságú hivatalos levelében: Csaknem első idejövetelemtől fogva, több tanító társaimmal együtt, éjjel és nappal való szomorúságban és bánatban félelmek és rettegések között töltöttük el napjainkat». És midőn végre II. Józseffel egy szelidebb korszak következett be és jobbra fordult az egyház dolga is, Hatvani belesodródott az egyháziak és világiak heves belső tusáiba, melyek életének utolsó éveit sok keserűséggel és szenvedéssel töltötték meg. «A bánat és búskomorság sötét felhő» közepette fejezte be e nagy érdemű, jeles, nemes jellemű, a tudományos irodalom terén is figyelemreméltó és a külföldtől is méltányolt irodalmi munkásságot * kifejtett férfiú életét, melyet, távol minden önzéstől, egyházának és a szenvedő emberiségnek szentelt volt.

* Munkáit pontosan felsorolja Szinyei József, *Magyar Írók* IV., 506. hasáb. Legnagyobbrészt latin nyelven vannak írva s ezért a külföldön is olvasták. U. ott található hasonló nevű fiának irodalmi munkássága is.

Hogy szomorú végsorsa mily hatással lehetett még legközvetlenebb szeretteire is, legjobban mutatja az az első pillanatra feltűnő, sőt érthetetlen tény, hogy István nevű fia,¹ a ki a tudományos irodalom terén is szerzett nevet, elhagyta vallását és a katolikus egyház kebelébe lépett.²

E derék férfiú életében és működésében vajmi kevés van, a mi őt ördögös alaknak mutatná: voltaképp csak orvosi oklevele és nagy érdeklődése a természettudományok, például a csillagászat iránt, melyekkel kora ifjúsága óta élete végeig igaz tudományos hévvel foglalkozott. Ezt jelképezi a debreczeni főiskola könyvtárában lévő eredeti arcképe is, mely őt 36 éves korában ábrázolja. E kép hátterét ugyanis nagy ívrét orvosi és theologiai könyvek teszik; oldalt haláltű és biblia, keresztfa és kehely, koponya és egyéb mellékképletek láthatók, melyek természetesen mind lelkési és orvosi kettős tisztjére utalnak, később azonban könnyen voltak mágiai kutatásaira és ördögös tetteire magyarázhatók. Nem is egészen világos, hogy a szent hivatású és életű Hatvani Istvánból hogyan lett halála után — mert életében, tudtommal, ennek semmi nyoma — az ördöggel szövetkezett és pokoli hatalommal fölruházott magyar Faust.

A Hatvani-mondának főforrása Kazinczy Sámuel hajdúkerületi főorvosnak (1803—1855.) csak 1872-ben nyilvánosságra jutott följegyzései,³ melyekről már megjelenésök előtt Révész Imre idézett cikkében így nyilatkozott: «Azon ördögös mondáknak, a melyek Hatvani nevéhez kapcsolvák, valódi történeti alapjuk igen kevés lehet. Ezelőtt mintegy 23 évvel (tehát 1850 körül) biztos forrásból hallottam, hogy az egész mondasoportozatot a szellemdús és élces Kazinczy Sámuel hajdúkerületi főorvos *költötte* debreczeni deákkorában. Ismertem Kazinczyt, láttam, olvastam valaha saját kéziratát s nem tartom lehetetlennek, hogy a mondák, legalább nagyobb részben, tőle, vagy általában a deáksereg örök-ifjú s tréfás kedélyéből s

¹ Meghalt 1816-ban, mint a nagyváradi iskolák főigazgatója.

² V. ö. Hatvani Istvánról Révész Imre szép cikkét: *Vasárnapi Ujság*, 1871., 69. l. A fenti idézetek is e cikkből valók.

³ Kiadta Szilágyi István a *Vasárnapi Ujság* 1872. évi folyamában, a 13., 14. és 15. számban. — Arany János ismeretes humoros költeménye már 1855-ből való.

kifogyhatatlan leleményes képzelmeiből veszik eredetöket.) Szilágyi István, a ki Kazinczy Sámuel följegyzéseit közzétette, élő ismerettárnak nevezi szerzőjüket, a ki rendkívüli olvasottsággal és széles kiterjedésű ismeretekkel bírt. Hatvani-adomáit 1824 körüi írhatta és kétségtelen, hogy világos czézattal jegyezte fő: a babonát, melyet följegyzéseinek hőse is ifjú korától helytelenített és üldözött,* akarta gúny tárgyává tenni, a mint az följegyzéseinek bevezetésében és berekesztésében félre nem érthetően ki van fejezve. Anyagát legnagyobb részét a Faust-mondából vette és ő egyedül, vagy rokon szellemű deák-társaival egyetemben, mint valami erős fához, Hatvani alakjához fűzte. És ez nem volt nehéz oly tekintélyes férfúnál, a ki, mint Szilágyi István mondja, «egy Bernoulli és Mussenbrock tanítványa, oly nagy és kiváló készletével jött haza Bázalból és Leydából a physikai ismereteknek, a minőket akkor nemcsak a debreczeni collegiumban, de sőt egyéb főiskolánál is a magyar hazában hasztalan keresnénk».

Kazinczy tizenhárom bűbájos kalandja magyaros köntösben és magyaros fölfogással mutatja be az ördögös tudóst, a kit ügyesen állít be a debreczeni protestáns milieube. De a kalandok, a dolgok lényegét tekintve, mind a német Faust-mondából vagy rokon természetű elbeszélésekből származnak, melyek csak mellékes vonásokban vannak módosítva, esetleg kissé magyar viszonyokhoz idomítva.** Nincsenek minden népi jelleg nélkül, a mit Szilágyi István is hangsúlyoz, midőn Kazinczy Sámuel nem tekinti az ördögös kalandok egyszerű kitalálójának. «Ezt onnan tartom valószínűnek (mondja Szilágyi), mert öreg emberektől hallottam e töredékek nagyobb részét elbeszélteni, a kik ezekre úgy hivatkoztak, mint a melyeket ők is még gyermekkorukban hallottak». Valószínű, hogy e régi, bűbájos tetteket a debreczeni deákság, mely azokat egyéb forrásokból

* Nagyon tanulságosak és jellemzők e szempontból Hatvani István emlékjegyzetei, melyekből Milesz Béla 1872-ben érdekes mutatóványokat közölt (Vasárnapi Ujság, 1872., 233. és 246. l.). Németországi tanuló útjában a 18 éves ifjú minden városban észreveszi a mindenféle csodadolgokat, melyeket a babonák szenvedélyes gyűlöletével kárhoztat és neveltségessé tesz.

** A részletes összevetést pontosan elvégezte Imre Lajos id. értekezésében, 244—250. l., úgy hogy ezt ez alkalommal teljeseen mellőzöm.

ismerte, fűzte Hatvani nevéhez és a Debreczenből hazakerült ifjak azután elterjesztették őket az alföldön. Az is igen valószínű, hogy a híres kollégium növendékei e történetek nagy részét pajkos jókedvből a lenézett civisek megtréfálására mesélték és terjesztették. De Kazinczy előadásában kevés a népieség: tudós ember jegyezte össze e meséket, melyeket félre nem ismerhető iróniával ad elő. A Faust-könyv szerzője hitte, a mit leírt; a magyar Faust krónikása nem hisz hősenek csodatetteiből semmit. Innen a két forrásnak eltérő jellege és stílje.

Kazinczy Sámuel anyagából merített Jókai Mór is, a ki a Hatvaniról szóló mondákat bevezette az irodalomba, előbb adomáiban,* majd «A magyar Faust» című elbeszélésében, melyet a Kisfaludy-Társaságnak 1871 február 12-én tartott közülésén fölolvastott.** Jókai jóízű humorral meséli el a Hatvani nevéhez fűzött kalandokat, melyeket, ezt előadásának minden sora mutatja, csöppet sem vesz komolyan. Sőt elbeszélése végén alaposan «rehabilitálja» hőstét, igen okosan kimutatva, hogy ez ördögös dolgok sehogy sem illenek a nagyhírű debreczeni lelkész és professor jelleméhez. «Az egész Hatvani-mondakör (így fejezi be előadását), véleményem szerint, nem egyéb, mint paródiája a német Faustnak, melylyel a magyar reformatio a vakhitű babonának megtorlást akar adni. Azért nagyon kérjük a tisztelt olvasókat, hogy ennek az egész mende-mondának semmi legkisebb hitelt se adjanak.» Ettől talán nem is kellett még 1871-ben nagyon tartani!

Ha már most a hagyományos Hatvanit összehasonlítjuk Fausttal, találunk a közös forrásból származó sok egyező vonás mellett figyelemre méltó eltérő vonásokat is, főleg kettőt. Hatvani is tudós theologus, mint Faust; de tudásvágya, mely bizonyára az ő lelkéből sem hiányzott soha, nem volt oly erős és szenvedélyes, hogy érette, az istennel merészen szakítva, a pokolnak elszerződtesse lelkét és üdvözülését. Hatvani csupán bűvös könyve révén van kapcsolatban az ördöggel, de csak annyiban, hogy parancsolhat neki, a nélkül, hogy a Gonosz

* A magyar nép adomái, összegyűjté Jókai Mór. Pest, 1857., 28. l.

** Először megjelent a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, Új folyam, VI. kötet, 1871., 140. l.

bármilyen ellenszolgálatot követelhetett volna sokszor igénybe vett szolgálataiért. Hatvani mindig az úr és a pokoli szellem a szolga, a ki azért nem is bánhatik soha oly dölyfösen és sértőleg vele, mint Mephistopheles bánt a német Fausttal.

A másik lényeges eltérés abban van, hogy Hatvani, a ki sohasem hagyja el Debreczent, míg Faust az egész földet, sőt a mennyet és poklot is bebarangolja, nem oly komoly, fenséges alak, mint a Gonosznak német szövetségese. A humor és tréfa nagyobb szerepet visznek a magyar bűvész tetteiben, a ki kedélyes, jó ember, szívesen segít embertársain és varázslatait is inkább a közönség mulattatására végzi, mint önző czélből vagy mások kárára. Alakjának rokonszenves voltát nagyon emeli még az a körülmény is, hogy nem oly érzéki természetű, mint a különösen e téren ördögűzte Faust, ha nem talált is a mondában helyet az a történeti tény, hogy Hatvani István családos ember és tíz gyermek atyja volt. Természetes ezek után, hogy ily ember nem lehet a pokol zsákmányává, hisz erre sem egyénisége, sem tettei nem kárhoztathatták.

E főeltéréseket a két Faust közt magam is kiemeltém már 1894-ben írt német tanulmányomban, észrevette őket Imre Lajos is többször idézett becses tanulmányában (251. l.), a ki ez eltérések okát is keresi. Szerinte «a Hatvani józanabb ördögösségének alapját a magyar nép csendesebb természetében (?), talán kevesebbet hívő, de józan gondolkozását a hit dolgában is el nem veszítő voltában» láthatjuk. «A mely nép a csudák látására nem bír sok hajlandósággal, az bizonyosan nem fogadja be azokat a különös eseményeket, melyeket Fausról hallhatott; nem tünteti föl olyan élénk színekkel az isteniektől való elpártolását, mint a Fausról szóló mondában láttuk.»

Ezek a megjegyzések nem egészen helytelenek, de a mi esetünkben mégis bajosan szolgálhatnak kielégítő magyarázat gyanánt. A két Faust alakjának nagy különbségét talán más két körülmény magyarázza meg. Az első az, hogy mi Hatvanit nem valami jogos alappal nevezzük magyar «Faustnak», hisz történetéből ép azok a vonások hiányzanak, melyek a Faustalak lényegének alapjai: a határtalan és fékezhetetlen tudásvágy, az ördöggel ép ennek a kielégítésére kötött vérszerződés, a pokol sugallatára elkövetett megbocsáthatatlan főbűnök,

végre (a nép eszejárása szerint) bőven kiérdemelt elkárhozása. Hatvani, sem a történeti, sem a mondai, egyáltalában nem titánikus, nem Faustszerű alak, inkább a reformatio korabeli, kezdetlegesen kísérletező természettudósok társa, a kikirői a hiszékeny kortársak sok bűvész- és csodadolgot meséltek, a nélkül, hogy őket az ördög szövetségeseivé és a pokol áldozataivá tették volna. Hatvani azért sokkal helyesebben és találóbban lehetne magyar Paracelsus vagy magyar Agrippa, mint magyar Faust. Hatvani tehát elsősorban nem azért különbözik a német Fausttól, mert magyar ember, hanem mert voltaképen legfeljebb, e kifejezésnek igen tág értelmében, csak Faustszerű alak, de nem igazi Faust.

A másik körülmény, mely a két kérdéses alak eltérő jellemét magyarázza, a korok eltérése, sőt ellentéte. Faust a XVI. század gyermeke és történetében visszatükröződik e hatalmas századnak rendkívül gazdag, ellentmondásokban, túlzásokban, szenvedélyes lelki tusákban is nagyon gazdag élete; Hatvani pedig a felvilágosodás korszakának, a derűs XVIII. századnak fia. Jóformán csak egy százada, hogy meghalt (1786), és így természetesen nem várhatjuk, hogy a középkori világnézetnek csak legapróbb maradványa is (mennyi volt ilyen még érvényben a XVI. században!) kapcsolódjék alakjához és tetteihez, annál kevésbbé, mert semmiesetre sem a naiv népek, hanem a tanult és tudós köröknek talán nem is épen komoly terméke.

Azért nevezhetjük Hatvani Istvánt, a kit hazája és nemzete ma jobban ismer, mint kortársai ismerték és méltányolták, jövőre is magyar Faustnak, de legyünk tisztában azzal, hogy nem igazi Faust és miért nem lehetett igazi Faust.

NÉVMUTATÓ.

- Abælard Péter 80.
 Achilleus 232.
 Adam Adolf 226.
 Ado de Vienne 54.
 Aeschylus 32.
 Agathodæmon 20.
 Agrippa ab Nettesheim 15, 18,
 21, 252.
 Ahasverus 221.
 Albertus Magnus 18, 20.
 Albrecht Ernő 116.
 Alonso de Villegas 5.
 Amphilo chius 65.
 Apollonius 36, 37, 43.
 Arany János 248.
 Aristoteles 7, 103.
 Arnim Achim 179.
 Arnoldus szláv krónikája 33.
 Artus 36.
 Athenais 50.
 Auerbach Berthold 197.
 Auerbach pinczéje 14, 156, 160.
 Augustinus (Szent) 25.
 Azzo 66.

 Bach Frigyes 221.
 Baggesen Jens 182.
 Balajthy József 55.
 Balla Mihály 168.
 Barbier Jules 238.
 Barsisa 30.
 Bartels Adolf 236.

 Barthel Emil 207.
 Basilius (Szent) 65.
 Bechstein Lajos 238.
 Becker Ruprecht 52.
 Begardi Fülöp 14.
 Bernard I. C. 187.
 Bianca Sforza 91.
 Bird 73.
 Blankenburg őrnagy 99, 101, 108.
 Bodin János 19, 233.
 Boie H. K. 157.
 Boyesen Hj. Hj. 176.
 Brahma 28.
 Braun v. Braunthal 193.
 Buddik P. A. 73.
 Burgundi Mária 91.
 Byron 188, 204, 206.

 Cæsarius 1. Heisterbach 64.
 Calderon 51, 109, 110, 111, 174.
 Camerarius Jóakim 14.
 Cardenio és Celine 89.
 Carré Michel 238.
 Carrière Mórícz 57.
 Castellini Camillo 204.
 Cervantes 116, 187.
 Chamisso 145, 180.
 Claudius császár 49.
 Clemens Romanus 39, 42.
 Coello Essex-drámája 109.
 Collin Henrik 136.
 Coneille Pierre 110.

- Cranz, Gallerie der Teufel 130.
 Cronegk 53.
 Cyprianus 39, 47, 63, 66, 89, 109.
 Dante 200.
 Decius császár 54.
 Dekker 73, 74, 87.
 Devrient Ottó 153.
 Diderot 51, 140.
 Diocletianus 54.
 Dobeneck Frigyes 233.
 Dóczy Lajos 178.
 Domitianus 38.
 Donar 20.
 Dsemsid 29.
 Dugonics András 132.
 Düntzer H. 177.
 Dürer Konrád János 11.
 Dyce Sándor 74.
 Eckermann 159, 170, 191.
 Einsiedel Frigy. Hild. 53.
 Empedokles 36.
 Engel Ján. Jakab 99, 101, 108,
 112.
 Enikel János 62.
 Entenfuss János 14.
 Erasmus 13.
 Eschenburg 105.
 Euripides 103, 109.
 Farnese Otto 91.
 — Sándor 74.
 Faust munkái 10, 17.
 — neve 12, 16. — György és
 János 17.
 Ferdinánd páрмаi herceg 91.
 — V., császár 210.
 Ferencz (Szent) 28.
 Ferenczi Zoltán 178.
 Fichte 182.
 Firduzi 29.
 Fischer Kúno 170, 176.
 Forrest Vilmos 61, 63.
 Führer Zsigmond 11.
 Fundanus püspök 107.
 Fust János 11, 90, 189, 233.
 Gast János 15, 19.
 Gaudy Ferencz 241.
 Gauthier de Coinsy 62.
 Gazäus Angelinus 107.
 Gärtner 52.
 Gebler Tobiás Fülöp 96, 97, 113.
 Gentius Hervetus 62.
 VII. Gergely pápa 19.
 Gervasius de Tilbury 33, 35.
 Gesner Konrád 15.
 Gleim 97.
 Godelmann 233.
 Grabbe Nik. Dietr. 184, 206, 218.
 Gramming M. 204.
 Gregor (Nazianz) 54.
 Gotter 52, 157.
 Gottschall 222.
 Gottsched 80, 90, 96, 98.
 Gottschedné 107.
 Gounod Charles 238.
 Gozzi 52.
 Göchhausen Lujza 155, 166.
 Görres József 145, 179.
 Goethe 1, 17, 26, 32, 43, 53, 58,
 71, 75, 81, 94, 100, 105, 108,
 112, 115, 120—127, 135, 1381,
 141, 145, 146, 149, 150, 153,
 154, 179, 191, 198, 201, 227.
 Grillparzer 109, 182, 200.
 Grimm Jakab 233.
 Groen Flóris 85.
 Gryphius 89.
 Grün Anasztáz 199.
 György, bambergi püspök 13.

- Guillen de Castro 57.
 Gutenberg 90.
 Gutzkow Károly 223.

 Halm Frigyes 200.
 Hamlet 219.
 Hanswurst 80, 86.
 Hatvani Imre 244.
 — István 246.
 Hegel 197, 219.
 Heidenberg János 13, 18, (I. Tri-
 themius).
 Heine Henrik 147, 225.
 Heisterbachi Cæsarius 64.
 Helena 5, 8, 42, 45, 70, 80, 84,
 89, 237.
 Heliodorus 64.
 Herakleitos 219.
 Herakles 32.
 Herder 156, 157.
 Hoek Sándor 72.
 Hoffmann J. D. 138.
 Hohl András 14.
 Holtei Károly 153, 180.
 Homeros 8, 13, 245.
 Horn Ferencz 188.
 Horst György Konrád 233.
 Hölderlin Frigyes 37.
 Hölty 139.
 Hrotswit 62.
 Huarte. Juan de, 109.
 Hugo Károly 178.
 Humboldt Vilmos 158.
 Hutten Fülöp 14.
 — Ulrik 2, 13.

 Imre Lajos 243, 249, 251.

 Jacob van Rijndorp 85.
 Jacobi Henr. Frigyes 157.
 Jacobus de Voragine.

 Jamblichus 37.
 János választófejedelem 15.
 Jean Paul 233.
 Don Juan 71, 72, 185, 236.
 Jób 28, 128.
 Jókai Mór 250.
 Julianus császár 38.
 Justus Faustus 5.
 — Placidius 73.

 V. Károly császár 15, 91, 195.
 Kasperle 86.
 Kazinczy Sámuel 248.
 Kerner Justin 198, 199.
 Klein Lip. Gyula 185.
 Klimkó Mihály 55.
 Klinge Konrád 9, 13, 245.
 Klingemann 148, 180, 188.
 Klinger 90, 100, 104, 119, 120,
 121, 127, 131, 134, 137, 139,
 141, 146, 148, 180, 231, 233.
 Klinschor 36.
 Klopstock 104, 125, 129, 157.
 Klose boroszlói rektor 98.
 Knebel 157, 158.
 Komáromy Andor 178.
 Komlóssy Ferencz 152.
 König György minorita 86.
 Kotzebue 116, 141, 145.
 Kraszewski I. I. 241.
 Krato János 15.
 Krisztus 37.

 De Lancre 233.
 Laube 226.
 Lavater Lajos 17.
 Leibniz 129.
 Leisewitz 139.
 Lenau 193, 196, 219.
 Lenz 140.
 Leuke szigete 232.

- Lercheimer Augustin 16.
 Lessing G. E. 52, 59, 90, 94, 96,
 121, 123, 127, 159.
 — Károly 99.
 Linguet 52.
 Liszt Ferencz 209.
 Lope de Vega 52, 53, 65, 109,
 111.
 Louvier F. Á. 171.
 De Luca 101.
 Lucian 21.
 Lucretia 91.
 Lumley 226, 235.
 Luther 3, 6, 7, 15, 17, 68.
 Luxemburg hercege 67.

 Mágia 24.
 Magnin 235.
 Manlius János 15.
 Marbod püspök 62.
 Marlow F. 217.
 Marlowe Kristóf 8, 73, 92, 98,
 121, 135, 164, 181, 227, 232,
 234.
 Mayer Károly 200, 205.
 Melanchthon 13, 15, 16, 19.
 Mendelssohn Mózes 96, 111.
 Mennel János I. Manlius.
 Menzel Wolfgang 19, 236.
 Mephistopheles neve 4.
 Merck 126.
 Metternich herczeg 188, 210.
 Meyerbeer 226.
 Michel 235.
 Mickiewicz Ádám 241.
 Miethen Kristóf 11, 71.
 Miksa császár 16, 91.
 Milchsack Gusztáv 3, 19.
 Milesz Béla 249.
 Militarius 39, 64.
 Milton 104, 129.

 Mirà Antal 111.
 Monmarqué 235.
 Montiano Virginiája 109.
 Moreto 52.
 Mozart 172, 186, 191.
 Mózes 27.
 Mudt Konrád I. Mutianus Rufus.
 Mücke György 233.
 Müller, Ádám, 145.
 — (a festő) 90, 96, 120—122
 188.
 — Vilmos 121, 232.
 Münchhausen 21.
 Mutianus Rufus 13, 15.

 Naudé Gábor 11.
 Nagy István 178.
 Nagy Sándor 5, 16, 91.
 Naschér 203.
 Nekromantia 4.
 Nero császár 38, 41.
 Nerva császár 38.
 Nesselrode gróf 117.
 Neuberné 52.
 Neumann János György 79.
 Neumer Károly 226.
 Niendorf Emma 199.
 Nietzsche 119.
 Nitschmann Henrik 241.
 Noël Ferencz 98.
 Nostradamus 172.

 Oroszlán Henrik 246.

 Palágyi Lajos 178.
 Panizza Giacomo 226.
 Paracelsus 21, 252.
 Paulirinus Pál 240.
 Paulsen Kár. András 82.
 Paulus 41.
 Paulus Diaconus 62.

- Pausanias 232.
 Péter apostol 38, 39.
 Perrot Jules 226.
 Pfeiffering 244.
 Piscinarius I. Wier.
 Pfitzer Gusztáv 192.
 — János Miklós 70, 203, 208,
 209.
 Plato 7.
 Plautus 7, 8.
 Plinius 54, 232.
 Philostratos 37.
 Polyphemos 8, 13, 20.
 Da Ponte 187.
 Præstigiár 209.
 Prætorius Johannes 233.
 Prometheus 31.
 Proterius 39, 64.
 Pugni Cesare 226.
 Pulszky Teréz 241.
 Pythagoras 36, 43.

 Don Quijote 86.
 Querfurti Konrád 33, 35.

 Radewin 62.
 Radziwill herczeg 153.
 Reichlin-Meldegg Károly 19.
 Remigius 233.
 Reuchlin 13.
 Révész Imre 248.
 Riemer 158, 166.
 Rijndorp, Jacob van, 88.
 Roucourt Albert 101.
 Rosenkranz Károly 191.
 Rosshirt Keresztély 9.
 Rousseau J. B. 184.
 — J. J. 129, 130.
 Rowley 78.
 Rufinus 44.
 Ruteboeuf 61, 62, 234.

 Sabellicus, Georgius 12.
 Sachs János 16, 36, 116, 156.
 Salamon király 26.
 Salisbury János 33.
 Sallet Frigyes 153.
 Sancho Panza 86.
 Schack Adolf 55, 57.
 Schelling 182, 197.
 Scherer Vilmos 7, 160, 168, 175.
 Schiller 75, 114, 134, 136, 160,
 161, 172, 179, 180, 192, 207.
 Schink János Frigyes, 118, 139,
 145, 180.
 Schirin 143.
 Schlegel Ág. Vilmos 53, 145.
 Schlegel testvérek 182.
 Schöne Károly 136, 180, 188.
 Schröder György 52, 82, 141.
 Schröer Kár. Gyula 167.
 Schubart Dániel 101, 113.
 Schuch színészársasága 96.
 Schwab Gusztáv 203.
 Seidl Ján. Gábor 197.
 Sforza Bianca 91.
 Semeca János 66.
 Shakespeare 73, 98, 103, 123,
 126, 132, 140, 156, 185, 187.
 Sickingen Ferencz 12.
 Simon mágusz 38, 39, 66.
 Simrock Károly 237.
 Soden Gyula gróf 90, 118, 132,
 188.
 Sonnenfels József 112.
 Spiess János 1.
 Spinoza 197.
 Spohr Lajos 187, 223.
 Stankowski I. G. 204.
 Stefanie színész 52.
 Stolberg Frigyes gróf 157.
 Stolte Ferdinánd 217, 223.
 Stranitzky 86.

- Stricker 116.
 Stromer Henrik 14.
 Suetonius 41.
 Swedenborg 172.
 II. Sylvester pápa 18.
 Szabó Mihály 178.
 Szigligeti Ede 178.
 Szilágyi István 248.
 Szinnyei József 247.
 Szomory Károly 196.

 Taglioni Pál 226.
 Taillandier St. René 226.
 Tamás Péter 243.
 Terentius 7, 8.
 Teutonicus Johannes 65.
 Thäter Gyula 238.
 II. Theodosius 50.
 Theophilus 39, 63, 66, 234.
 Theophrastus Paracelsus 18, 252.
 Tieck Lajos 185, 223.
 Tille Sándor 9.
 Trithemius János 12, 15.
 Twardowski János (Sámuel) 239.

 Uhland Lajos 200, 219.
 Ungváry János 116.

 Várady Antal 178.
 Varnhagen v. Ense 180.
 Vasishta 29.
 Velten János 82.
 Vergilius 33.
 Vértesy Jenő 175.
 Villegas I. Alonso de V. 54.
 Virdung János 12.
 Vischer Fr. Tiv. 177.
 Visvamitra 29.

 Vogl Nep. János 241.
 Vogt Miklós 188.
 Voltaire 103, 109, 129, 130.
 Voss Gyula 145, 180, 229.

 Wagner Kristóf 67.
 — Henr. Lipót 140, 158.
 Waiger János 69.
 Waldherr színész 101, 102.
 Waldis Burkard 116.
 Walzel Oszkár 180.
 Weber Kár. Mária 226.
 Weidemann Paula 224.
 Weidmann József 112.
 — Pál 103, 105, 112, 118, 121,
 123, 127, 135, 149, 153, 188.
 Weiher János I. Wier.
 Werner Zakariás 145.
 Werthes 52.
 Widmann György Rudolf 19, 68,
 203, 236.
 Wied Hermann 14.
 Wieland 37, 126, 157.
 Wier János 16.
 Wildenbruch Ernő 51.
 Winkler Gottfried 156.
 Wodan 20.
 Wolf színész 101.
 Wolfram von Eschenbach 36.
 Wolfram Laj. Hermann 217.
 Wunderhorn 232.
 Würtenbergi Sándor és Mária 212.

 Zachariä 52.
 Zimmern grófok krónikája 15.
 Zohák 30.
 Zsigmond Ágost lengyel király
 240.